

626.0

ВОЕНЕНЪ ИНЖЕНЕРЪ
СИМЕОНЪ ДОБРЕВСКИ
ГЕНЕРАЛЪ О. З.

УКРЕПЯВАНЕ
НА
РОДИНАТА
ПРЕЗЪ
ВЪКОВЕТА

Издание на
„ВОЕННО-ИНЖЕНЕРНА БИБЛИОТЕКА“

СОФИЯ
ПЕЧАТНИЦА „АРМЕЙСКИ В.-ИЗДАТЕЛСКИ ФОНДЪ“
1934

ВОЕНЕНЪ ИНЖЕНЕРЪ
СИМЕОНЪ ДОБРЕВСКИ

О. З. ГЕНЕРАЛЪ

УКРЕПЯВАНЕ
НА
РОДИНАТА
ПРЕЗЪ
ВѢКОВЕТЪ

Авторътъ описва по единъ много увлекателенъ начинъ укрепяването на **РОДИНАТА** ни, като не се е задоволилъ да вземе за начало на своитѣ изследвания създаването на Българската държава (VII в. сл. Хр.), а е започналъ съ нѣколко вѣка пр. Христа.

Трудътъ представлява голѣмъ интересъ за всички ни и е много цененъ — трѣбва да бжде настолна книга за всѣки български офицеръ.

(Извадка отъ рецензията на полковникъ Драгановъ).

УВОДЪ.

Всѣки народъ има съхранени изъ отечеството си исторически градежи отъ миналото, или развалини отъ тѣхъ, предимно по държавната отбрана — крепости, по архитектурата и пѣхнитѣ съобщения. Първитѣ строителни работи, като голѣми по размѣръ, форма и здравина, сж по-много и повече сж оцѣлѣли; последнитѣ, като лесно обезличаеми, сж най-слабо запазени; архитектурнитѣ градежи пѣкъ заематъ сръдно мѣсто.

Въ настоящето историческо изследване ние разглеждаме фортификационнитѣ работи, въздигани вдлѣжъ и ширъ изъ татковината ни отъ най-древно време до наши дни.

Нашиятъ народъ въ своитѣ етнографически предѣли е заемалъ, и заема сърдцевината на Балканския полуостровъ. България е била, и е кръстопѣтъ на народитѣ отъ Азия за Европа и обратно; всички народи, които сж минавали презъ полуострова, или сж засѣдвали въ него, оставяли сж по-малки или по-голѣми развалини и следи отъ крепостни градежи.

Историческото ни изследване, по време и пространство, е обширно и едно изложение въ такива голѣми предѣли е работа претрудна, защото нѣмаме наши стари писмени исторически указания за укрепяването на България. Но веществени паметници — като могили, погранични прокопи, крепостни стени и кули, военни станове и пр. — сж съхранени, макаръ въ развалини и следи, на много мѣста изъ татковината ни. Тѣзи нѣми свидетели на миналото хвърлятъ голѣма свѣтлина върху историческата тъмнина.

Изследването немалко е улеснено и отъ трудоветѣ на чужди и наши историци, археолози и любители на древността, които ревностно и неуморно сж работили, и работятъ отъ освобождението ни насамъ било съ разкопки, било съ прелистване западно-европейскитѣ библиотеки, стари лѣтописи и пѣтеописи за земитѣ на отечеството ни.

Така улеснена задачата, и подпомогната отъ лични изследвания на нѣкои крепостни развалини, вече може да се направи единъ задоволителенъ исторически прегледъ за укрепяването на България презъ течение на вѣковетъ. И при този прегледъ мислено ще се изпрѣчатъ предъ насъ, покрай другото, и силуетитъ на славнитъ нѣкога наши столици—**Плиска, Преславъ и Търново**, които сж били основани, разкрасени и укрепени всецѣло отъ нашитъ прабългари и прадѣди.

Възстановено веднѣжъ укрепяването на тритъ древни столици, получава се вече представа за старото наше фортификационно изкуство. Но, за сравнително изучаване, необходимо е едно кратко изложение за състоянието на крепоститъ, заварени отъ прабългаритъ презъ VII в., и за фортификационното изкуство на последнитъ.

По такъвъ начинъ като проследяваме укрепяването на страната ни, заврѣшваме го до наши дни.

Глава I.

Укрепяване на древнитъ провинции

Македония, Тракия и Мизия.

Траки.

Отъ изследване пещеритъ на предисторическитъ селища у насъ и отъ разни археологически разкопки, уяснява се за сега, че най-стари жители на Балканитъ сж били *хетити* и *тохати*, които правѣли своитъ бравди, чукове и върховетъ на стрелитъ си отъ камъни и кремъкъ. Жителитъ отъ каменния вѣкъ не сж укрепявали своитъ селища, защото сж живѣли по трудно достѣпни мѣста и въ пещери, а по-късно — въ могилни селища.

Отъ историческитъ времена пѣкъ най-стари жители на Балканския полуостровъ сж били *трако-илирийскитъ* племена, които се настанили по мѣстата на народитъ отъ могилнитъ селища.

По онова време **тракитъ** живѣли въ уединени кѣщи по трудно достѣпни мѣста, въ разпрѣснати изъ полето кѣщи, въ махали, села и градове. Уединенитъ по височинитъ кѣщи били природно запазени отъ недоброжелателни нападения; разпрѣснатитъ изъ полето кѣщи, а сѣщо и махалитъ, обграждали съ дълбоки ровове, или високи плетове; селата и градоветъ били укрепени съ високи плетове, или дървени стобори, съ землени валове (насипи) и дълбоки ровове, а отъ мѣста на мѣста — съ дървени кули. Дървени материали за тѣзи фортификационни работи насичали отъ гѣститъ гори, които тогава расли по обширни пространства.

Тракитъ вече сж уседнали на Балканитъ къмъ V в. пр. Хр. Елинскиятъ историкъ *Херодотъ* (484—406 г. пр. Хр.) дава за тогавашнитъ **траки** сведения, отъ които се вижда, че тѣ сж били съ висока култура. *Омиръ* пѣкъ, въ своята „Илиада“,

възпѣва съ възхитителни стихове бойнитѣ колесници, ризници, шлемове и мечове на тракитѣ, — въоръжение и снаряжение, което тѣ изработвали сами.

Ако въоръжението и фортификационното снаряжение (ризници и шлемове) на **тракитѣ** е било такова, че отъ него се е възхищавалъ *Омиръ*; ако **тракитѣ** сж населявали отъ Карпатитѣ до Егея; ако **тракийскитѣ** войски сж участвували въ атакитѣ на прочутата въ древността крепостъ *Троя*, — то съ положителност може да се твърди, че **тракитѣ** сж имали у дома си (на Балканитѣ) крепости, подобни на Троя, т. е. познавали сж и владѣли сж каменната фортификация.

Донеотдавна много древни крепостни развалини и градежи изъ татковината ни се смѣтаха отъ чуждестранни и наши историци и археолози за *елински* и *римски*, но археологически разкопки и изследвания презъ последнитѣ нѣколко години установиха по единъ положителенъ начинъ, че нѣкои отъ тѣзи крепостни развалини сж градежи на **тракитѣ**. Така, надъ с. *Мезекъ* (Свиленградско) стърчатъ развалини отъ крепостъ, която е била изградена върху древно-тракийски крепостни основи въ развалини; недалечъ отъ селото по височината „*Карталъ-тепе*“ личатъ развалини отъ голѣмо **тракийско** селище, което е било укрепено; а на „*Куртъ-кале*“, кацнало на планински високъ връхъ съ отвесни скали, стърчатъ **тракийски** крепостни развалини.

Едва сега започватъ разкопкитѣ на **тракийскитѣ** селища и още въ самото имъ начало се разкриватъ археологически придобивки отъ историческа стойностъ, голѣма частъ отъ които сж изъ областъта на древната фортификация на **тракитѣ**.

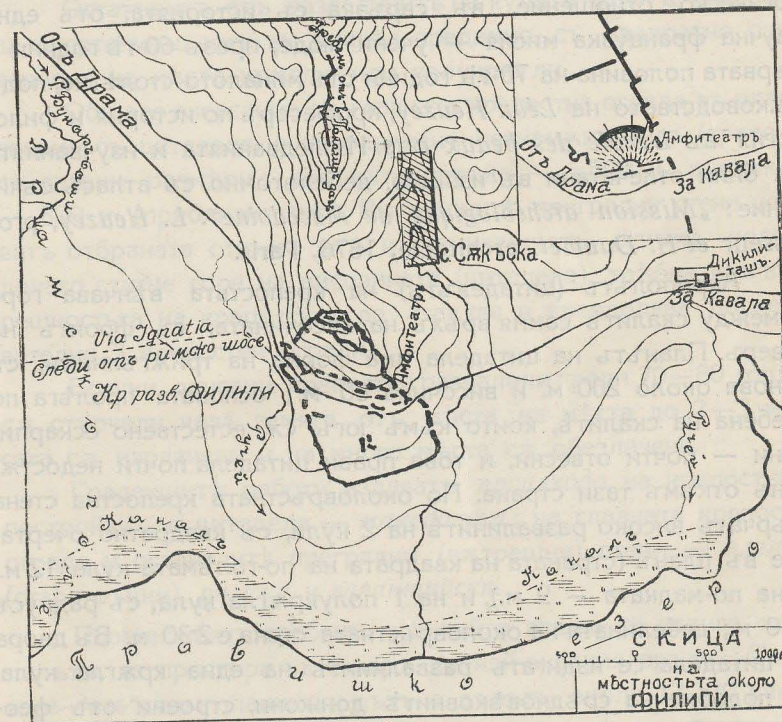
Македонци.

1. **Филипи**. Царь *Филипъ II Македонски* (361—336 г. пр. Хр.), баща на *Александра Велики*, здраво укрепилъ новопостроения отъ него, и кръстенъ на негово име, рударски градъ **Филипи**.

Цѣвтещото състояние на **Филипи** проличава и днесъ по развалинитѣ отъ древни градежи — обществени сгради, крепостни стени и кули, които се хвърлятъ на погледа даже на случаенъ пѣтникъ по шосето отъ Драма за Кавала.

Шосето пролѣга презъ Драмско — Правищенското поле; при приближаване Правищенското езеро (черт. 1) пѣтятъ

минава покрай една висока пирамидална, гола, скалисто-камениста височина — последенъ връхъ (при полето) отъ гребена на планината „*Панагиръ-дагъ*“.¹⁾ Политѣ на тази височина — и то тамъ, презъ кждето минава шосето — се миятъ отъ буенъ изворъ и почти се плискатъ отъ езерото. Ето на това мѣсто се е издигалъ нѣкога величествениятъ и гордъ македонски градъ **Филипи** — *Philippi, Philippos, οἱ Φίλιπποι, la ville de Philippe* (Филиповъ градъ), сега градище (развалини) *Филебеджикъ*.

Черт. 1. Скица на мѣстността около Филипи.

И безъ разкопки ясно личатъ: на самия връхъ на височината, стърчещи като корона, развалини отъ кули и крепостни стени — остатѣци отъ акропола на древната македонска крепостъ, които се виждатъ издалечъ отъ окръжаващата ги мѣстностъ — полето и съседнитѣ планини; по южнитѣ скло-

¹⁾ Скицата, показана на черт. 1, е копие отъ картата на **L. Heuzey** и **H. Daumet**.

нове на височината — следи отъ развалини на крепостни стени и кули, ясно забележими издалечъ по югоизточния склонъ, а при политъ на този склонъ, до развалинитъ на крепостната ограда, се виждатъ остатъци отъ амфитеатра. При политъ на височината шосето прорѣзва крепостната ограда и по дветъ страни на пътя се вижда напрѣчниятъ профилъ на крепостната стена, а следитъ отъ крепостната ограда се простиратъ на югъ изъ равнината и се губятъ къмъ езерото.

Развалинитъ на **Филипи** сж били изследвани въ археологическо отношение, въ свръзка съ историята, отъ една научна французка мисия — учени люде, презъ 60-тѣ години и първата половина на 70-тѣ години отъ миналото столѣтие, подъ ръководството на *Léon Heuzeu*, професоръ по история и филология въ *L'école des beaux arts*. Изследванията и изучванията сж били отпечатани въ изящно, дебелотомно, съ атласъ съчинение: „*Mission archéologique de Macedoine*“. *L. Heuzeu, professeur et H. Daumet, architecte, 1876, Paris*.

Акрополътъ (цитаделътъ) на крепостта вѣнчава горе — между скалитъ самия връхъ на височината, съ фронтъ на северъ. Планътъ на цитадела има форма на трижгълникъ, съ основа около 200 м. и височина 80 м.; основата пролѣга по гребена на скалитъ, които къмъ югъ сж естествено ескарпирани — почти отвесни, и това прави цитадела почти недостъпенъ откъмъ тази страна. По околостъната крепостна стена стърчатъ високо развалинитъ на 2 кули, съ квадратно очертание въ планъ (страната на квадрата на по-големата кула 12 м., а на по-малката — 9 м.), и на 1 полукръгла кула, съ радиусъ 4.50 м.; дебелината на околостъната стена е 2.30 м. Въ двора на цитадела се издигатъ развалинитъ на една кръгла кула, по подобие на сръдновѣковнитъ донжони, строени отъ феодалитъ. Градежътъ на цитаделнитъ постройки издава произхода имъ: *македонски* — за околостъната стена съ 3-тѣ кули и *римски* или *византийски* — за централната кула (донжона).

Главната крепостна ограда се очертава отъ развалинитъ както следва: начало на оградата се взима отъ двата изходящи жгли на цитадела, стенитъ се разпростиратъ по западния и югоизточния склонове на височината и по-нататкъ изъ равнината (полето) въ посока къмъ Правищенското езеро; южната стена е съ фронтъ къмъ езерото.

Вжтрешното пространство на крепостта е преградено съ нѣколко крепостни стени, паралелно на общото разположение на цитадела. Следитъ отъ развалинитъ на вжтрешнитъ стени даватъ представа за разположението имъ въ планъ: едната е горе — при политъ на скалитъ, до цитадела; втората пролѣга далечъ отъ нея; третата следва покрай полата на склона на височината — доле, при равнината. Дебелината на всички описани крепостни стени не е била по-малка отъ 1.90 м.

Остатъцитъ отъ развалинитъ на кулитъ даватъ представа за очертанието имъ въ планъ: предимно съ квадратно очертание и на мѣста кръгли или полукръгли.

Общото очертание на главната крепостна ограда въ планъ, заедно съ цитадела, е неправиленъ четирижгълникъ (трапецъ) съ главни размѣри: голѣмата страна — 1,500 м., а малката — 800 м. (приблизително). Вжтрешнитъ преградни стени усилятъ отбраната откъмъ югъ и атакуващиятъ откъмъ полето, докато стигне горе на височината (цитадела), трѣбва изъ вжтрешността на крепостта да атакува и преодолява последователно 3 крепостни огради.

Всички описани крепостни развалини преди 70—80 години сж стърчели надъ земята отъ мѣста на мѣста до 2—3 м., а сега сж изравнени и на много мѣста сж обезличени.

Градежнитъ работи издаватъ *произхода* на крепостнитъ постройки: на цитадела — *македонски*; на главната крепостна ограда и останалитъ преградни (вжтрешни) стени — *елински* (старогръцки), *римски* и *византийски*.

Планинскиятъ гребенъ, на чийто връхъ се издига цитаделътъ, се простира на северъ до най-високия връхъ „*Панагиръ-дагъ*“; този планински рѣтъ е дълъгъ около 17—20 клм. и е по-достъпенъ по самия гребенъ, отколкото по склоноветъ на планината. За да се охранява **Филипи** по-надеждно откъмъ северъ, рѣтътъ е билъ укрепенъ въ древността: наоколо 1½ клм. отъ цитадела, вдлъжъ на гребена, сж били открити развалини отъ крепостна стена, съ кули, на едно протежение отъ 600—700 м., а по самия връхъ „*Панагиръ-дагъ*“ — развалини отъ крепостни стени и кули на **древна крепост** (*ancienne forteresse de Panaghir*). Всички тѣзи крепостни развалини по планинския гребенъ сж били въ тѣсна връзка съ крепостната организация на **Филипи**. И докато последната фортификаци-

онна организация е имала за целъ да устоява на атаки отъ югъ — откъмъ Драмското поле, първата (по планинския гребенъ) се съпротивлявала на неприятелски военни действия: откъмъ северъ — планинитъ. Подобна фортификационна организация на **Филипи** за съпротива на двойки действия (откъмъ полето и откъмъ планинската мѣстность), показва, че **древниятъ македонски градъ е билъ укрепенъ умѣло и е представлявалъ за времето си първостепенна твърдина.**

Филипи е билъ разположенъ на нѣкогашния главенъ римски пѣть „*Via Egnatia*“, който, при приближаване града, се е насочвалъ отъ западъ презъ полето, минавалъ е подъ нѣкогашната *римска арка* — „*arc antique*“, и е водѣлъ за града презъ западнитъ крепостни врати (пресѣчката на днешното Драмско шосе съ развалинитъ на западната крепостна стена), а излизалъ презъ източнитъ главни крепостни врати (южно отъ амфитеатра). Този пѣть е минавалъ на изтокъ покрай единъ грамаденъ пиедесталъ на *надгробенъ паметникъ* и се насочвалъ за древното бѣло-морско пристанище *Неаполо* (днешна **Кавала**), следвайки почти трасето на сегашното шосе. Преди 70—80 години е имало следи отъ този пѣть изъ Драмското поле.

2. Неаполо (Кавала). Нашето изложение за древния македонски градъ *Филипи* нѣма да бжде пълно, ако не надникнемъ на югъ отъ него, презъ планинския гребенъ, и се спремъ за малко на Бѣло-морското прибрѣжие, при **Кавала** — нѣкогашниятъ древенъ градъ **Неаполо**, *Néapolis*, който е билъ пристанище на *Филипи*.

Кавала е разположенъ на самия морски брѣгъ и приютенъ къмъ споменатия планински прибрѣженъ гребенъ, който се спуща къмъ морето стрѣмно и на мѣста съ отвесни скали; последнитъ сж естествено силни прегради, трудно достъпни откъмъ западъ, а особено откъмъ северъ. На изтокъ отъ **Кавала**, по шосето за Ксанти, преди да се излѣзе на Сарж-Шабанското поле, препрѣчва се планински гребенъ отъ северъ на югъ, който е една естествена преградна позиция противъ неприятелско настѣпление откъмъ изтокъ — Тракия. Този гребенъ въ древността е билъ усиленъ съ крепостна преградна стена, отъ която сега ясно личатъ развалини по самия водораздѣлъ на гребена — отъ високия планински връхъ, на югъ до Кавалския заливъ.

Естествено силната мѣстность на западъ и северъ, въ свръзка съ преградната крепостна стена отъ изтокъ, съставлявали въ древността една полукръгла **крепостна ограда на Кавала** за отбрана откъмъ сушата.

Черт. 2. Часть отъ цитадела на Неаполо — съ царь Фердинандъ.

Цитаделтъ на крепостта е запазенъ и досега: всрѣдъ днешна **Кавала**, на единъ прибрѣженъ скалистъ връхъ, стърчи крепостната му ограда, а около последната сж накацали кж-

щитъ на старата частъ на града. Цитаделътъ по пространство не е голѣмъ. Въ двора му се издига една неголѣма двуетажна паянтова сграда, притежание на бившъ турски паша, а откъмъ северъ е скаченъ съ единъ напълно съхраненъ дивенъ, римски аквадукъ (водопроводенъ мостъ), който е красива архитектурна постройка отъ дѣлани камъни и величави циркулни сводове (арки). Аквадукътъ поема изворната вода надъ града отъ политъ на севернитъ скали.

Като сравнимъ градежа на аквадука съ онзи на крепостната ограда на цитадела (черт. 2), става ясно, че стенитъ на последния сж били разрушавани и наново изградени отъ недотамъ вещи люде.

На сжщия чертежъ, въ единъ отъ отворитъ на цитадела, се вижда фотографията на царъ *Фердинандъ*, който презъ срѣдата на м. февруарий 1913 г. (презъ време на Балканската война) посети красивата *Кавала*. Този чертежъ, съ фотографията на бившия царъ *Фердинандъ*, подхожда за нашето историческо изследване, което **започва** отъ времето на ханъ *Аспарухъ* (679 г.), чийто образъ даваме на черт. 9, и **завръшва** съ царуването на царъ *Фердинандъ* (1918 г.).

3. Солунъ. Градътъ е разположенъ въ дъното на прибрѣжието, на естествено удобния заливъ съ сжщото име, и има дивенъ изгледъ откъмъ морето съ амфитеатралното си разположение.

Солунъ е родното мѣсто на нашитъ първоучители и просвѣтители *Св. св. Кирилъ и Методи*.

Той е главенъ пристанищенъ градъ на Македония. Населението му въ турско време достигало до 150,000 души, а сега наброява 120,000, отъ които 80,000 евреи. Основанъ е презъ 315 г. пр. Хр. отъ *Касандъръ* (зетъ на Филипа Македонски), който го нарекълъ *Тесалоникъ*, по името на жена си — сестра на *Александра Велики*.

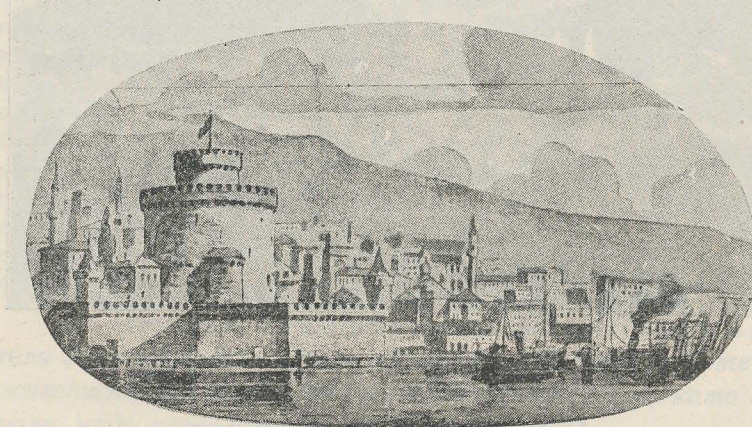
Благодарение на отличното му географско положение, като важенъ приморски центъръ, **Солунъ** е привличалъ всички варварски нашествия презъ полуострова. За противодействие и защита, градътъ е билъ здраво **укрепенъ** и крепостнитъ му стени сж били подновявани следъ всѣко разорение.

Солунската крепостъ е била обсаждана отъ царъ *Калояна* (1207 г.); обсадата е била снета следъ смъртъта на царя, убитъ подло отъ свой военачалникъ.

Отъ древната крепостна ограда сж оцѣлѣли постройки и до наши дни: откъмъ сушата, крепостнитъ назжбени стени

по крайнитъ на града, съ „*Еди-куле*“ (Седмокулие) — цитаделътъ на крепостта; покрай прибрѣжието (черт. 3.) се издига „*Безъ-куле*“ (Бѣла-кула), наречена още „*Канлъ-куле*“ (Кървава-кула). Последната кула буди въ насъ тжжни спомени за загинали наши политически затворници въ тъмнитъ и подземия презъ време на турското владичество.

За здравината на **Солунскитъ** крепостни стени и кули може да се сжди по дълговременната съпротива на крепостта при завладяването на града отъ турцитъ: въ продължение на около 50 години крепостта е устоявала на нѣколкократнитъ обсади, докато на 29. мартъ 1430 г. **Солунъ** билъ превзетъ отъ турцитъ и градътъ билъ разоренъ; скоро, обаче, билъ възстановенъ, съвзелъ се и забогатѣлъ.

Черт. 3. Безъ-куле (Бѣла-кула).

Отъ **Солунъ**, при царуването на царъ *Борисъ I*, е лѣхнала нашата просвѣта съ Кирило-Методиевото „азъ-буке“.

4. Филипополисъ (Пловдивъ). Въ западна Тракия, въ равнината, на южния брѣгъ на р. *Хебрусъ* (*Hebrus* — древното име на р. Марица), се издигатъ три скалисти хѣлма (тепета), които рѣзко стърчатъ надъ околната равнина. Още въ най-далечната древностъ тази гледка е пленявала жителитъ въ равнината. При трихѣлмието е имало древно селище.

Презъ царуването на *Керсobleптъ* — царъ на одриситъ, *Филипъ Македонски* презъ лѣтото на 342 г. пр. Хр. проникналъ презъ Родопитъ въ Тракийската равнина, която кръстосалъ и завладѣлъ. Тракия станала македонска провинция.

Тракийският град *Евмолпиасъ* — днешният Пловдив, който обгражда трихълмието — „*Бунарджикъ-тепе*“, „*Сахатъ-тепе*“ и „*Джендемъ-тепе*“ (черт. 4), билъ определенъ за военна колония, разкрасенъ отъ царь *Филипа* и наименованъ въ негова честь — **Филипополисъ**.

Трихълмието, съ своитъ стръмни склонове и скали, е представлявало въ древността естествена крепостъ; по-късно то е било усилено съ крепостни стени и кули, които го правили още по-недостъпно за онѣзи времена и презъ срѣдно-вѣковието.

Черт. 4. Перспективен изгледъ на пловдивскитъ тепета — трихълмието.

Римлянитъ започнали да проникватъ въ Балканския полуостровъ къмъ 150 г. пр. Хр. И това продължавало до срѣдата на I-ия вѣкъ сл. Хр. Презъ време на постепенното римско проникване, тракийскитъ племена се вълнували и възставали. При едно голѣмо възстание на тракитъ презъ 21 г. сл. Хр., **Пловдивъ** билъ обсаденъ отъ тѣхъ, но явилитъ се навреме мизийски римски легиони деблокирали крепостъта. Това историческо събитие показва, че **Пловдивъ** е билъ **укрепенъ** градъ още при тракитъ.

Римлянитъ завладѣли Тракия къмъ срѣдата на I-ия в. сл. Хр. Още императоръ *Доминицианъ* (81—96 г.) далъ на **Филипополисъ** градско право и го обявилъ седалище на управителя на провинцията.

Презъ римското владичество градътъ е носилъ името *Тримонциумъ*—*Тримонтиумъ*, *Trimontium* (Трихълмие — отъ

3-тъ скалисти хълма). Императоръ *Траянъ* (98—117 г.) преустроилъ **Пловдивъ** по римски образецъ и градътъ получилъ прозвището „*Ulpia*“, по фамилното име на императора — *Marcus Ulpius Trajanus*.

Презъ онѣзи времена **Пловдивъ** е билъ единъ цъвтещъ градъ, изпъстренъ съ градини, великолепни храмове и дворци; подземенъ аквадукъ провеждалъ за града вода отъ Родопитъ. Тогаващото благосъстояние на града личи отъ развалинитъ на голѣмитъ основи на величави постройкы, нѣкои отъ които се разкопаватъ и въ наши дни въ и около града.

Вѣроятно, **Пловдивъ** е билъ **укрепенъ**; още повече че за това твърде много е спомогнала и самата мѣстностъ — трихълмието.

Нумизматиката е жива история; съ нейна помощъ може да се проследи миналото на онова, което не е могло да оцѣлѣе презъ вѣковѣтъ. **Пловдивскитъ** древни монети установяватъ за главно мѣстно божество *Хебрусъ* — р. Марица, която населението обожавало за оросяването на Тракийската равнина. На особена почитъ е била въ **Пловдивъ** градската богиня; на нѣкои монети тя е представена съ *крепостна корона* на главата и съ скиптеръ въ рѣка, а на други — само главата ѝ забулена съ *крепостна корона*. Крепостната корона на богинята ясно подсказва, че градътъ въ римско време е билъ **укрепенъ** съ **яки стени и кули**, като е била използвана естествената **непристъпностъ на хълмоветъ**.

За естествено силното трихълмие бележи грѣцкиятъ писателъ *Лукианъ* (120 — 180 г. сл. Хр.): „*Вие забелязвате три живописни хълма, които се издигатъ стръмно, като акрополи, надъ разположения подъ тяхъ градъ*“.

Споредъ единъ камененъ надписъ, императоръ *Маркъ Аврелий* чрезъ своя легатъ, *Кай П. Гратиакъ*, възобновилъ крепостъта (172 г. сл. Хр.) съ стени и ровове. Крепостната ограда е имала 4 врати, разположени споредъ четиритъ главни точки на свѣта; една отъ вратитъ е била обърната къмъ р. Марица, която е била широка, пълноводна и плавателна за тогавашнитъ рѣчни срѣдства — малки кораби и лодки.

Римскитъ преториански легиони не могли да устоятъ на варварскитъ нашествия отъ северъ презъ Дунава. Готскитъ нахлувания презъ 238—251 г. сл. Хр. разклатили устоитъ на империята: разорили въ Мизия много цъвтещи градове и крепости. По-късно готитъ минали Хемусъ — Балкана, спуснали се въ Тракия и обсадили **Пловдивската** крепостъ, която устояла на варварскитъ нападения (249—250 г. сл. Хр.).

За тази обсада сж съхранени следните исторически сведения. Защитникът на крепостта — *Приска*, получил писмо от *Квинт Деций*, съ заповѣд — да се защитава на крепостните стени, а не вън от крепостта, за да не бже поразенъ от храбрите готи въ полето. Въ писмото, между другото, се казва:

„Смѣлостъ безъ разсѣдѣкъ не успѣва. Отъ крепостните стени защитата е сигурна. Ще ви се явимъ следъ немного дни съ войските си и ще се постареемъ да победимъ въ откритъ бой (въ полето), като вие се отбранявате иззадъ крепостната ограда“.

Като че ли тѣзи цитати сж извадки отъ съвременна тактика!

Храбро сж се защищавали гражданите на **Пловдивъ** противъ пристѣпите на готи, карпи, уругундури и др. Знаменита е тази отбрана на **Пловдивската** крепост и много картинно е описана тя отъ съвременника на обсадата — атинскиятъ стратегъ *Дексинъ* (споредъ превода на *д-ръ Ив. Велковъ*):

„Като поставяха върху главите си щитове, за да се запазятъ, тѣ обикаляха около града, провѣрвайки на кое мѣсто може да се разруши стената, защото е тънка, или на кое мѣсто могатъ да се изкачатъ отгоре ѝ съ помощта на стълби, защото е низка. Отначало атакуваха града съ отдѣлни патрулни групи и съ стрели. Пловдивчани отгоре отъ стените се защитаваха упорито тамъ, кждето противникътъ се приближаваше. После готите трѣбаша да превзематъ града, като построяваха стълби и стенобитни машини. Машините бѣха четвъртити, построени отъ дървета, и приличаха на малки кжщи. Отгоре имъ простираха кожи; така че, тѣзи, които бѣха вътре, приближавайки се до крепостните врати, да не пострадатъ. Други пъкъ, като поставяха щитове си отпреде, движеха машините на колелета и съ лостове. Трети — издигаха дълги прѣти, обвити съ жельзо (стенобитни машини), за да не се строшаватъ при мушенето, и съ тѣхъ се мжчеха да съборятъ стените. Четвърти — опираха направо на стената обикновени стълби или такива, движими на колелета на всички страни; последните биваха приближавани до стената и, посредствомъ завързани на краищата имъ въжета, ги издигаха, за да ги изправятъ до стената и по тѣхъ да се изкачатъ. Нѣкои пъкъ докарваха дървени кули, поставени на колела и високи колкото стената, и — когато успѣваха да ги приближатъ до стената — прехвърляха отъ тѣхъ мостове, за да минатъ отъ кулите върху стената. Такива бѣха многобройните имъ машини“.

Наистина, единъ древенъ, напълно обзаведенъ обсаденъ паркъ съ всички срѣдства за шурмуване крепостта!

Отъ това описание на обсадните действия около **Пловдивъ** явствува, че крепостната ограда е била съ тънки и низки стени. За крепостни кули нищо не се споменава, макаръ атакуващиятъ да е водилъ шурма съ подвижни дървени кули; вѣроятно, кулите на крепостната ограда сж били сжщо низки и съ тънки стени, а предъ оградата е имало ровове, които сж усиливали препятствието.

Отбраняващите крепостта храбро се защищавали и срещу все едно отъ горните срѣдства на атакуващия успѣвали да се противопоставятъ: хвърляли голѣми камъни — блокове, съ които смачквали и разбивали обсадните машини; съ борина, сѣра и смола подпалвали и изгаряли подвижните дървени кули съ стенобитните машини; търкаляли голѣми дървета — трупове, по шурмовите стълби, изправени край оградата, и по този начинъ завалили и пребивали катерещите се войници и пр.

„Атакуващите, като не успѣваха да постигнатъ нищо съ машините си, изпадаха въ отчаяние“ или „Варварите видѣха, че не могатъ да успѣятъ въ никой отъ проектите си и решиха да се оттеглятъ“.

Така се завършила обсадата на готите.

При една втора обсада на **Пловдивъ**, която била произведена наскоро следъ описаната, крепостта се предала, за да се избѣгне разорението на града. Но готите не устояли на думата си: плячкосали града и, споредъ историка *А. Марцелинъ*, избили около 100,000 жители; вѣроятно, приходили отъ околността, за да намѣрятъ убѣжище въ крепостта.

При по-сетнешните варварски нашествия **Филипополисъ** изпиталъ ужасите имъ. Най-страшно е било *Атиловото* опустошение и по-късно онова на *славяните* (презъ V в. сл. Хр.).

Отъ надписа на *Мадарския конникъ*, между другото, узнаваме, че ханъ *Крумъ* (804—814 г.) съ войските си настѣпилъ въ Тракия и съ брата си, кавханъ *Кишинъ*, обсадилъ, атакувалъ и превзелъ **Филипополската** крепостъ.

При нашествието на русите (970 г.), предвождани отъ киевския князь *Свѣтославъ*, градътъ билъ превзетъ съ бой и, споредъ *Лъвъ Дяконъ*, голѣмъ брой отъ пленниците били умъртвени по жестокъ и варварски начинъ — били набивани на колове.

Византийскиятъ императоръ *Василий II*, въ всѣните си противъ насъ (въ края на X в. и началото на XI в.), избралъ **Пловдивската** крепостъ за военна база на предстоящите военни действия презъ Балкана.

По-късно гр. **Пловдивъ**, нападанъ отъ печенегите, кумани и дълга върволица отъ пѣстри кръстоносци, билъ разграбванъ, разоряванъ и подпалванъ, докато презъ кръстоносния походъ въ 1189 г. била разрушена крепостта на трихълмието.

Царъ *Калоянъ* презъ 1206 г. завладѣлъ **Пловдивъ** и до разрушилъ съвършено крепостните стени и кули на града. Отъ времето на Калояна до завладяването на Пловдивъ отъ турците (1364 г.), градътъ промѣнилъ 15 владетели (споредъ „Военно-инженерна библиотека“, кн. 5—6, год. X.

д-ръ Велковъ), при което 5 завладявания и отбрани сж били отъ българитѣ.

Една отъ тѣзи отбрани е била следъ внезапната смъртъ на Тертеръ II (1323 г.). Комендантътъ на Пловдивъ, Иванъ Руски, съ малкия си гарнизонъ отъ 1,000 конници и 2,000 добре въоръжени пехотинци, се отбранявалъ успѣшно срещу Андроника 4 месеца. Византийскитѣ войски напраздно обикаляли около скалистото укрепено трихълмие. Единъ вещь нѣмски майсторъ имъ приготвилъ особена обсадна машина съ отбранителна подвижна кѣща, търкаляна отъ 15 колелета; върху кѣщата била построена 5-етажна кула и всѣки етажъ билъ въоръженъ съ по 8 арбалети. Подъ звуковетѣ на музики и виковете, атакуващитѣ замѣрвали атакувания пунктъ съ градъ отъ стрели и се мѣчили съ споменатата машина да се покатерятъ на крепостната ограда; но ненадѣйно подвижната дървена кула се разклатила, пропукала се, залюлѣла се и се провалила — паднала въ нѣкаква „яма за вода“, покрита съ „прогнили дъски, отгоре засипани съ земя и маскирани съ трева“. При това голѣмо бедствие, Андроникъ отстъпилъ и градътъ билъ спасенъ. Думитѣ въ кавички, въ свръзка съ землекопното изкуство на нашитѣ прадѣди при отбраната, ни подсказватъ съ голѣма вѣроятностъ, че отлично маскираната яма е била капанъ за особената, подвижна щурмова дървена кула съ стенобитната машина.

При непрекъснатитѣ периодични разорения на Тракия и останалитѣ провинции на Балканитѣ, вече била подготвена почва за турското завоевание на полуострова. Султанъ Мурад-овиятъ румелийски бейлеръ-бей, Лала Шахинъ, превзелъ Пловдивъ презъ 1364 г., а по-късно султанъ Баязидъ станалъ господаръ на Тракия. Следъ падането на II-ото българско царство подъ властта на турцитѣ (1393 г.) този султанъ хваналъ и затворилъ царъ Шишмана въ Пловдивъ и отсетне го погубилъ.

Презъ турското владичество Пловдивъ е билъ посещаванъ отъ мнозина европейски пжтешественици изъ Отоманската империя. Нѣкои отъ тѣхъ, между другото, пишатъ за развалинитѣ на крепостта. Така, френскиятъ рицаръ Бертрандонъ дьо ла Брокиеръ миналъ презъ Пловдивъ презъ 1433 г. и, между другото, бележи въ пжтеописанието си: „Пловдивъ нѣкога е билъ твърде голѣмъ градъ, па и сега е още такъвъ. На сръдния хълмъ на града се е издигала хубава крепостъ (замъкъ), съградена въ видъ на дълъгъ и тъсенъ полумесець. На южния край на хълма стоятъ още стенитъ на нѣкогашния Филиповъ царски дворець, който е съборенъ, както

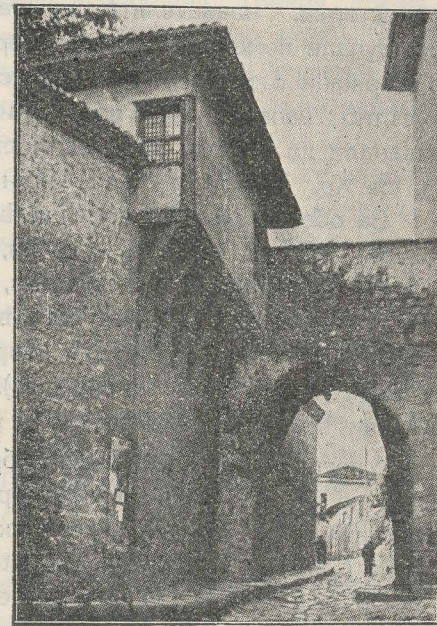
и замъкътъ. Градътъ въ по-голѣмата си частъ е населенъ съ българи“.

Швайгеръ презъ 1578 г. описва състоянието на града и казва, че крепостната ограда на трихълмието била срутена — развалини.

Презъ онѣзи времена въ Пловдивъ били поддържани обширни обори за камили — тогавашнитѣ камилски тренове за търговия и разнасяне храни изъ империята.

Следъ кърджалийскитѣ опустошения Пловдивъ и околността му представлявали сжщинско мъртвило — необработено поле и обезлюденъ градъ (жителитъ избѣгали въ горитѣ, а нѣкои прехвърлили Дунава и минали въ Влашко).

Днесъ единствени остатѣци отъ древната крепостъ, това е „Хисаръ-капия“ (Крепостна - врата), останала въ чертата на града (черт. 5). Въ недостѣпнитѣ склонове на скалитѣ се виждатъ тукъ-тамъ следи отъ развалини на крепостни стени.

Черт. 5. „Хисаръ-капия“ — Пловдивъ.

Римляни.

1. Завладяване на Балканитѣ. Римлянитѣ проникнали въ Македония и я завладѣли презъ 168 год. пр. Хр. съ досущъ сегашнитѣ ѣ географски граници отъ северъ, изтокъ и югъ — Шаръ-планина (Siardus), р. Места (Nestus) и Егейско-море, а на западъ — брѣговетѣ на Адриатика, между Валона (Aulona) и Лешъ (Lissus).

Отъ Македония римлянитѣ постепенно прониквали въ полуострова — първоначално въ Тракия и по-късно въ Мизия. Лукулъ (M. Lucullus) още презъ 75 г. пр. Хр. достигналъ брѣговетѣ на р. Дунавъ и Римъ замислилъ за граница на вла-

денията си тази голѣма рѣка. Следъ победоноснитѣ походи на проконсула на Македония — *Красъ* (M. Crassus) презъ 29 г. пр. Хр. противъ дацитѣ (гетитѣ) и бастарнитѣ въ Мизия, спечеления бой на Дунава при устието на р. Цибрица и похода презъ следната — 28 год., **римлянитѣ** разширили своята сфера на влияние и въ Мизия. Римското разширяване следвало неотклонно.

Презъ време на постепенното римско проникване въ полуострова, владетелитѣ на разнитѣ тракийски племена враждували помежду си и тѣзи вражди били подклаждани и поддържани отъ римлянитѣ. Благодарение на това, племената неусѣтно изпаднали въ положение на васали предъ Римъ, захванали да губятъ независимостта си и къмъ срѣдата на I в. сл. Хр. Тракия и Мизия били вече римски провинции.

За обезпечване придобивките на полуострова, **римскитѣ** легиони, още съ настаняването си, пристѣпвали къмъ провеждане на *пѣтища* (via militaris, agger publicus, strata)¹⁾, като по тѣхъ строели отъ мѣста на мѣста *кастели* (укрепления) — укрепени станции за нощни квартири (ханове), и *пропѣтни станции* (mutationes, mansiones). На важнитѣ пѣтни възли римлянитѣ издигали *крепости*.

Укрепяването на Дунавския брѣгъ и създаването на флотилия по рѣката били първитѣ грижи на завоевателитѣ. Така, издигнати били придунавскитѣ крепости: *Арчаръ* (Ratiaria), *Гигенъ* (Oescus), *Силистра* (Durostorum), *Исакча* (Noviodunum) и др. Много отъ разрушенитѣ крепости въ вътрешността на провинцитѣ били възстановени, а други — наново построени, като *Адрианоуполъ* (Одринъ), *Берое* (Ст.-Загора), *Филипополъ* (Пловдивъ), *Сердика* (София), *Пауталия* (Кюстендилъ), *Солоникъ* (Солунъ), *Аххиалъ*, *Месемврия*, *Одесосъ* (при Варна) и др., които по-късно сж имали голѣмо значение при образуването и закрепването на България въ миналото.

Широкото развитие на фортификационното изкуство и укрепяването на градоветѣ, както и създаването на нови селища и укрепени пунктове отъ **римлянитѣ**, съвпада съ голѣмия разцвѣтъ на империята презъ I и II в. сл. Хр.

¹⁾ Римлянитѣ били вещи пионери и строители на шосетата: въ Римската империя се наброяватъ около 372 главни артерии за пѣтни съобщения съ обща дължина около 49,000 английски мили.

Когато преторианството се ширѣло вдлъжъ и ширѣ изъ империята, започва упадъкътъ на държавата (III в.); войницитѣ свалiali и качзали императоритѣ: така, споредъ професоръ *Гавр. Кацаровъ*, за едно 50-лѣтие (235-285 г. сл. Хр.) се изредили на престола 26 императори и само единъ отъ тѣхъ умрѣлъ отъ естествена смъртъ.

Презъ това време започватъ първитѣ налитания и нашествия на готитѣ (238-251 г.), които нанесли първитѣ удари върху мировото могъщество на **римлянитѣ**. Следъ това настѣпили относително спокойни години, презъ което време разрушенията били възстановени.

Римлянитѣ сж владѣли Македония, Тракия, Мизия и Добруджа нѣколко вѣка наредъ и сж оставили дълбоки следи отъ високата си култура въ най-разнообразни паметници отъ изящнитѣ изкуства, строителното изкуство, нумизматиката, фортификационното изкуство и пр.

Макаръ славянитѣ и прабългаритѣ да сж се явили на полуострова много по-късно (VI—VII в.), но въ паметта на народа ни сж запазени спомени за **римскитѣ** времена, като *Траяновъ пѣтъ*, *Траянова врата*, гр. *Троянъ*, *римски бани* при много топли извори, *латински калета* и пр.

2. Припѣтни укрепени станции. За обезпечване движението по главнитѣ пѣтища, **римлянитѣ** строели отъ мѣста на мѣста, както се каза, *припѣтни укрепени станции*. Една подобна станция е билъ гр. *Ловечъ* на римския друмъ, който свързвалъ Тракия — при Пловдивъ, съ Дунавската равнина презъ Траяновия проходъ, съ посока за Гигенъ (Oescus) на Дунава.

Ловченскитѣ „*Стратешъ*“ — „*Хисаръ*“, по своята естествена непристѣпност, е билъ здрава *твърдина* не само презъ **римското** владичество, а и презъ времето на нашитѣ първи две царства; сегашнитѣ оцѣлѣли крепостни развалини на „*Стратешъ*“ сж развалини отъ **римската** твърдина.

Презъ време на възстанието, повдигнато отъ *Асеновци*, византийскитѣ императоръ *Исакъ* лично водилъ войскитѣ си на пристѣпъ за Ловченския „*Хисаръ*“, но не успѣлъ да го превземе. Тази несполука послужила на Византия да сключи миръ съ царъ *Асенъ I* и по този начинъ била осигурена съдбата на второто наше царство.

Откритата на „*Хисара*“ презъ 1921 г. църква, въ развалини, е била, вѣроятно, построена въ паметъ на освобождението отъ византийското иго и създаването на второто ни царство.

Нумизматични находки около *Ловеч* откриха македонски, римски, византийски и старобългарски монети, което показва, че около Ловченската крепост сж били развивани военни действия отъ разни народи. Намѣриха се монети, сѣчени отъ нашитѣ царе — *Свѣтославъ Тертеръ*, *Иванъ Александъръ* и синъ му — *Михаилъ* (1331 — 1355 г.).

Споредъ турския историографъ *Челеби*, Ловченскиятъ „*Стратешъ*“ надминавалъ съ своята военна слава Търновскиятъ „*Хисаръ*“. Петима султани подредъ — отъ *Мурада* (1349 г.) до *Баязида*, водѣли пристѣпи за завладяване на „*Стратешъ*“ и едва въ 1404 г. билъ превзетъ Ловченскиятъ „*Хисаръ*“.

3. Никополисъ (Nicopolis ad Istrum). Римлянитѣ, като закрепнали на югъ отъ Дунава, започнали да хвърлятъ погледи презъ рѣката въ земята на дацитѣ — племе родствено на тракитѣ и мизитѣ. Тѣ водили две войни за разгрома на дацитѣ: презъ 101—102 г. и 105—106 г. сл. Хр. За увѣковчаване на победитѣ, били издигнати: отъ Римския сенатъ въ Римъ една грандиозна колона и, по заповѣдъ на императора *Траянъ* — единъ паметникъ въ Добруджа, при сегашното село Адамъ-клизе; освенъ това, билъ основанъ новъ градъ въ Мизия, нареченъ **Nicopolis ad Istrum** (Никополъ на Дунава — въ Дунавската равнина).

Никополисъ — градъ на победитѣ (*Níkē* — победа) е билъ добре укрепенъ; развалини отъ града и крепостта се виждатъ близо до сегашното село *Никюпъ*, 18 клм. на северозападъ отъ Търново, въ мѣстността „*Царювище*“, на р. Росица. Избраното мѣсто за новия градъ не е било случайно; преди всичко, стратегическитѣ съображения сж доминирали, защото отъ крепостта удобно се наблюдавали на югъ *планинскитѣ проходи*, презъ които сж водѣли пѣтищата за *Филипополъ* и *Адрианополъ*, и тукъ сж се събирали пѣтищата отъ *Novae* (Свищовъ) и *Oescus* (Гигенъ) на Дунава, и отъ *Одесосъ* — черно-морско пристанище при Варна — презъ *Марцианополъ* при Девня.

По онова време *Траянъ* построилъ градоветѣ: *Плотинополъ* (Plotinopolis) до Димотика, нареченъ по името на жена му — *Плотина*; *Марцианополъ* (Marcianopolis) при Девня (Варненско), на името на сестра му — *Марциана*; *Стара-Загора* (Augusta Trajana); *Неврокопъ* (Nicopolis ad Nestum) и др. Освенъ това, той разширилъ и поднозилъ *София* (Ulpia Serdica).

Надъ развалинитѣ на *Марцианополъ* се издига сегашното село *Рѣка-Девня*, на 18 клм. югозападно отъ древното пристанище *Одесосъ* (Варна). Преди 4 години при *Марцианополъ* се откри голѣмо монетно

съкровище. На 10. ноемврий 1929 г., при копане яма въ двора на единъ селянинъ отъ с. Рѣка-Девня, наоколо 2 м. дълбочина работницитѣ се натъкнали на единъ голѣмъ и единъ малкъ глинені кюпове, пълни съ около 100,000 сребърни **римски** монети. Около една четвъртъ отъ монетитѣ разграбили селянитѣ „за споменъ“, а останалото, запазено отъ властитѣ и претеглено, се оказало 289 кгр.; цѣлата находка възлизала наоколо 430 кгр. Запазенитѣ отъ властитѣ монети сж около 80,000 екземпляра, а разграбенитѣ — около 20,000 или всичко 100,000. Споредъ нумизматика *Мушмовъ*, монетитѣ сж **римски** отъ I—III в. сл. Хр.; вѣроятно, закопани къмъ края на III в. Такава голѣма находка — „*съкровище*“, „*хазна*“, е единствена въ Европа. Ние видѣхме едно сандѣче съ частъ отъ монетитѣ, които по изработка и запазеностъ правятъ впечатление на наши нови еднолевови сребърни монети.

Следъ откриване на съкровището, отъ направенитѣ разкопки се установи, че на мѣстонахождението е имало **римска монетарница**.

Марцианополъ е просъществувалъ до края на VI в. сл. Хр. Разрушаванъ е билъ периодически презъ време на *Великото преселение на народитѣ*; вѣроятно, и *Аспаруховитѣ българи* сж доразрушили цѣвтесия въ миналото римски градъ, защото изъ с. Рѣка-Девня се търкалятъ камъни, подобни на дѣланитѣ каменни блокове, каквито се срѣщатъ изъ развалинитѣ на *Плиска*. Голѣма частъ отъ кѣшитѣ на селото сж построени върху стари римски развалини отъ сградитѣ на нѣкогашния *Марцианополъ*.

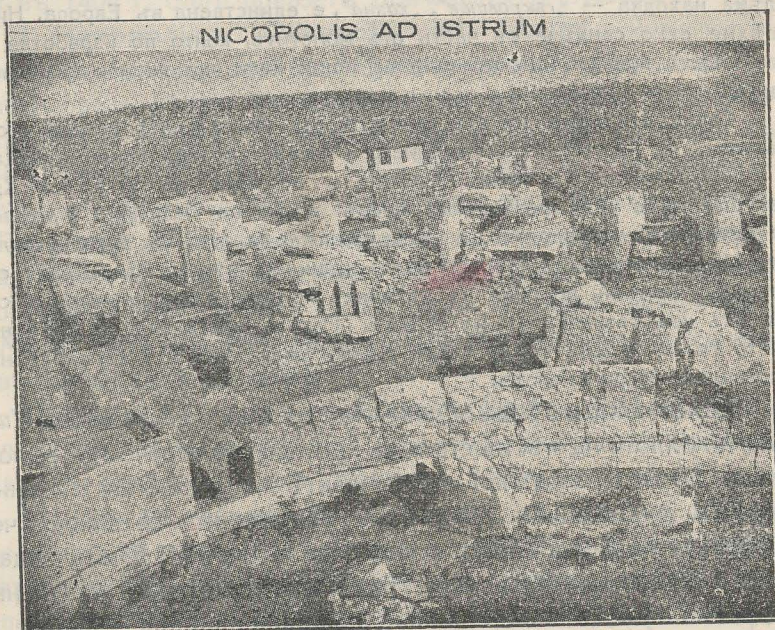
Никополисъ е билъ *здро̀во укрепенъ*: на западъ отъ с. *Никюпъ*, по билото на мѣстността, на протежение повече отъ километъръ личатъ развалини отъ основитѣ на крепостнитѣ стени, които сж заобикаляли града; по развалинитѣ се вижда, че дебелината на крепостнитѣ стени е била около 3·5 м. и зида-рията е съ камъни на варовъ разтворъ, съ пѣськъ и чупени на дребно тухли.

Новитѣ **римски** градове бърже се развивали и скоро ставали културни центрове, откъдето римската култура се разпространявала между мѣстното население; сѣщото е било и съ главния градъ **Никополисъ** за провинцията Мизия.

Nicopolis ad Istrum се е славѣлъ съ голѣми богатства и величествени градежи; последното личи отъ множеството капители, архитектурни орнаменти, колони, саркофази, монети и др., намѣрени изъ развалинитѣ край с. *Никюпъ*. Голѣмиятъ брой на сѣчени стари монети (надъ 900 типа); дѣланитѣ четвъртити камъни; развалинитѣ отъ крепостнитѣ стени и кули; каменоломнитѣ, отдето сж били къртени блоковетѣ за общественитѣ здания и крепостта, — всичко това, въ своята цѣлостъ, подсказва, че нѣкогашниятъ славенъ **Никополисъ** е билъ много богатъ и *добре укрепенъ*.

Древното величие се забелязва и по днешните остатъци от развалините при с. Никюпъ, част от които е представена на черт. 6.

На черт. 7 е представен планът на **Никополиската** крепост, с сегашните остатъци от развалините на града. Като разгледаме този чертеж, в свързка с току-що казаното, получаваме за **Траяновия** градъ представа, която наподобява описанието за развалините на **Филипи** в Македония.

Черт. 6. Развалини от Никополисъ.

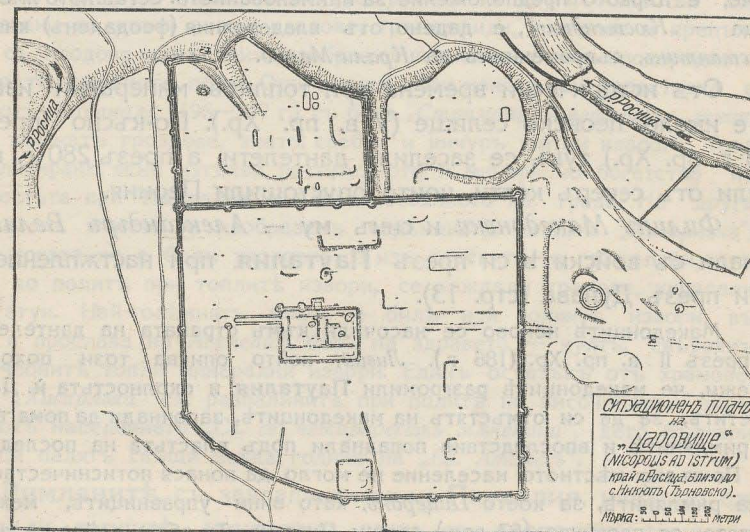
Крепостта, в планъ, се състои от два съседни четирижълника, които — приспособени към мѣстността — взиматъ фигура на трапеци; главните размѣри сж: 1,400 м. на 1,000 м., за голѣмата и 800 м. на 500 м., за малката крепостна ограда.

Презъ ранните нашествия на варваритъ в Мизия и Тракия, **Никополисъ**, както и **Пловдивъ**, билъ обсаденъ отъ готитъ; но **Квиръ Деций Траянъ** спасилъ града, отблъсналъ обсадата (249—251 г.) и се притекълъ — както видѣхме — въ помощъ на Пловдивскитъ защитници. Презъ по-сетнешните варварски нашествия, **Никополисъ** е билъ разоренъ и превърнатъ въ мъртъвъ градъ. **Юстинианъ** (527 — 565 г.) се опи-

талъ да поднови града и възстанови крепостта, но усилията му отишли напраздно.

Въ опустошението и **доразорението** на величавия градъ сж взимали участие хуни, печенегни, кумани, славяни и др., при което голѣмъ дѣлъ се пада и на **уногундуиритъ** — **пребългаритъ**.

При с. **Никюпъ**, сж правени археологически разкопки презъ 1900 и 1905/1906 г. Разкопани сж били остатъци отъ развалини на форума (черт. 6), театра и други обществени сгради; на много мѣста сж били разкрити развалини отъ крепостните стени (черт. 7); били сж намѣрени паметници на импера-

Черт. 7. Планъ на Никополиската крепостъ.

торитъ **Хадрияна**, **Каракала**, **Гордиянъ III** и др. Всичко това показва, че градътъ е билъ цвѣтещъ, което оправдавало неговото здраво укрепяване.

Сега крепостната ограда — крепостни стени, врати и кули, е почти изравнена; тя се очертава по мѣстността по ваденитъ отъ мѣста на мѣста дѣлани камъни и по натрупаната прѣстъ вдлъжъ на развалините.

4. Пауталия (Кюстендилъ). Топлитъ минерални води, които изобилно бликатъ въ равнината, непосредствено при северните поли на височината „**Хисарлъкъ**“, още отъ древни времена сж привличали голѣмъ брой посетители: едни — за облекчение на разклатеното имъ здраве, а други — за весе-

ло прекарване на времето всрѣдъ чудно китната и плодородна околност.

Първоначално градътъ е носѣлъ името *Пауталия* — *Pautalia*; презъ срѣднитѣ вѣкове—*Велбуджъ* и непосредствено преди завладяването на България отъ турцитѣ—*Кюстендилъ*.

Наименованието „*Пауталия*“ (тракийска дума), може би, означава извори, бани — едно народно название на *Кюстендилъ*, запазено и до днешенъ день. „*Велбуджъ*“ е славянска дума—отъ „*Велбѣдъ*“ (гърбица); това име визира височината „*Хисарлъкъ*“, която стѣрчи надъ града като камилска гърбица. Нѣкои историци приематъ, че наименованието „*Велбуджъ*“ изхожда отъ името на славянския войвода „*Хвилбѣдъ*“ (Хилбѣдъ), който живѣлъ презъ VI в. сл. Хр. По-правдоподобно, обаче, е първото предположение за наименованието. Сегашното име на града — „*Кюстендилъ*“, е дадено отъ владетелния (феодаленъ) князь *Константинъ*, съвременникъ на *Крали-Марко*.

Отъ исторически времена при топлитѣ минерални извори е имало пеонско селище (V в. пр. Хр.). По-късно (презъ 335 г. пр. Хр.) тукъ се заселили дантелети, а презъ 280 г. нахлули отъ северъ келти, които опустошили Пеония.

Филипъ Македонски и синъ му — *Александъръ Велики*, минали съ войскитѣ си презъ *Пауталия* при настѣплението за и презъ Дунава (стр. 13).

Македонцитѣ наново се насочили къмъ страната на дантелетитѣ презъ II в. пр. Хр. (186 г.). *Ливий*, който описва този походъ, бележи, че македонцитѣ разгромили *Пауталия* и околността ѝ. Дантелетитѣ, за да си отмъстятъ на македонцитѣ, започнали да помагатъ на римлянитѣ и впоследствие попаднали подъ властта на последнитѣ. По-късно мѣстното население не могло да понася потисничеството и на римлянитѣ, за което *Цицеронъ*, като вини управницитѣ, между другото, се провиква (57 год.) срещу *Пизона*: „Ти обяви война на дантелетитѣ, които бѣха покорни на империята, и то война, колкото несправедлива, толкова и жестока; вмѣсто да ги имашъ за вѣрни съюзници, ти ги направи закleti врагове, затова тѣ ни нападаха, превзеха градоветѣ, опустошиха нивитѣ, отвлѣкоха стадата и робитѣ“.

Непосрѣдствено преди нашата ера (28 г. пр. Хр.) и следъ нея (46 г. сл. Хр.) дантелетитѣ сж независими. По тѣзи времена вече селището при топлитѣ извори носи наименованието „*Пауталия*“.

Следъ закрепването на римското владичество въ Македония, Тракия и Мизия, настѣпилъ двувѣковенъ миръ за империята, презъ което време римлянитѣ прокарали въ завладѣнитѣ провинции удобни пѣтища, издигнали нови градове, а

други се развили и забогатѣли. Императоръ *Траянъ* (98—117 г. следъ Хр.), който проявилъ обширно строителство (стр. 22), разкрасилъ *Пауталия* и придалъ къмъ името ѝ своето прозвище „*Улпия*“. За украсата на града сж се грижели и следващитѣ императори презъ годинитѣ 117—217.

Отъ сѣченитѣ монети въ *Пауталия* и отъ малкото запазени надписи (единъ отъ тѣхъ е взидаката плоча въ старата баня „*Дервишъ*“), се възстановява отчасти историческото древно минало на града. Върху монетитѣ е изобразенъ полулегалъ рѣчниятъ богъ „*Стримонъ*“ (Струма) съ лодка. Последното показва, че рѣката тогава е била пълноводна, защото Витоша по онѣзи времена е била обраснала съ девствени гори, които изобилно сж поили изворитѣ на рѣката и притоцитѣ ѝ. На други монети пѣкъ, „*Стримонъ*“ и други божества сж изобразени съ китни житни класове, трѣндафили, гроздове и преплѣненъ съ плодове кошъ, които изображения символизиратъ плодородието на *Кюстендилското* поле. Отъ всички тѣзи монети най-характерна е една отъ *Каракала* (196—217 г.), съ бога „*Стримонъ*“ и *четиритѣ гени*, които държатъ гроздове, злато, сребро и кичуръ житни класове. Това символизиране ясно изтъква растителното и минерално богатство на околността при *Пауталия* и благосъстоянието на града. На друга *Каракалова* монета е изобразенъ стрѣмниятъ хѣлмъ „*Хисарлъкъ*“, който тогава не е билъ укрепенъ, а изъ горскитѣ му гѣсталаци, отъ върха до политѣ при топлитѣ извори, се виждали храмове, украсени съ статуи. Най-голѣмиятъ храмъ е билъ при топлитѣ извори, въ честь и прослава на *Асклепия*, богъ на здравето — култъ, свързанъ съ лѣчебнитѣ топли минерални извори. Единъ остатѣкъ отъ храмоветѣ по „*Хисарлъка*“ сж развалинитѣ при политѣ на височината, наречени отъ населението „*Св. св. четиридесетъ мѣченици*“, дето българи и турци палятъ свѣщи всѣка година на „*Св. Атанасъ*“.

Римлянитѣ, съ завладяването на *Пауталия*, навѣрно сж укрепили топлитѣ минерални води съ крепостни стени и кули, както това сж правѣли и при други топли извори. Развалини отъ крепостнитѣ римски градежи бѣха запазени и до наши дни. Азъ въ ранното си детинство, следъ Освобождението, съмъ игралъ изъ тѣзи остатѣци отъ крепостни развалини, които се простираха на западъ отъ „*Чифте-хамамъ*“ (сегашнитѣ градски бани); но, следъ планирането на града, развалинитѣ сж обезличени.

Въ надписа на споменатата по-горе каменна плоча (взидана въ стената на старата баня „*Дервишъ*“), между другото, се чете: „*Всички, които излизатъ и влизатъ въ крепостта, като ги забележа, преглеждамъ ги...*“ Значи, градътъ е билъ укрепенъ и първоначално плочата е била взидана, вѣроятно, надъ главнитѣ входни крепостни врати.

По нѣкои писмени сведения на елински писатели, крепостта при топлитѣ извори по едно време е била изоставена. Така, *Прокопи* пише, че императоръ *Юстинианъ* (527—565 г.), между другитѣ западнали крепости, възстановилъ и крепостта на **Пауталия**. А самиятъ връхъ на „*Хисарлъка*“ е билъ укрепенъ по-късно; вѣроятно, презъ VI в. сл. Хр., защото въ зидарията на стенитѣ се намиратъ дѣлани камъни, взети отъ по-стари (римски) градежи.

Крепостта на върха е била дълга 230 м. и широка 125 м., съ кржгли кули по четиритѣ жгли и четвъртити — при крепостнитѣ врати. Тази крепостъ била естествено силна и достъпна само откъмъ планината „*Богословъ*“. Наименованието „*Хисарлъкъ*“ подсказва, че височината е била **укрепена**.

Крепостта при топлитѣ минерални извори е имала следнитѣ исторически преживѣлици:

Презъ нашествията на готитѣ и хунитѣ (IV и V в.) много крепости въ Мизия и Тракия сж били разорени, но укрепена **Пауталия** е устояла на атакитѣ имъ и крепостта оцѣлѣла, защото отъ нѣкои исторически документи се вижда, че тя е съществувала презъ 479 г.

При нахлуването на славянитѣ въ полуострова, отъ северъ, тѣ проникнали и достигнали бърже Бѣло-морското прибрѣжие, като заваренитѣ наименования на градове, села, планини и пр. замѣствали съ свои; тогава заглѣхнало името „*Пауталия*“ и се замѣстило съ славянското „*Велбуджъ*“ (отъ „*Велбжд*“, както се обясни по-горе).

При нашествието на печенегитѣ (1048 г.), българскиятъ войвода *Михаилъ* се оттегилъ въ **укрепления Велбуджъ**.

Презъ кръстоносния походъ на *Фридрихъ Барбаруса* (1189—1190 г.) сѣрбитѣ нахлули въ Западна България, нападнали беззащитнитѣ градове и ги ограбили, като разорили и **Велбуджъ**; окончателно тѣ заграбили града презъ 1282 г.

Презъ 1330 г. при **Велбуджъ**, край височинитѣ на днешното село Николичевци, при вливането на р. Каменица въ р. Струма, е станало сражението между войскитѣ на царъ *Михаилъ* и кралъ *Стефанъ Урошъ III Дечански*. Сѣрбитѣ съ лукавство завързали преговори съ царъ *Михаила* и хитро ги протакали, докато получатъ подкрепления. Презъ време на примирието, когато българскитѣ войски били разпрѣснати изъ околнитѣ села, за да събиратъ храна и фуражъ, сѣрбитѣ ненадѣйно нападнали на българитѣ. Царъ *Михаилъ*, схващайки критическото положение, застаналъ на чело на войската си и

въ неравната борба падналъ въ боя. Загиналиятъ царъ билъ погребанъ край **Велбуджъ**, въ църквицата на с. Колуша.

Още до появяването на турцитѣ на Балканитѣ, царската властъ въ Търново била отслабнала: издигнали се и се засилили изъ предѣлитѣ на царството мѣстни князе — феодали, като *Крали-Марко* — въ Прилепъ, *Момчилъ войвода* — по Бѣло-морското прибрѣжие, *Константинъ* — въ **Кюстендилъ** и др.

Кюстендилскитѣ крепостни стени и кули, едни отъ които сж заобикаляли топлитѣ минерални извори, а други — вѣнчавали върха, горе на „*Хисарлъка*“, сж били владение на *Константина* и сж просъществували до завладяването на България отъ турцитѣ.

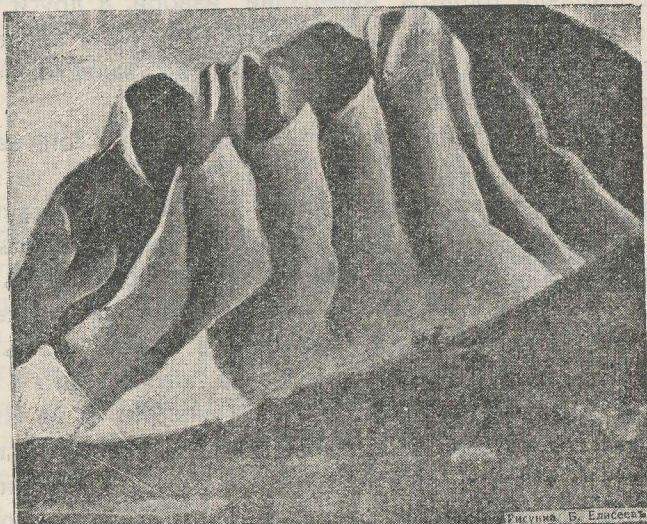
Голѣмъ брой отъ мѣстнитѣ князе изъ България на първо време били васали на турцитѣ и съ войскитѣ си се явявали въ помощъ на отоманскитѣ войски, когато сж действували на северъ отъ Дунава — въ Влашко. Тогава завоевателятъ умѣло използвалъ християнскитѣ войски, ловко премахвалъ васала и много леко унищожавалъ независимостта на княжеството. Обикновено християнскиятъ водител е падалъ убитъ въ неравенъ бой и, съ неговото загиване, княжеството е губѣло своята независимостъ. Такава е била участъта и на **Кюстендилското** княжество; при това, турцитѣ разорили града и крепостнитѣ стени и кули — доле при топлитѣ извори и горе по върха на „*Хисарлъка*“. Разорението ясно личи отъ взидани дѣлани каменни корнизи, фризове, плочи съ надписи или фигури въ по-старитѣ джамии и нѣкои бани.

Турцитѣ не подновили крепостнитѣ стени и кули, а ги изоставили на разрушение отъ времето и хората. Отъ тѣзи разрушения бѣха оцѣлѣли крепостни развалини до наши дни, както забелязахъ по-горе. Презъ своето владичество турцитѣ не сж укрепявали града.

5. Мелникъ. Той е сгушенъ при политѣ на *Пиринъ*, покрай единъ малкъ и дълбоко врѣзанъ въ пѣсѣчнитѣ мелове ручей — притокъ на Мелнишката рѣка; коритото на ручей е единствената улица, отъ която се отбиватъ подстѣпи за домоветѣ. Днесъ **Мелникъ** е една почти разрушена паланка съ 723 жители. Градътъ е заграденъ отвредъ съ отвесни като стени мелове (пѣсѣчливи скали), презъ които се показва небе-

сниятъ лазуръ. Особената формация на тѣзи мелове (черт. 8) придава на града дивно-омайна природна красота!

Непристъпността на меловетъ превръща града въ *естествена сръдновьковна непристъпна крепостъ*. Откъмъ северъ, при вливането на ручей въ рѣката, се виждатъ развалини отъ крепостната стена съ крепостни врати; последнитѣ сж били единствено мѣсто, откъдето нѣкога крепостъта е била достъпна.

Черт. 8. Часть отъ меловетъ при Мелникъ.

Надъ града, на една отъ меловитѣ височини, стърчатъ развалини отъ стариненъ замъкъ и църквица. За развалинитѣ на замъка има предание, което дава да се разбере, че презъ време на Византийската империя предопредѣлената сждба на **Мелникъ** е била — градъ за политически заточеници, т. е. нѣщо, подобно на *Диаръ-бекиръ* за неотдавнашната Турска империя.

Славяни и прабългари.

Първото силно разклащане на Римската империя, както видѣхме, е било отъ готитѣ презъ сръдната на III в. сл. Хр. (стр. 21); по-нататъшнитѣ нашествия, нападения и опустошения презъ *Великото преселение на народитѣ* били неудър-

жими за империята. Въ този мировъ потокъ отъ народи — печенеги (скити), узи (гагаузи), кумани, хазари, угри, сармати, славяни, *уногундури* (прабългаритѣ) и др. — **славянитѣ** се закрепили на Балканския полуостровъ презъ втората половина на VI в. и първата половина на VII в., а **прабългаритѣ** — презъ втората половина на VII в.

Появяването на *прабългаритѣ* — *уногундуритѣ* (олгхонторъ огури, *оууоуоуудоури*) ¹⁾ на Балканитѣ и закрепването имъ презъ 679 г., довѣршило онова, което били започнали **славянитѣ**. *Прабългаритѣ* проявили държавно строителство и върху развалинитѣ на Римската империя на полуострова заедно съ *славянитѣ*, поставили здрава основа на *нова държава* — **България на Дунава**.

Презъ последнитѣ години наши и чуждестранни историци и учени установиха, че **прабългаритѣ** сж отъ *тюркски* произходъ. Исторически вести за племенното родство на **прабългаритѣ** съ другитѣ тюркски народи има на китайски, арменски, сирийски, арабски и еврейски. **Прабългаритѣ** сж най-сродни съ *козаритѣ* (казацитѣ) и *маджаритѣ*; споредъ една легенда, тритѣ народи водятъ родоначалието си отъ тримата братя — *Болгаръ*, *Хазаръ* и *Онгоръ*.

„*Велика България на р. Волга (Итилъ)* имала своето историческо начало още отъ два вѣка пр. Хр.“ Тогава **прабългаритѣ** сж живѣли въ *Сибиръ*, около Уралъ, въ сѣдство съ *маджаритѣ*; последнитѣ попаднали подъ влиянието и културата на *огуритѣ*. **Прабългаритѣ**, заедно съ *маджаритѣ*, къмъ сръдната на V в. сл. Хр., подъ натиска на други азиатски народи, били изтикани отъ *Сибиръ*, презъ Уралъ и Волга, и се заселили въ богатата земя между Каспийско и Азовско морета.

Велика България се разпрострѣла изъ обширната област на днешна Южна Русия — отъ Каспийско до Черно-море и на югъ отъ Кавказкитѣ планини. *Болгаръ-дагъ*, въ Мала-Азия, презъ XIV в. било тѣхно мощно ханство, което е нанисало тежки поражения на войскитѣ на султанъ *Мурада* и султанъ *Баязида*.

Арабски историци пишатъ възторжено за **прабългаритѣ** на р. Волга, които обичали далечни пѣтешествия, водѣли широка търговия, били храбри и се славѣли съ високата си култура; тѣ пишели на плочки и писмото имъ било твърде старо. Отъ **Велика България** днесъ сж останали само исторически спомени и развалини отъ нѣкогашната имъ славна столица — *Болгаръ* на р. Волга.

¹⁾ Историкътъ *Никифоръ* бележи, че ханъ *Кубратъ* билъ владетель на *уногундуритѣ*.

Една клонка отъ **прабългаритѣ** (огуритѣ) презъ втората половина на V в. отишла още по-на западъ и се заселила западно отъ р. Донъ, дето получила сегашното си име—*българи* (презъ 482 г. сл. Хр.); тѣ се смѣсили и погълнали (асимилирали) много отъ заваренитѣ *хуни*, отъ които придобили воинственъ духъ.

Презъ началото на VI в. българитѣ вече извършватъ първитѣ си нашествия и нападения на византийскитѣ балкански области.

Презъ началото на VII в. Аварската държава отъ *тюркски* племена, която се разпростираше северно отъ Дунава, била се разнебитила. Тогава ханъ *Курта* — *Кубратъ*, обединилъ частъ отъ **прабългаритѣ** въ държава при Азовското море. Единъ отъ Кубратовитѣ синове—*Аспарухъ*, миналъ р. р. Днепъръ и Днестъръ и се заселилъ въ *Аглъ* (*Огълъ*) — между долното течение на Дунава и севернитѣ му притоци. Оттамъ *Аспарухъ* насочилъ погледа си на югъ отъ Дунава, докато презъ 679 год. поставилъ начало на „*Малка България на Дунава*“, която продължава и досега своето историческо призвание на Балканския полуостровъ.

Прабългарската войска била съ желѣзна дисциплина, каквато не се срѣщала въ войскитѣ на западнитѣ народи; волята на хана и думата му били законъ. Войската се състоела предимно отъ конници, които яздѣли малки, но пѣргави кончета. Конницата имъ била *бърза* въ маршоветѣ и *смѣла* въ атакитѣ.

Прабългарската тактика се стремѣла къмъ крайната целъ—*победа*. Военачалницитѣ не взимали прибързани решения за бой; тѣ били съ здрави нерви, съ пресмѣтливъ умъ и твърда воля. Следъ победата, неприятелътъ билъ преследванъ до окончателното му разстройство или унищожение. Обозитѣ били крайно леки, а въоръженето на войника — мечъ, ризница, лѣкъ и копие.

Славянитѣ и прабългаритѣ, презъ време на нашествията си, сж разорявали странитѣ, презъ които сж минавали; но, щомъ се усѣдвали, пристѣпвали къмъ строителство и възстановяване на разрушенията.

Прабългаритѣ, при поставяне основитѣ на „*Малка България*“, заварили сж въ областитѣ на Византийската империя крепости, издигнати по правилата на *каменната* фортификация. А самитѣ тѣ — като народъ, който не се е дѣлилъ отъ конетѣ си — сж владѣли и вещо използвали *землената* фортификация, което се вижда отъ изложеното въ следващата глава.

Глава II.

Фортификационното изкуство на прабългаритѣ.

Аспаруховиятъ Огълъ.

Образуването на *Българската държава* на Балканския полуостровъ се предшества отъ завладяването и закрепването на **прабългаритѣ**, предвождани отъ ханъ *Аспаруха*, въ днешна Южна Бесарабия, наречена отъ нашитѣ прадѣди „*Огълъ*“ — *обградено мѣсто*, въ смисълъ на *укрепено*; това наименование е тождествено съ сегашенъ *укрепенъ районъ*.

Прабългаритѣ сж имали своя висока култура съ особени прояви по всички отрасли на изкуството. Сжщото е било и съ фортификационното изкуство. Тѣ сж познавали много добре *землената* фортификация, която сж заимствували отъ хунитѣ; нашитѣ прадѣди сж имали допиръ съ персийцитѣ (сасандисти), отъ които сж заимствували *каменната* фортификация и *каменнитѣ* градежи.

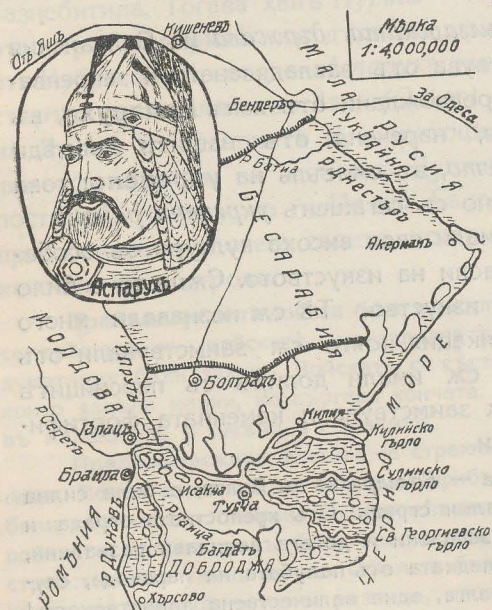
Прабългарската столица — *Болгаръ*, на р. Волга, е била силна *твърдина* и имала монументални сгради. Отъ крепостната ограда и отъ другитѣ градежи сж запазени и досега величави развалини, чиито силуети придаватъ на гледката отъ палубата на парахода, спускащъ се по течението на Волга, една величествена таинственост! Такова бѣ моето впечатление, когато преди години пѣтувахъ по Волга.

Камскитѣ българи сж строили дълги преградни землени прокопи (валове), препрѣчващи се отъ рѣка до рѣка (Кама—Волга).

Огълъ, Онгълъ, Оглось, Олгось, Агълъ, Аглъ, "Oḡlou, Aghâl, Onglum — *жгълъ*, е древното име на Южна Бесарабия, дадено отъ *уногундуритѣ* — **прабългаритѣ**. Дунавскитѣ триустия, Черно-морското прибрежие на северъ отъ тѣхъ и долнитѣ течения на рѣкитѣ Днестъръ и Прутъ, станали граница на новообразуваната *Придунавска България*.

Скоро *Аспарухъ* замислилъ да прехвърли Дунава и да нахлуе въ *Малка-Скития* — днешна Добруджа. Това било „Военно-инженерна библиотека“, кн. 5—6, год. X.

явна опасност за Византия, която започнала да се готви за противодействие. За едни военни операции против Византия, преди всичко, е имало нужда от една военна **укрепена** база, която да е еднакво пригодна за отбранителни и настъпателни действия. Хан **Аспарух** избрал за такава военна база Южна Бесарабия — **Огълът** (черт. 9), който представлява естествено укрепен район, прикриван от природни препятствия както следва: на югоизток — р. Дунав, ржавитъ му и Черно-морското прибрежие, устьяни съ езера и блатата; на запад — р. Прут, а на изток — р. Днестър (бръговете

Черт. 9. Аспаруховият Огъл, съ прокопитъ.

и на дветъ рѣки въ долното течение сж блатисти). Откритото пространство на север, между дветъ рѣки, било **укрепено** (преградено) „сѣ стени отъ непреодолими стрѣмнини“ — споредъ лѣтописеца Никифоръ; споредъ лѣтописеца Теофана, **Оглось**¹⁾ въ военное отношение е билъ „мѣсто достиженъ“. Значи, естествено слабиятъ северенъ фронтъ на този природно силенъ по другитъ фронтове районъ, билъ преграденъ (укрепенъ) съ „изкуствено стрѣмнини стени“, които били „мѣсто достиженъ“. Действително, остатъци отъ

¹⁾ Шафарикъ намира думата „Онглосъ“ или „Онглосъ“ за старославянска — „Жгълъ“; споредъ нови изследвания на наши учени, думата е хуно-българска, която се сближава съ туркско — кавказката дума „Огълъ“ — **укрепено, обградено мѣсто** — *rotunda*. Отъ военное гледище последното тълкувание се явява по-правдоподобно.

копъ е на линията на **Бендеръ**, а **южниятъ** — на северъ отъ **Болградъ**. Очертанието имъ по мѣстността ясно личи:

Северниятъ земенъ прокопъ (валъ) започва отъ р. Прутъ, при с. Лехово, простира се въ североизточна посока и свършва северно отъ устието на р. Батна, притокъ на Днестъръ, малко на югъ отъ гр. **Бендеръ**; този прокопъ е билъ преграденъ, пограниченъ валъ за охрана противъ неприятелски нашествия откъмъ северъ.

Южниятъ Бесарабски прокопъ (валъ) започва отъ долното течение на р. Прутъ, минава северно отъ гр. **Болградъ** и свършва при северозападния брѣгъ на езерото Кундукъ (Сасикъ) край Черно-морското прибрежие.

Взематъ ли се въ съображение езерата и блатата, които се простиратъ между Галацъ, покрай Дунава до Черно-морското прибрежие, въ свързка съ долнитъ течения на голѣмитъ рѣки Прутъ и Днестъръ, съ блатиститъ имъ брѣгове, както и споменатиятъ юженъ крепостенъ валъ, много ясно става, че това пространство е единъ **естествено укрепенъ районъ** въ съвременна смисълъ. Този е „Огълъ“-тъ, въ който ханъ **Аспарухъ**, следъ преминаването на р. Днестъръ, се е поселилъ съ племето си **уногундури** и го е **укрепилъ** откъмъ северъ — достъпната страна.

Така укрепенъ, естествено силниятъ районъ е далъ прибрежище на **пращългаритъ**.

Когато **Аспарухъ** закрепналъ, той разширилъ територията на северъ и издигналъ северния преграденъ валъ; този окопъ е билъ границата откъмъ северъ на **новообразуваната държава**, въ която **Аспарухъ** престоялъ около 15 години (644—660 г.).

Отъ военное гледище укрепениятъ районъ на югъ отъ **Болградъ**, въ току-що описания видъ, е пригоденъ главно за **пасивни** военни действия, нежели за **активни**.

Ханъ **Аспарухъ**, скоро следъ закрепването му въ Бесарабия, замислилъ да нахлуе въ владенията на Византия. Тази негова основна мисълъ ясно се подчертава отъ по-нататъшното укрепяване на **Огъла**.

Укрепени военни станове (укрепени лагери).

Дунавътъ, въ долното си крайустно течение, е най-достъпенъ при днешнитъ градове **Галацъ** и **Исакча**. Ханъ **Аспарухъ**,

за да заварди преминаванията презъ рѣката въ тѣзи мѣста и да придаде на укрепления районъ *елементи за активни действия*, издигналъ два **укрепени военни станове** (укрепени лагери): *Галацкия* — на лѣвия брѣгъ на Дунава и *Николицелския* — по дѣсния брѣгъ (черт. 10). Тѣзи два укрепени лагери сж били мислени две очи на **Аспаруха**: съ едното око (*Галацъ*) той е гледалъ на югозападъ, съ помисълъ — ромънската придунавска равнина, чакъ до Карпатитѣ, а съ другото (*Николицель*) — равнината на Малка-Скития (Добруджа) и Мизия, чакъ до Балкана. Последната замисълъ, както е известно отъ историята, **Аспарухъ** постигналъ самъ, а първата разрешили неговитѣ наследници.

Така щото, *Аспаруховиятъ Огълъ* е обхващалъ единъ *естественно укрепенъ районъ* на северъ отъ триустния Дунавъ, между рѣкитѣ Прутъ и Днестъръ — днешна Южна Бесарабия (черт. 9), като северниятъ откритъ фронтъ билъ укрепенъ съ два преградни окопа между последнитѣ две рѣки и преминаванията презъ Дунава били запазени съ *Николицелския* и *Галацкия* укрепени военни станове (черт. 10).

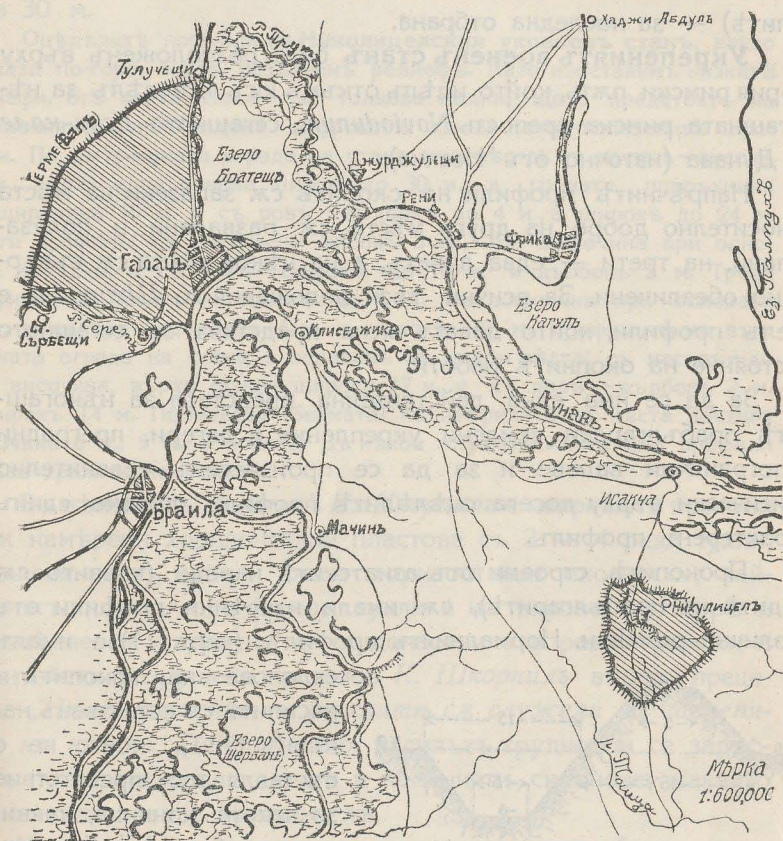
Нека се запознаемъ съ устройството на тѣзи два укрепени военни станове (укрепени лагери).

1. Николицелскиятъ укрепенъ воененъ станъ (Camp de Nicolizel) е разположенъ по дѣсния брѣгъ на Дунава, на югъ отъ Исакача — днешното село Николицель (черт. 10). Мѣстността югозападно отъ гр. Исакача, и особено въ околността на споменатото село, е планинска и се прорѣзва отъ дълбоки долове, между които се издигатъ гребени и върхове съ стръмни и на мѣста скалисти склонове (на чертежа не е представенъ релефътъ на мѣстността); въ доловетѣ има изворни кладенчета.

Отъ тази кратка топографическа характеристика се вижда, че Николицелската околностъ притежава всички мѣстни условия за основаване укрепенъ лагеръ. А като се вземе предъ видъ, какво *Николицель* е непосредствено предъ Исакача, дето р. Дунавъ представлява удобства за презрѣчни преминавания, ясно става, че описаната мѣстность е една **предмостна позиция** (тетъ-де-понъ), естествено силна; ако пъкъ позицията **се укрепи**, тя става още по-недостъпна. Това е било много добре преценено отъ ханъ **Аспаруха**, като е издигналъ *Николицел-*

ския укрепенъ воененъ станъ, който се състои отъ вънкашна и вътрешна землени огради (валове).

Очертанието на вънкашната ограда на стана въ планъ е отъгпенъ трижгълникъ; основата му, съ дължина 7 клм., е обърната къмъ югоизтокъ, а отъгпениятъ връхъ, съ дължина 2 клм. — къмъ северъ; едната страна, съ дължина 8 клм., е

Черт. 10. Галацкиятъ и Николицелскиятъ укрепени военни станове.

съ фронтъ къмъ Дунава, въ посока на Исакача, а другата, съ дължина 11 клм. — къмъ долината на р. Таица. Общата дължина на вънкашната ограда е 28 клм., а ограденото пространство заема площъ около 32 кв. клм.

Прокопътъ пролѣга по стръмни склонове, тѣсни гребени и върхове; последнитѣ се явяватъ естествено силни опорни

точки отъ отбранителната линия. Станътъ е най-достъпенъ откъмъ югоизтокъ — основата на тригълника.

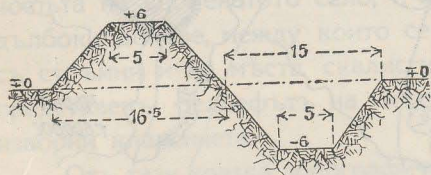
Вжтрешната ограда е разположена по височинитъ на западъ отъ с. Николицелъ и представлява една сложна фортификационна постройка въ планъ (дворътъ замреженъ съ окопи), която напомнюва очертания отъ съвременната фортификация; назначението ѝ е като онова на цитаделитъ (акрополитъ) — за последна отбрана.

Укрепениятъ воененъ станъ билъ разположенъ върху стария римски пжтъ, който идълъ откъмъ югъ и водълъ за нѣкогашната римска крепостъ *Noviodunum*, сегашното *Ески-кале* на Дунава (източно отъ Исакча).

Напрѣчните профили на скопитъ сж запазени на мѣста относително добре, на други мѣста сж развалени и полузасипани, на трети — едва личатъ, а на нѣкои мѣста сж съвършено обезличени. За всички тѣзи положения *К. Шкорпилъ* е снелъ профили, които даватъ ясна представа за сегашното състояние на окопнитъ работи.

За да се има една действителна представа за нѣкогашнитъ прабългарски землени укрепления и лагери, преградни и погранични валове и за да се произнесемъ сравнително критически върху досега оцѣлѣлитъ профили, даваме единъ характеренъ профилъ.

Прокопигъ, строени отъ азиатскитъ народи (каквито сж дѣдитъ на прабългаритъ), сж имали напрѣчни профили отъ различни размѣри. Нормалниятъ профилъ (черт. 11) е ималъ

Черт. 11. Профилъ на старобългарски прокопъ—преграденъ валъ.

съ различна широчина: имало е полички широки нѣколко метра, а и профили безъ поличка, какъвто е профилътъ, представенъ на чертежа.

Засилването на прокопа, като препятствие, ставало съ засаждане по насипа и широката поличка клонести трънливи и храстести дръвчета, които—преплитайки се—образували

трудно проходима преграда отъ живъ плетъ. На нѣкои валове, при вънкашния гребенъ строели дървени стобори (палисади) съ височина по-голѣма отъ човѣшкия ръстъ.

Общиятъ релефъ на разглеждания профилъ се представлява така: насипъ — високъ 5 м., съ горна широчина 5 м. и при основата 15 м.; ровъ — дълбокъ 5 м., съ горна широчина 15 м. и по дъното 5 м.; общата широчина на вала е достигала 30 м.

Оцѣлѣлитъ профили на **Николицелския укрепенъ станъ**, както се каза по-горе, иматъ различенъ релефъ. Като изоставимъ низкитъ релефи, отъ които нѣкои сж толкова малки, щото предстоятъ на обезличаване, привеждаме цифровитъ данни на по-запазенитъ профили. По вжтрешната ограда на стана има мѣста: съ насипъ—високъ 4-5 м., върху една основа широка до 30 м., а горната повърхнина съ широчина 10 м. и съ ровъ—дълбокъ до 4 м., а широкъ до 24 м. Други профилъ: съ насипъ — високъ 3 м., съ широчина при основата до 12 м. и съ ровъ широкъ до 10 м. и дълбокъ 2 м. Трети профилъ: съ насипъ — високъ до 4 м., съ широчина при основата 25 м. и съ ровъ—дълбокъ 4 м. и широкъ 18 м. Профилътъ на вънкашната ограда на стана е запазенъ въ нѣкои мѣста: съ насипъ—до 3 м. височина, върху основа широка 17 м. и съ ровъ—дълбокъ 2 м. и широкъ 14 м. Поличката (бермата) на профилитъ на мѣста достига широчина 6 м., 9 м. и повече. Въ нѣкои стръмни мѣста има профили съ два тригълни рова.

Въ нѣкои отъ насипитъ *К. Шкорпилъ* е направилъ прекопи и сж намѣрени хоризонтални пластове съ 2 — 4 реда тухли, положени не въ една и сжща хоризонтална плоскостъ; най-горниятъ пластъ отъ 4 реда тухли е на варовъ разтворъ и тухлитъ не сж първични, а сж донесени отъ разни римски и византийски разрушени градежи. *К. Шкорпилъ* вѣрно преценява: „Нѣма съмнение, че тухлитъ сж служели за закрепяване на насипа“. Действително, насипътъ трудно би се задържалъ по стръмнитъ, скалисти и каменисти склонове, какъвто е околността на с. Николицелъ.

Когато **Николицелскиятъ укрепенъ станъ** билъ издигнатъ, навѣрно билъ е прокопанъ преградниятъ валъ въ Срѣдна Добруджа, отъ Дунава при Черна-вода до Черно-морското прибрѣжие при Кюстенджа, съ фронтъ на югъ.

2. Галацкиятъ укрепенъ воененъ станъ (Camp de Galatz) заемалъ жгъла, който се образува между най-долнитъ течения на рѣкитъ Прутъ и Серетъ на Дунава, до северната покрайнина на езерото Братещъ (черт. 10); последното, като препятствие, е частъ отъ стана.

По очертание въ планъ, този укрепенъ воененъ станъ е *предмостна позиция* (тетъ-де-понъ), която запазва преминаването на Дунава при Галацъ и е изходно положение при военни операции на югозападъ — изъ Влашката равнина.

Станътъ е естествено силенъ, защото отъ изтокъ езерото Братещъ, съ р. Прутъ и блатиститъ му брѣгове, и отъ югъ р. Дунавъ, съ р. Серетъ, сж сериозни препятствия и прегради. Откъмъ достъпната страна — северозападъ, лагерътъ е ограденъ съ прокопъ, който започва отъ лѣвия брѣгъ на р. Серетъ при с. Старо-Сербеши и — въ видъ на изпъкнала джга съ срѣденъ радиусъ 13 клм. — достига северната покрайнина на езеро Братещъ при с. Тулчеши. Дължината на вала е 27 клм., а заетото отъ стана пространство — около 150 кв. клм..

Съхранениятъ напрѣченъ профилъ на вала е както следва: насипътъ достига височина 3 м. върху една основа широка 24 м.; поличката (бермата) е широка до 4.5 м., а ровътъ дълбокъ 2.5 м. и широкъ 14 м.

Вѣроятно, на мѣстото на днешния градъ Галацъ е била вътрешната ограда (цитаделътъ) на укрепления станъ.

Историческата роля на Огъла при образуване Българската държава на Балкана.

Ханъ *Аспарухъ* престоилъ съ племето си въ **Огъла** около 15 години (644—660 г.), но погледътъ му билъ обърнатъ все на югъ, презъ Дунава. За предстоещитъ му военни операции той ималъ отлична естествено силна военна база — *Огълътъ*. Между 660 — 679 г. *Аспарухъ* прави нахлувания и завладявания въ Малка-Скития (*Scythia minor* — днешна Добруджа).¹⁾

Презъ втората половина на VII в. за Византийската империя се повдигнала откъмъ изтокъ арабската опасност, която застрашавала даже столицата — *Цариградъ*. При това благоприятно положение *Аспарухъ* започналъ своитъ нахлувания презъ Дунава въ Малка-Скития и Източна Мизия. Презъ 678 год. обсадата на Цариградъ била снета отъ арабитъ. Тогава се удало на императора *Константинъ IV*

¹⁾ Историята се повтаря: развититъ се военни действия презъ Свѣтовната война при *Мазурскитъ езера* (Източна Пруссия) досущъ напомнюватъ военнитъ операции въ **Огъла**. Както византийската армия минава Дунава и се вмѣква въ естествено укрепения **Огълъ**, дето ханъ *Аспарухъ* я унищожава между прирѣчнитъ блата и езера, така една руска армия се вмѣква въ естествено силния районъ — *Мазурскитъ езера*, и бѣ унищожена отъ генералъ *Хинденбургъ*.

Погонатъ да насочи мало-азиатскитъ и европейскитъ си сухопътни войски на северъ противъ българитъ, като черно-морскиятъ императорски флотъ навлѣзълъ въ Дунава и прехвърлилъ пехотата и конницата оттатъкъ рѣката, въ **Огъла**, за да прогонятъ оттамъ „варваритъ“. Но случило се тъкмо обратното.

Безъ да влизамъ въ подробности на тѣзи военни операции, които не съставляватъ предметъ за нашитъ изследвания, бележа: Българитъ ловко действували изъ естествено силната (блатиста) мѣстност, разбили императорскитъ войски, като множеството отъ тѣхъ избили и ги гонили до и презъ Дунава. Нахлули наново въ Добруджа¹⁾, превзели Доростолската и достигнали до Варненската крепостъ, съ устремъ завладѣли областитъ до Балкана и на западъ достигнали р. Искъръ и Араба-конашкия проходъ. По този начинъ ханъ *Аспарухъ* се настанилъ въ Малка-Скития и Мизия; създадена била на Балканския полуостровъ новата държава — **България** (679 г.).

Доростолъ (Силистра) и *Одесосъ* (Варна) сж били укрепени още въ римско време; крепоститъ сж били поддържани въ добро състояние отъ византийцитъ. Остатъци отъ крепостнитъ стени въ Варна има запазени до наши дни — неголѣма частъ отъ тѣхъ, назъбена съ стрелници (дантикули) стена, стърчеше по високия и почти отвесенъ брѣгъ на североизтокъ отъ пристанището; тази стена бѣ изравнена при прокарване прибрѣжния булевардъ. До църквата „*Св. Георги*“ сж оцѣлѣли остатъци отъ развалини на една кула отъ римския акрополъ, построенъ отъ *Юстиниана*. Въ залитъ на тази кула, споредъ *К. Шкорпилъ*, е билъ сключенъ и подписанъ договоръ презъ 679 год. между победителя — ханъ *Аспарухъ*, и посланицитъ на победения императоръ *Константинъ IV Погонатъ*. Съ този политически актъ Византия признала Българската държава въ горепосоченитъ предѣли и се задължила да плаща данѣкъ.

Споредъ професоръ *Златарски*, **пребългаритъ** взели 679 г. за начало на своя собствена ера и почнали отъ тази дата своето **лѣтоброение**, съ 12 годишенъ цикълъ и лунна година.

Приведенитъ сведения сж споредъ византийскитъ лѣтописци *Теофанъ* и *Никифоръ*. Първиятъ пише заключително за тѣзи събития: „Чудно било за далечни и близки да чуватъ, че този, който бѣ подчинилъ, като поданици, всички народи на изтокъ и западъ, на северъ и югъ, — бѣ победенъ отъ новоявилъ се народъ“.

Сирийскитъ презвитеръ *Константинъ*, въ едно отъ заседанията

¹⁾ Владичеството въ Добруджа на исторически етапи се представя така:

Гърцитъ се явяватъ презъ VII в. пр. Хр.

Скититъ нахлуватъ „ V в. „ „

Римлянитъ я завладяватъ „ I „ сл. „

Славянитъ се явяватъ „ VI „ „

Българитъ я завладяватъ „ VII „ „

Турцитъ — въ края на „ XIV „ „

на VI-и Вселенски съборъ отъ 9. августъ 681 год., между другото, възкликналъ за тѣзи събития:

„Ние изпитахме едно голѣмо и нещастно поражение отъ българитѣ!“

А това, споредъ протоколитѣ на събора, е станало презъ 681 год., когато билъ подписанъ и мирътъ.

Това историческо сведение ясно посочва друга дата за образуването на нашата държава. И тази дата, въ сравнение съ по-раншната, е съ 2 години по-късно.

Въ новата държава господстващо племе станали *уногундуритѣ* — *българитѣ*, които предимно влизали въ редоветѣ на армията и се занимавали съ ловъ. Мѣстнитѣ седемъ славянски племена, завладѣни отъ българитѣ, се занимавали съ земледѣлие и скоро се заживѣли съ завоевателитѣ, на които дали своя езикъ, а получили отъ тѣхъ народността име — *българи*.

Уногундуритѣ не сж били първобитенъ народъ; въ тѣхъ, подобно на сродственитѣ имъ авари и хуни, било твърде развито военното изкуство, което поддържали съ строга военна дисциплина; тѣ били отлични кавалеристи, които не се дѣлѣли отъ любимитѣ си коне.

Старата азиатска култура, която е имала силно влияние върху българитѣ, последнитѣ я пренесли на Балкана: бърже строели и укрепявали градове; издигали преградни землени укрепления, валове, прокопи и пр. Значи, **тѣ вѣщо сж владѣли военно-инженерното изкуство.**

Ханъ *Аспарухъ* е билъ не само организаторъ, администраторъ и държавникъ, но и отличенъ **военачалникъ съ голѣмъ стратегически усѣтъ и вѣщъ фортификаторъ.** Безъ военнитѣ си качества той не е могълъ да успѣе въ държавническото си творчество и въ мисията си на Балкана. Отъ друга страна, при малобройността на *уногундуритѣ* и враждебността на племената, презъ кждето сж минавали и воювали, ханъ *Аспарухъ* не би могълъ успѣшно да води военнитѣ операции, **ако не е използвалъ умѣло фортификационното изкуство.**

Следъ изложения дотукъ исторически анализъ, може да кажемъ, че **родоначалникъ на укрепенитѣ райони,** и то за действия съ активенъ характеръ, е ханъ *Аспарухъ*, още презъ втората половина на VII-и вѣкъ.

Аспарухъ, като организаторъ, администраторъ, държавникъ, стратегъ и основателъ на новата държава — **България, е Великъ ханъ.**

Добруджанскитѣ крепостни прокопи (валове).

Тѣзи прокопи се препрѣчватъ въ Сръдна Добруджа, между Дунава и Черно-море, отъ с. Кокелени (при Черна-вода) до Кюстенджа, въ посока на желѣзнопътната линия. Тѣ сж три: **гольмъ земенъ валъ** (северенъ), **камененъ** (сръденъ) и **малкъ земенъ валъ** (юженъ). Последниятъ валъ е съ фронтъ на югъ и е билъ най-напредъ прокопанъ отъ *Аспа-*

руховитѣ уногундури, когато сж живѣли отатѣкъ Дунава, въ *Огъла*, и сж изврѣшвали своитѣ нашествия изъ добруджанскитѣ северни равнини. Останалитѣ два вала иматъ фронтъ на северъ — противъ неприятелски нашествия презъ Дунава, и сж били построени отъ *прабългаритѣ*, когато центрѣтъ на държавата имъ е билъ на югъ отъ Дунава. Отъ фортификационно гледище и тритѣ вала съставляватъ **едно цѣло — укрепена ивица**, между Дунава и Черно-море.

Тритѣ добруджански валове сж проучвани отъ мнозина чужди и наши учени и се е напластила голѣма литература. Мненията, относително кога и отъ кого сж били строени валоветѣ, сж най-разнообразни и противоречиви. *Георги Баласчевъ*, въ списанието „*Минало*“ (кн. X, 1918 г.), разглежда критически писаното за добруджанскитѣ валове и правдиво смѣта, че валоветѣ сж строени отъ *Аспаруховитѣ българи*, тѣй както по-рано тѣ сж издигнали онѣзи въ Бесарабия.

За подкрепа на **прабългарския** произходъ на добруджанскитѣ прокопи, явяватъ се и приведенитѣ по-горе наши съображения за Аспаруховата стратегия и фортификационно изкуство. При това, да се има предъ видъ:

1. Волжскитѣ българи — дѣдитѣ на Аспаруховитѣ българи, сж строели дълги землени прегради, какъвто е прокопѣтъ между р. Кама и р. Волга, на протежение повече отъ 400 клм.

2. Мизия въ римско време се е кръстосвала отъ голѣми пѣтища — *via militaris, via publica, agger publicus, strata*. Такива два пѣти сж минавали презъ Сердика (София): единиятъ — отъ Сръдна Европа презъ София за Цариградъ и Мала-Азия, а другиятъ — отъ Римъ, по море презъ Адриатика, за Македония и презъ София и по течението на р. Искъръ — за Дунава. Относно първия пѣтъ даваме по-обстойни сведения за открититѣ следи отъ него, каквито се срѣщатъ при Драгоманъ, Сливница¹⁾, отъ мѣста на мѣста изъ Софийското поле и при Вакарелъ.

Както по всички римски пѣтища е имало промѣнни и почивни (квартирни) станции (*mutationes, mansiones*), така и по този пѣтъ сж били организирани такива станции. Първата промѣнна станция на изтокъ отъ Сердика е била при моста на р. Искъръ (*Oescus*), при днешното с. Горубляне; развалинитѣ на тази станция, за които пише пѣтешественикѣтъ *Марцили*, сж личели до началото на VIII в. Първата нощна (квартирна) станция на изтокъ отъ Сердика, е била въ укрепеното градче *Bugaraca*, или *Buragara*, което се е намирало въ началото на прохода презъ Балкана, наоколо 1 клм. на западъ отъ с. Орманлия, дето има развалини, наричани отъ селянитѣ: „Градище“, „Хисарлъкъ“, „Черковище“. *Buragara* е била укрепена и сегаш-

¹⁾ Въ *Иречковия* дневникъ, който се съхранява отъ нашата Академия на наукитѣ, четемъ: „При с. Сливница, до София, има следи отъ римско шосе; селянитѣ го наричатъ горни и долни Траянъ“.

нитѣ следи отъ развалинитѣ на градчето представляватъ единъ квадратъ — 190×190 м.

Мѣстнитѣ жители изъ Софийското поле именуватъ следитѣ отъ римския пжтъ: „Стариятъ друмъ“, „Траяновъ пжтъ“, „Траяновъ-йолу“ (по турски), „Римски пжтъ“.

Траяновиятъ пжтъ е билъ въ цвѣтещо състояние презъ IV в. сл. Хр. и билъ павиранъ съ подобрани камъни, но презъ втората половина на този вѣкъ пжтътъ западналъ, съ нашествието на западнитѣ готи (376 г. сл. Хр.) и по-късно — на хунитѣ (Атила).

3. Въ насипитѣ на добруджанскитѣ прокопи има нахвърлени обломки отъ римски и византийски остатъци отъ разрушени градежи, което показва, че валоветѣ сж строени отъ по-сетнешни народи.

4. Напрѣчнитѣ профили на валоветѣ издаватъ землени работи на **прабългаритѣ**; па не липсватъ писмени сведения и отъ по-стари времена: „Испоръ царъ създа и великъ пръзидъ отъ Дунава до море“ („Сказаниѣ Исаѣя пророка“).

5. Профилитѣ на добруджанскитѣ валове сж подобни на онѣзи отъ **Огъла** въ Бесарабия.

6. Малкиятъ прокопъ е съ фронтъ на югъ, което изключва да е строенъ отъ римлянитѣ или византийцитѣ, защото не може да се допусне, тѣ да създаватъ преградни позиции противъ сами себе си; ясно е, че строителтъ е обитавалъ северно отъ прокопа — **Аспарухъ**, въ **Огъла**.

Споредъ както сж се развивали историческитѣ събития при създаването на държавата ни, измѣствали сж се и границитѣ ѝ, а едновременно съ това **прабългаритѣ** прокопавали нови погранични валове; така щото, България, подъ ханска властъ, е била всекога оградена съ прокопи, за което пишатъ арабскитѣ лѣтописи — **Алъ-Гарми** и **Алъ-Масуди**: „Земята на боржанитѣ (българитѣ) е заградена съ тѣрнести плетъ, като зидъ до прокопа“.

Старопланински и други прокопи (валове).

Ханъ **Аспарухъ**, съ завладяване Мизийската равнина, до стигналъ севернитѣ изходи на Хемусъ — Балкана, и още тогава били издигнати **землени укрепления и прокопи**, съ фронтъ на югъ, които населението сега нарича „**Ерексия**“, или „**Герме**“ — преграда. По-голѣмиятъ брой отъ тѣзи прокопи сж охранявали балканскитѣ изходи и очертанието имъ въ планъ е като на сегашнитѣ подобни фортификационни постройки — вгъната джга. Досега сж изследвани нѣколко отъ тѣзи окопи, между които: въ източна Стара-планина — **Ени-къойското герме** и **Котленската ерексия**, а въ западна Стара-планина — **Араба-конашкиятъ окопъ**,

Въ пространството между р. Искъръ и р. Ломъ сж прокопани 3 меридионално разположени прокопи (валове) отъ Дунава до

севернитѣ предгория на Стара-планина; фронтътъ имъ е къмъ западъ и профилитѣ имъ на много мѣста сж вече на обезличаване. **Източниятъ прокопъ** започва въ Раховско, отъ с. Острово на Дунава, спуска се на югъ покрай Кнежа, пролѣга 58 клм. и свършва до Араба-конашкия проходъ; височината на насипа достига човѣшки рѣстъ върху основа широка до 10 м., а ровътъ — съ дълбочина до 1 м. **Средниятъ прокопъ** достига при Дунава, западно отъ с. Козлудуй, и е дългъ 21 клм.; размѣритѣ на оцѣлѣлитѣ профили сж като на източния прокопъ. **Западниятъ прокопъ** свършва на Дунава, на 25 клм. източно отъ устието на р. Ломъ, съ дължина 25 клм.; насипътъ на мѣста достига височина 2 м. върху основа широка до 15 м., а ровътъ е съ дълбочина до 1.5 м. и широчина 7.5 м. Не може съ положителностъ да се твърди, че тѣзи прокопи сж били погранични; ешалонирането имъ подсказва, че валоветѣ сж били **преградни позиции за упорита отбрана въ дълбочина** — последователна борба въ 3 линии. За тѣзи окопи **Иречекъ** бележи въ дневника си отъ 1881 год., споредъ както му разказвалъ **П. Р. Славейковъ**: „Има стари окопи въ Раховско (Кнежа) и къмъ Чипровци; не е — каже — пжтъ; тѣ били два, горе-долу паралелни“.

Черно-морското прибрѣжие било достъпно за нападения и десанти отъ византийската флотилия. **Прабългаритѣ** запазили прибрѣжието съ брѣгови укрепления и окопи, следи отъ които се забелязватъ покрай Варненското прибрѣжие.

Дълги погранични прокопи.

1. Въ Източна Тракия най-южната **старобългарска погранична преграда** срещу византийцитѣ е билъ прокопътъ, който мѣстнитѣ жители наричатъ „**Ерексе**“, „**Ерексия**“ — **преграда**; византийцитѣ го наричали „ή μεγάλη τάφος“, „ή μεγάλη σόδα“ — голѣма (дълга) ограда. Прокопътъ започва отъ брѣговетѣ на **Вая-къойското** езеро (западно отъ Бургаския заливъ) въ права линия, съ югозападна посока, до развалинитѣ на старобългарския градъ **Дебелтъ** (Deultum) при сегашното село **Дебелтъ**, простира се на западъ по Бургаската равнина, минава между малкия и голѣмия Бакаджикъ, прехвърля се презъ р. Тунджа на 14 клм. отъ Ямболъ, и се спуска на югъ, между р. Тунджа и р. Чобанъ-азмакъ, минава презъ моста при вливането на последната

рѣкичка въ Тунджа, на северъ отъ Шахли, и оттамъ, презъ Сакаръ-планина, свършва въ долината на р. Сазлж-дере (р. Азмакъ), на 12 клм. отъ вливането ѝ въ р. Марица, при Търново-Сейменъ. Валътъ е дълъгъ около 140 клм.; презъ X. в. е билъ напълно изправенъ и засаденъ съ живъ плетъ отъ търнеста и храстеста растителностъ.

2. На северъ отъ Дунава, въ Влахия, билъ прокопанъ дълъгъ пограниченъ валъ отъ Турно-Северинъ, на Дунава, въ североизточна посока презъ Влашката равнина до Браила и чрезъ Галацкия укрепенъ станъ се е влизало въ свързка съ Огъла, въ Южна Бесарабия; този прокопъ е достигалъ дължина около 600 клм. По онѣзи времена Дунавската равнина по лѣвия брѣгъ на рѣката, отъ Браила до Буда-пеща, е била населена съ *българо-славяни*.

За землената фортификация може да се каже въ заключение: когато *прабългаритѣ* се засѣждали на едно мѣсто, първата имъ работа била — **да укрепятъ** границата въ достъпнитѣ фронтове съ *прокопи*, за да се запазятъ отъ ненадѣйни неприятелски нашествия, а въ вътрешността на територията сж издигали обширни *укрепени станове*.

Могили (tumuli).

Изъ нашето отечество има издигнати повече отъ 10,000 могили отъ най-древенъ произходъ, като гробници, пжтепоказатели, сигнални станции, селищни могили и др.

Селищни могили досега сж открити около 150 изъ Русенския, Шуменския и Търновския окрѣзи и изъ Тракия, отъ Т.Пазарджикъ до Черно-море. Тѣ сж единични и обикновено се срѣщатъ близо до буйни извори или рѣки; перспективниятъ имъ изгледъ отдалечъ е силуетъ на пресѣченъ конусъ, съ височина 4—12 м. и диаметръ при основата 60—180 м. Разкопкитѣ установяватъ, че селищнитѣ могили сж били укрепени села на народъ, дошелъ отъ рускитѣ равнини около 2,000 г. пр. Хр. Тѣзи могили сж образувани отъ последователни наслоявания на редъ поселения. Изъ селищнитѣ могили се намиратъ глинести сѣдове, кремъкови ножове и брадви, каменни чукове, костени шила, длета и др. такива предмети съ произходъ отъ каменната епоха.

Нѣкои могили, издигнати отъ *прабългаритѣ*, сж имали военно предназначение. Отъ „Сказаніе Исаіа пророка“ става

известно, че единъ отъ първитѣ български владетели издигналъ въ Добруджанската равнина 100 могили въ група, за което го нарекли „100-могиленъ царъ“. ¹⁾ Нѣкои наши учени, основавайки се на историка *Кедринъ*, предполагатъ, че българското „*стохълмие*“ се намира североизточно отъ Шуменъ, въ Добруджа, нѣкъде къмъ Манкалия. Споредъ *Кедринъ* и други византийски лѣтописци, „*стохълмието*“ било изгодно за скитнишкитѣ конни племена.

Група могили, наречени „*Къркъ-юклеръ*“ („40 могили“), се намиратъ северозападно отъ укрепления станъ *Плиска* (черт. 12). *Георги Баласчевъ* допуска, че могилитѣ на групи сж служели като прикрития и заслони при засадитѣ на коннитѣ части на *прабългаритѣ*. Че могилитѣ на групи сж прикрития и заслони — това е вѣрно и то ясно личи отъ внимателното разглеждане на плана за относителното разположение на могилитѣ „*Къркъ-юклеръ*“; но тѣ не сж служели за засади, защото основното тактическо правило за засадитѣ е: преди всичко, тѣ трѣбва да сж „*скрити*“ и „*ненадѣйни*“, за да се успѣе въ нападението. Щомъ въ дадена мѣстностъ заблаговременно стѣрчатъ могили на групи, *скритостта* и *изненадата* сж *парализирани* и засадата — съ сигурностъ може да се каже — ще се провали. Понеже нашитѣ *прабългари* сж били много добри тактики и фортификатори, то не може да сж правѣли такава груба грѣшка за коннитѣ засади.

Въ действителностъ, *могилитѣ на групи*, като прикрития и заслони, въ своята цѣлостъ сж *кавалерийски укрепени станове* — кавалерийски лагери. Конната частъ, въ време на военни действия, е била разположена между могилитѣ, а по върховетѣ на перифериалнитѣ могили били разположени наблюдатели за следене движението на неприятеля. По дадени знаци отъ наблюдателитѣ, конната частъ ловко маневрирала между могилитѣ, бързо излизала изъ стана и се насочвала къмъ желаната посока за действие, или атака върху неприятеля. Кавалерийскитѣ станове, съ открититѣ разстояния между могилитѣ, запазвали пълна активностъ за действията на конни-

¹⁾ „Слава царъ сътвори р (100) могили въ земли българитѣ и тогѣда нарекоше име ему р (100) могили царъ“. Споредъ венгерския професоръ *Геза Фехеръ*, числото 100 е употребено въ смисълъ на много или множество, което ще каже, че могилитѣ сж били повече отъ 100.

цата. Въ мирно време кавалерийските укрепени станове сж служели за лагери презъ добритъ сезони на годината.

Уединенитъ могили —единични, съ голѣмъ кржгозоръ, сж били *наблюдателници и сигнални станции*; тѣ били издигани на подходящи мѣста за *наблюдение* въ открита мѣстностъ; покрай пограничните и преградни прокопи, при укрепенитъ станове и пр., както и за *сигнална свръзка* (подобна на днешната хелиографна свръзка) за *съобщения отъ държавенъ и воененъ характеръ*. По-нататкъ даваме описание на голѣмата „Мумджиларска могила“ въ Дели-орманъ (Кеменларска околия), която е имала подчертаното назначение.

Препятствия.

Прабългаритъ използвали за препятствия, преди всичко, естественитъ такива: рѣки, блата, езера, мочури и трудно достъпни склонове на мѣстността и др. Така: прабългарскиятъ *Огълъ* се ограждалъ (черт. 9) отъ триустния Дунавъ — съ блатиститъ му брѣгове, отъ Черно-морското прибрѣжие — съ прибрѣжнитъ езера и отъ долнитъ течения на рѣкитъ Прутъ и Днесъръ — съ блатиститъ и мочурливитъ имъ брѣгове; въ *Галацкия укрепенъ станъ* за препятствия били използвани долнитъ течения на рѣкитъ Серетъ и Прутъ, езерото Бра-тешъ и частъ отъ Дунава; въ *Николищелския укрепенъ станъ* пъкъ — планинската мѣстностъ, съ доловетъ, трудно достъпнитъ склонове и върхове, представляватъ естествени препятствия.

Въ пограничните и преградни прокопи и валове, препятствия сж били: ровътъ, живиятъ плетъ отъ бодливо трънесто-храстеста растителност и дървенитъ стобори съ стрелници. Крепостнитъ стени и кули сж, преди всичко, препятствие, което бивало засилвано съ вънкашенъ ровъ, наводняване и др. За живия плетъ при валоветъ и прокопитъ дава сведения арабскиятъ писателъ *Алѣ-Масуди*: „*трънестъ плетъ, като зидъ до прокопа*“. *Алѣ-Гарми* пъкъ пише: „*Всѣко укрепено мѣсто у българитъ е обкржжено съ високъ плетъ, който заобикаля и засланя дървена ограда; нѣщо, което съставлява съответна защита, подобно на стена, издигната задъ единъ ровъ*“.

Прабългаритъ много умѣло и ловко сж използвали *засѣките*, особено при засадитъ въ планински проходи. Известна

е засадата, нагласена отъ *Крума* на византийския императоръ *Никифоръ* и войската му презъ лѣтото на 811 год. При тази засада, освенъ че били запазени *скритостта* и *изненадата*, били много вещо използвани *засѣките* за пълно обкржване, пленяване и унищожаване на византийскитъ войски. Императоръ *Никифоръ*, като се видѣлъ обграденъ отъ *Крумовата* войска, и при вида на задрѣстения съ засѣки планински проходъ, предсказалъ пълното си поражение и извикалъ безнадеждно: „*Даже ако бихме станали крилати, никой да не се надѣва, че ще избѣгне погромъ!*“ Резултатитъ отъ засадата сж изтъкнати отъ възгласа на *Крума*: „*Като не щешъ мира, на ти стѣкира!*“.

Царъ *Самуилъ*, въ войнитъ си съ императора *Василий II*, много добре е използвалъ *засѣките* за преграждане планинскитъ проходи, съ което ги е правѣлъ по-недостъпни. Направенитъ изследвания презъ 1917 г. на „*Самуиловата крепостъ*“, която е преграждала на 14 клм. западно отъ Петричъ долината за Струмица, установиха, че крепостта е била усилена съ дървени стобори (палисади).

Сравнителенъ погледъ върху фортификационното изкуство на прабългаритъ.

Отъ изложеното дотукъ се вижда, че фортификационното изкуство на **прабългаритъ** сжществено се е различавало отъ онова, което е било на Балканския полуостровъ; заваренитъ крепости сж били изградени по правилата на *каменната* фортификация и тѣхни строители сж били траки, македонци, римляни, византийци и славяни. Фортификацията на **прабългаритъ** е била предимно *землена*, която се явявала по-пригодна за армията имъ, състояща се главно отъ конница; тази фортификация е била използвана отъ всички ханове до *Крумовия* наследникъ, ханъ *Кишинъ*.

Всички ние, дейци презъ Свѣтовната война, сме били по обширнитъ полета ржководители и изпълнители на крайно много окопни работи, които бѣха издигнати отъ самитъ войски т. е. пехотинци, артилеристи и кавалеристи бѣха сжщевременно въ положението на *инженерни войски*. Тѣзи окопи ни напомняватъ *фортификационнитъ землени работи* на **прабългари** тѣ и че ханскитъ войски, взети изцѣло като армия, сж били *опит-*

ни и вещи фортификатори, т. е. ханският орди сж били и въ ролята на инженерни войски.

Наследниците на Крума започнали да възприемат каменната фортификация, а особено през владичеството на ханъ Омортагъ; но най-мощно се развила тази фортификация през царуването на Симеона Велики, при укрепяването на столицата — Преславъ.

Землената фортификация не е спъвала настъпателния духъ на прабългарските войски, които въ своето мнозинство, презъ времената на хановетъ, сж били конници. Макаръ каменната фортификация да е превъзхождала землената, все пакъ предъ желъзната дисциплина и високия духъ на прабългарските войски, византийските крепости били лесно завладявани; обратно, сжщитъ крепости, впоследствие отбранявани отъ прабългаритъ и обсаждани отъ гърцитъ, оказвали упорита съпротива.

Глава III.

Фортификационното изкуство на нашитъ прадъди.

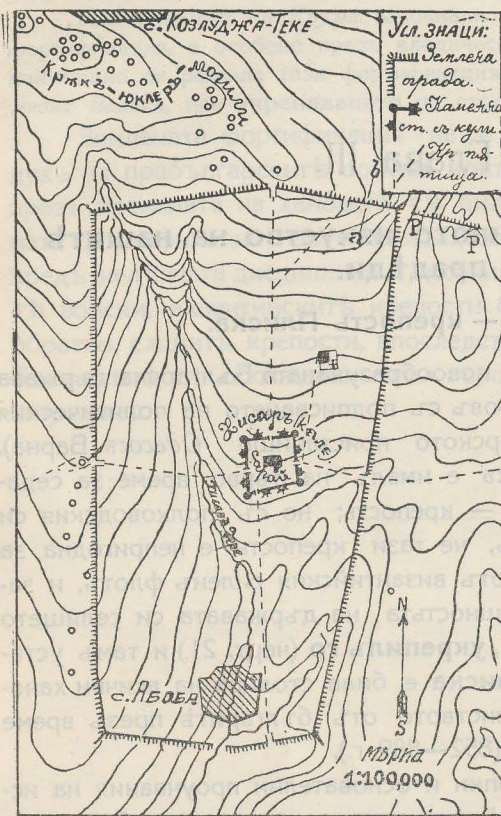
Станъ — крепостъ Плиска.

Византия признала новообразуваната Българска държава на Балканския полуостровъ съ подписването на политическия договоръ въ черно-морското пристанище *Одесосъ* (Варна). Въроятно, ханъ Аспарухъ е ималъ на първо време за седище това пристанище — крепостъ; но съ полководския си усътъ той предугади, че тази крепостъ е непригодна за столица, като уязвима отъ византийския силенъ флотъ, и затова избралъ въ вътрешността на държавата си селището „Плъсковъ“ — „Плиска“, укрепилъ го (черт. 21) и тамъ установилъ столицата си. Плиска е била столица на всички ханове до приемане християнството отъ българитъ презъ време царуването на Бориса I (852—889 г.).

Систематични разкопки и основателни проучвания на историческите старини, отълѣли досега отъ първата българска столица Плиска, се направиха отъ Руския археологически институтъ въ Цариградъ преди 34 години (1899—1900 г.); институтътъ отпечати презъ 1906 г. своитъ „Матеріали для болгарскихъ древностей Абоба—Плиска“. Разкопкитъ около с. Абоба възстановиха нѣкогашната укрепена столица Плиска, която — по устройството ѝ въ планъ — е станъ—крепостъ (черт. 12). При Плиска фортификационното изкуство на прабългаритъ — землената фортификация, се преплита съ каменната.

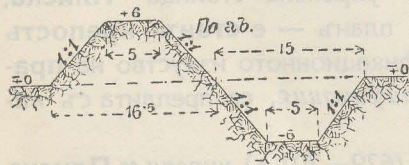
Ханъ Исперихъ—Аспарухъ (679—701 г.) укрепилъ Плиска по подобие на Николицелския станъ въ Добруджа — съ вънкашна и вътрешна землена ограда (прокопъ); на мѣстото на последната, както ще видимъ по-доле, е била издигната отъ

наследниците на *Аспаруха* вътрешна ограда, от крепостна стена съ кули.

Черт. 12. Станб—крепостъ Плиска.

Пръчни профили на землената ограда иматъ различни профили. Най-запазенъ е профилътъ по северната страна на оградата; на черт. 13 е представенъ единъ отъ тѣзи профили (по *а б* на плана). По другитъ страни на оградата ровътъ въ нѣкои мѣста е по-дълбокъ—съхраненъ по-добре, но на много мѣста прокопътъ е на обезличване—плитъкъ ровъ съ много низкъ насипъ.

Черт. 13. Профилъ по *а б* на черт. 12.

Почти въ срѣдата на оградената отъ земления валъ площадъ се е издигала вътрешната ограда, която първоначално

Вънкашната землена ограда има очертание въ планъ на неправиленъ трапецъ съ изпъкнали страни, разположени по дветъ страни на Абобската рѣкчица „Хисаръ-дере“ (Крепостна рѣкчица). Дългитъ страни на трапеца сж ориентирани по направление на меридиана (черт. 12). Северната страна на оградата е дълга около 4 клм.; южната достига $2\frac{3}{4}$ клм., а източната и западната — срѣдно $7\frac{1}{2}$ клм.; общата дължина на оградата достига 22 клм., а заграденото пространство — 23.3 кв. клм.

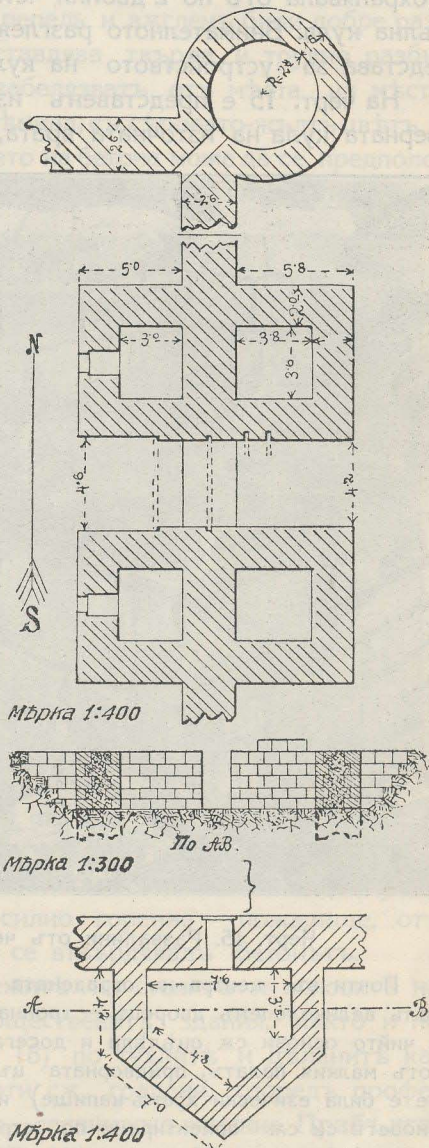
Оцѣлѣлитъ на

е била, както се каза, земленъ валъ; подобно относително разположение за дветъ огради (концентрично въ планъ) е присъщо на прабългарскитъ военни станове—укрепени лагери.

По-късно ханъ *Омортагъ* замѣнилъ вътрешната землена ограда съ каменна, отъ дѣлани камъни — крепостна стена съ кули. Отъ оцѣлѣлитъ основи се вижда, че оградата е била изградена отъ голѣми дѣлани каменни блокове, свързани съ дебелъ пластъ варовъ разтворъ и пространството между градежа отъ дѣланитъ камъни е изпълнено съ бетонъ на варовъ разтворъ. Развалинитъ отъ каменната ограда се наричатъ отъ мѣстното турско население „Кале-ери“ или „Хисаръ“.

Очертанието на вътрешната ограда въ планъ (черт. 12) е сжщо трапецъ (близкъ до фигурата на квадрата). Източната и западната страни на оградата съответно сж дълги 788 м. и 612 м., а южната и северната, които сж почти равни—по 740 м.; общата дължина на оградата достига 2.880 клм., съ оградено пространство 0.52 кв. клм. По четиритъ страни на оградата е имало по една крепостна врата. Крепостнитъ стени сж били дебели 2.6 м.

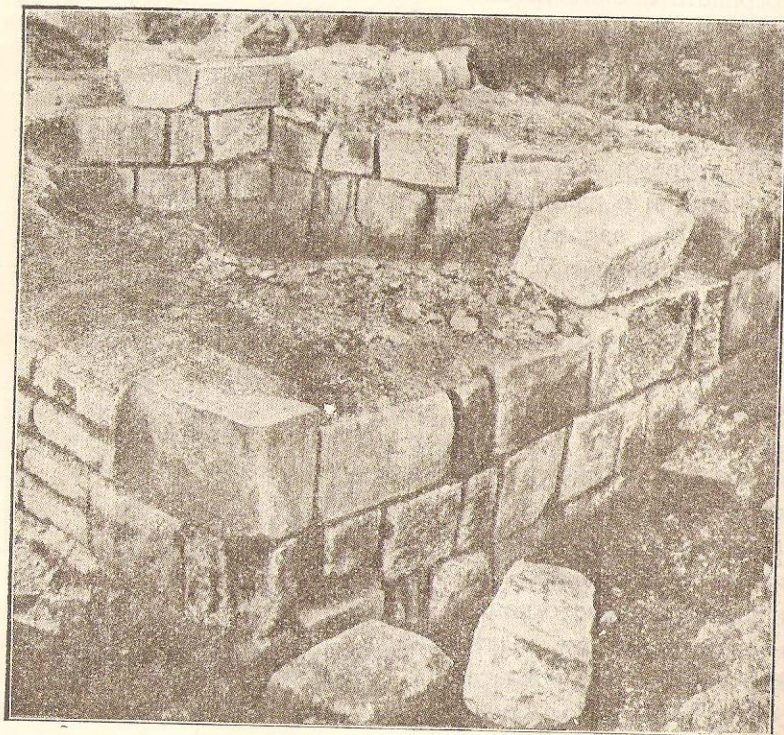
По оградата сж се издигали 20 кули: на четири-

Черт. 14. Планъ на кулитъ по вътрешната ограда.

тѣ жгли по една кржгла, на странитѣ по 2 петожгълни и всѣка врата се е охранявала отъ по 2 двойни четирижгълни кули. На черт. 14 сж представени отъ източната стена: кржглата кула въ североизточния жгъл на оградата; източната крепостна врата, охранявана отъ по 2 двойни четирижгълни кули; една петожгълна кула. Внимателното разглеждане на чертежа дава ясна представа за устройството на кулитѣ и крепостната стена.

На черт. 15 е представенъ изгледъ на разкопкитѣ при северната кула на източната врата, гледана отъ югоизтокъ.

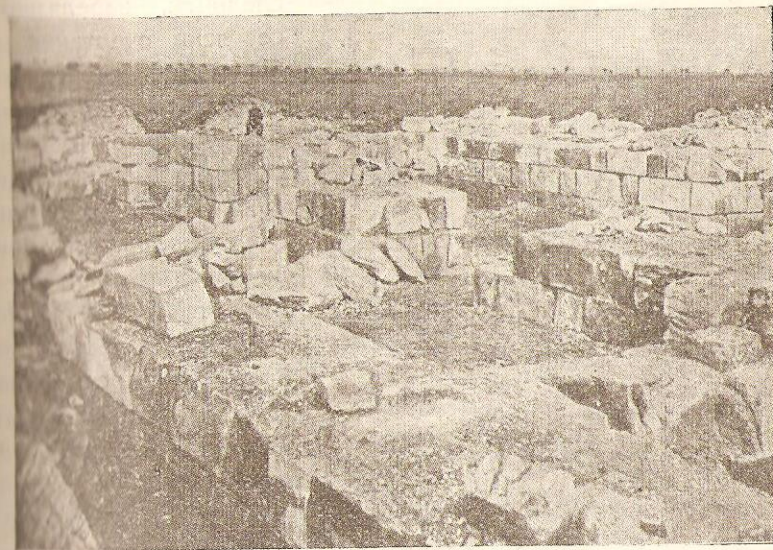

Черт. 15. Развалини отъ четирижгълна кула.

Почти въ центра на оградената площадь (черт. 12) се е издигалъ великолепенъ дворецъ — тронната палата („сарай“), развалини отъ чийто основи сж оцѣлѣли и досега (черт. 16). Открити сж основи отъ малкия палатъ, придворната църква (която при старитѣ ханове е била езически храмъ-капище) и др. Всички тѣзи сгради съ плановетѣ си сж ориентирани по странитѣ на свѣта и тъкмо тази ориентировка ги посочва за строителни работи на **прабългаритѣ**.

Дѣланитѣ камъни сж градени и свързвани (надлъжно и напрѣчно) въ стениѣ на постройкитѣ, както е показано на

черт. 14 (профилъ по *A B*); пространството между дѣланитѣ камъни е било запълнено съ бетонъ отъ чакълъ, дребни камъни и пѣськъ, на варовъ разтворъ. *Особенъ видъ бетонъ* е билъ употребенъ подъ подоветѣ на долнитѣ етажи въ сградитѣ за предпазване отъ влагата: дребенъ чакълъ, хоросанъ, сало, силно изпечена глина, пепелъ и вжленъ били добре разбъркани. Този бетонъ представлява твърда и трудно разбиваема маса, изъ която се забелязватъ отъ мѣста на мѣста изсчета сало съ юмручна голѣмина, съ сѣровато-жълтъ цвѣтъ и ронливостъ. За приготвянето на бетона може да се предположи следниятъ начинъ: въ първоначалната смѣсь глината не е била

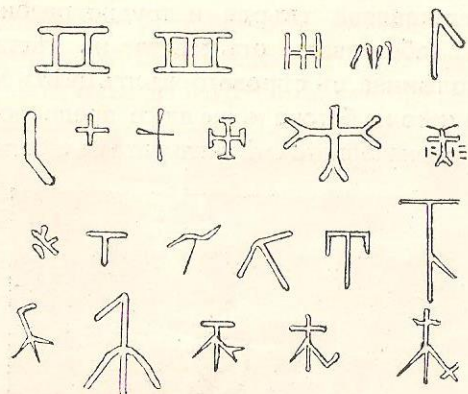

Черт. 16. Развалини отъ двореца „Сарай“.

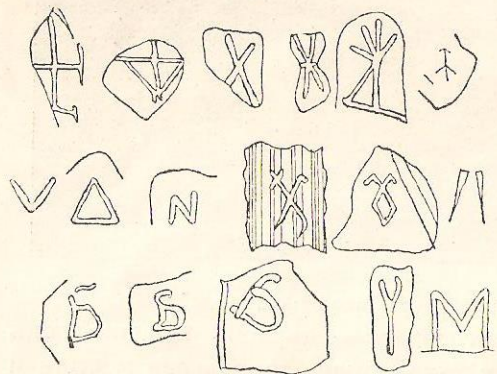
изпечена, а пепелъта и вжленътъ — дървени парчета; следъ добро разбъркване на смѣсьта, били подпалвани мастъта и дърветата и се образувало силно горение — пожарище, отъ което се изпичала глината и се втвърдявалъ бетонътъ.

Ако се сжди по градежитѣ на стениѣ и основитѣ на крепостнитѣ постройки и общественитѣ здания, както и по разнитѣ знакове (черт. 17 и 18) по тухлитѣ и дѣланитѣ камъни, тѣзи строителни работи сж градени, споредъ професоръ *Филовъ*, подъ персийско—сасанидско влияние. **Прабългаритѣ** сж обитавали презъ III—VII в. сл. Хр. земитѣ между Черно и Каспийско морета, Кавказъ и долнитѣ течения на рѣкитѣ Волга и Донъ; тѣ сж били въ съседство съ Персия,

която имъ е оказала влияние съ своята култура. Известно е, че древнитъ римляни сж изграждали монументалнитъ си постройки повече съ тухли, а **прабългаритъ** сж градѣли съ дѣлани камъни и бетонъ по описания начинъ; значи, последнитъ не сж били повлияни отъ византийското градежно изкуство, а сж донесли на Балканитъ свое такова.

Черт. 17. Старобългарски знакове по тухли.

Черт. 18. Старобългарски знакове по дѣлани камъни.

стена, и страничниятъ изгледъ на една отъ кръглитъ кули, реставрирани отъ менъ. Ако се взематъ за изходна мѣрка размеритъ на оцѣлѣлитъ развалини по черт. 14, получава се: височина на кулата, съ жберитъ — 15 м., а безъ тѣхъ — 13 м.; долень външенъ диаметръ на кулата — 8·8 м., а горень външенъ диаметръ — 7 м.; височина на стената, съ жберитъ — 10 м.,

На черт. 17 и 18 е представена една малка частъ отъ споменатитъ знакове. При внимателно разглеждане на последнитъ, забелязватъ се ясни очертания на букви отъ църковната, старобългарска азбука, между които и собственитъ на езика ни букви: Б, Ж, Ъ, Ж и др. Вѣроятно, нашитъ книжовни първоучители — *Св. св. Кирилъ и Методи*, сж познавали добре прабългарскитъ знакове и звуковото имъ произношение, та *Св. Кирилъ-философъ* вмѣкналъ въ „азъ-букето“ ни, наредъ съ нѣкои гръцки букви, и горнитъ знакове.

На черт. 19 е представенъ страничниятъ изгледъ, съ напрѣжния профилъ на крепостната

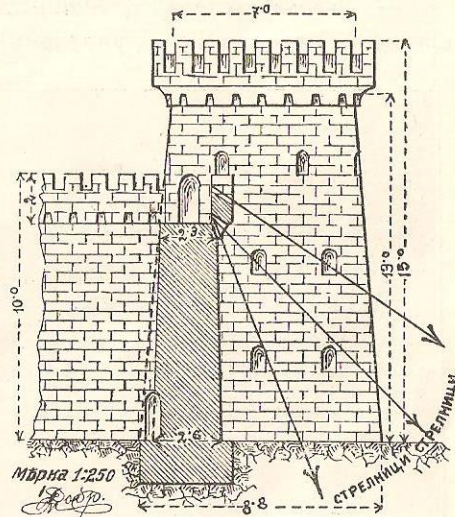
дебелината ѝ при основитъ — 2·6 м. (споредъ разкопкитъ), а горната ѝ дебелина (широчината на военната улица) — 2·3 м.

Въ вътрешната крепостъ — акрополъ, която е имала назначение за последна упорита отбрана, сж били съхранявани: държавното съкровище, архивитъ отъ държавенъ характеръ и др. такива.

Плиска е била столица на нашитъ ханове отъ времето на *Аснаруха* до *Бориса*. Презъ това време всѣки единъ отъ владетелитъ е разкрсявалъ столицата, което личи отъ остатѣцитъ на основи отъ постройки, градени въ разни времена. Следи отъ подобни градежи сж открити, и се откриватъ по цѣлата площадъ на нѣкогашния станъ — крепостъ. Така, на североизтокъ отъ вътрешната крепостна ограда („Хисара“ — черт. 12) сж открити основи на голѣма величава църква — катедрала, построена отъ царъ *Бориса* скоро следъ повръщането; градежътъ на фасаднитъ стени е отъ редувани пояси съ дѣлани камъни и тухли — византийски стилъ. Архитектъ *Ал. Рашеновъ*, ръководимъ отъ плана и скицата за надлъжния разрѣзъ на църквата (работи на Цариградския руски археологически институтъ), е възстановилъ въ перспективенъ изгледъ катедралата на **Плиска** (черт. 30), която е дълга 99 м. и широка 29·5 м. (кръгло 3,000 кв. м. застроена площадъ).

Разкопкитъ на **Плиска** не сж завършени и постоянно се откриватъ нови следи отъ миналото. Така, на 26. май 1926 год. случайно е била намѣрена изъ нивитъ на вътрешната крепостъ малка, но твърде ценна находка — печатътъ на царъ *Петра*. А това показва, че **Плиска** е била тачена и отъ наследниците на царъ *Бориса*, нато втора столица; вѣроятно, такава е била до нашествието на руския князь *Святославъ* въ България и на византийцитъ презъ наруването на *Борисъ II* (969—672 г.).

Стърчеши надъ мѣстността развалини отъ монументалнитъ сгради, крепостнитъ стени и кули, е имало допреди 50—60 години; голѣми доразрушвания сж били направени въ турско време, когато е била строена желѣзнопътната линия

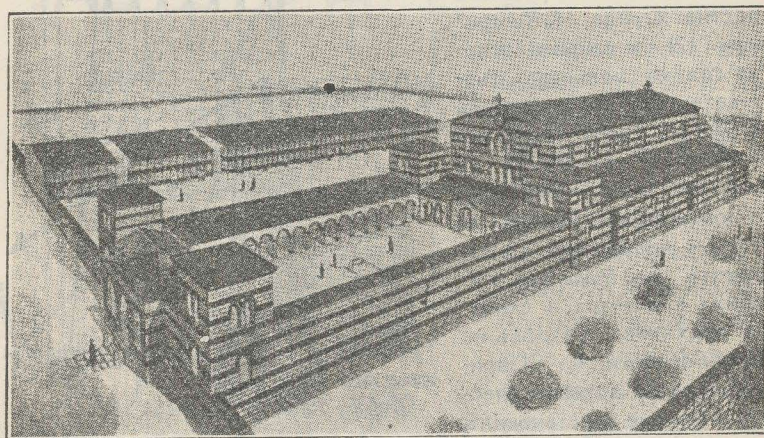
Черт. 19. Изгледъ на кръгла кула и частъ отъ крепостната стена.

Русе—Варна (1866 г.) — взимани сж били дѣланитѣ камъни за градежи по станциитѣ.

Непосрѣдствено предъ вѣнкатшната землена ограда на **Плиска** се намиратъ редъ землени могили (черт. 12); на североизтокъ отъ оградата (южно отъ с. Теке-Козлуджа) сж групирани 40 могили („Къркъ-юклеръ“), които иматъ относително разположение въ планъ на сегашенъ войскови полски лагеръ.

Какво е, изобщо, военното предназначение на подобно могилно разположение, независимо отъ това че могилитѣ сж и гробници?

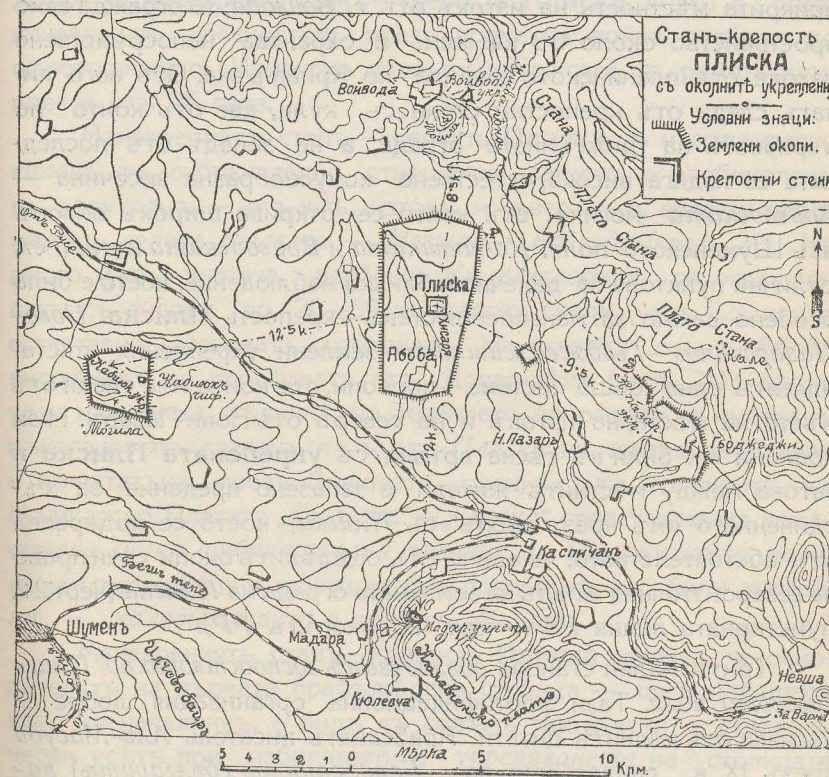
— „Къркъ-юклеръ“ („Четиридесетъ—могилие“) е старобългарски кавалерийски укрепенъ станъ (укрепенъ лагеръ)

Черт. 20. Катедралата на Плиска а — перспективенъ изгледъ.

за непосредствено наблюдение и близка отбрана на стана—крепость **Плиска**. Останалитѣ могили предъ вѣнкатшната землена ограда сж за близко наблюдение и отбрана съ по-малки войскови части. А наблюдението и отбраната много добре се уясняватъ, като се вземе предъ видъ разположението на „Къркъ-юклеръ“ и останалитѣ могили относно вѣнкатшната ограда на стана—крепость: оградата не е разположена по топографическия гребенъ, по който сж разпрѣснати могилитѣ, а се разпростира по прикритата площадъ отъ дветѣ страни на р. „Хисаръ-дере“ (черт. 12); така щото, станътъ—крепость не се забелязва откъмъ полето, т. е. *станътъ е билъ отлично маскиранъ отъ самата мѣстность*. Такова разпо-

ложение на землената ограда (окопъ) — задъ топографическия гребенъ на мѣстностьта, се наложи презъ време на Свѣтовната война и се смѣташе за *новостъ* въ фортификацията; обаче, **прабългаритѣ сж практикували това още презъ VII в.**, и то съ една комбинирана фортификационна организация (кавалерийскиятъ лагеръ „Къркъ-юклеръ“ и другитѣ могили предъ окопа), която е обезпечвала наблюдението и непосредствената близка охрана на стана.

Черт. 21. Топографически планъ на Плиска и околностьта.

Въ полето и околностьта на **Плиска** (черт. 21) сж били издигнати укрепления: на югозападъ — земленото укрепление при чифлика Кабиюкъ; на югоизтокъ — земленитѣ укрепления при Нови-Пазаръ и Гьоджеджи и на северъ — каменното укрепление при с. Войвода. И тритѣ укрепления сж малки военни станове (лагери); относителното имъ разположение представлява тригълникъ, чийто жгли (лагеритѣ) отстоятъ отъ цен-

тра на вътрешната крепост на *Плиска* на разстояние $8\frac{1}{2}$ — $12\frac{1}{2}$ клм. Най-добре сж съхранени земленото *Кабиюшко* и каменното *Войводско* укрепления. Първото въ планъ има очертание на трапецъ и ограда едно пространство около 6 кв. клм.; въ югозападната част на оградено пространство се издига високата *Кабиюшка* естествена могила, отъ която се вижда *Плиска* и се наблюдава цѣлото *Шуменско* поле. Второто въ планъ е почти трижълникъ и е разположено въ една прикрита мѣстност на изтокъ отъ с. *Войвода*; то ограда едно пространство около 0'3 кв. клм. и охранява непосредствено изхода отъ планинското дефиле по *Крива-рѣка*. Отъ него личатъ следи отъ крепостни стени съ кули, две отъ които по върховетъ на трижълната ограда, а на западъ отъ последната се издига висока, естествено конусообразна височина — *Войводската* могила, отъ която се открива широкъ обзоръ изъ *Шуменското* поле. *Кабиюшката* и *Войводската* могили сж отлични пунктове за далечно и близко наблюдение, което е било особено важно за маневрения станъ — крепост *Плиска*. *Ново-Пазарскиятъ* — *Гьоджеджишкиятъ* землени укрепления съставляватъ една обща система — прокопи, отъ които има следи отъ мѣста на мѣста, на изтокъ и на северъ отъ *Нови-Пазаръ*. Тѣзи прокопи сж били въ тѣсна връзка съ *укрепената Плиска* и затова между мѣстнитъ жители е запазено предание за съединението имъ чрезъ окопъ съ *Плиска*, което се подкрепва отъ обстоятелството, че единъ отъ оцѣлѣлитъ окопи сочи право на североизточния жълъ на землената ограда на *Плиска* (черт. 21, пунктирната линия *PS* и черт. 12, окопътъ *PP*).

Тритъ малки станове *обезпечаватъ господството по Плисковското поле*. Тази фортификационна организация добре се уяснява отъ долнитъ цитати. Арабскиятъ писателъ *Аль-Масуди* презъ IX в. свидетелствува: „*Борджанитъ (българитъ) пасятъ конетъ си, кѣито имъ служатъ за война, постоянно и свободно изъ ливадитъ; никой не ги язди въ друго време.*“ По сжщия въпросъ *Иречекъ* пише: „*Езическитъ българи — военно-конна орда, пасли въ околноститъ на стана конетъ си, за да ги иматъ въ всѣко време подъ рѣка за бързи конни действия.*“ Армията — ордата, на хановетъ е била по съставъ предимно конница, която се е отличавала съ голѣмата си подвижност; качество, характеризиращо ордата съ маневрени способности. Но една конница е храбра и стремглаво подвиж-

на, когато е обезпечена, преди всичко, съ фуражъ за конетъ презъ всичкото време на неприятелскитъ военни действия около и за крепостта. И нашитъ *прабългари*, предвождани отъ хановетъ, отлично сж разрешили това посрѣдствомъ фортификационното изкуство, като сж създавали *маневрени военни станове, обезпечавати пасбища за крѣгла година*. Подобни станове сж били организирани още презъ втората половина на VII в. отъ ханъ *Аспаруха* по *бесарабскитъ* и *добруджанскитъ* равнини (стр. 36). Такава е и фортификационната организация на маневрения станъ — крепост *Плиска*, която е обезпечвала въ древността, презъ време на война, пасбища по цѣлото днешно *Шуменско* поле, въ което сега сж разпрѣснати повече отъ 25 села.

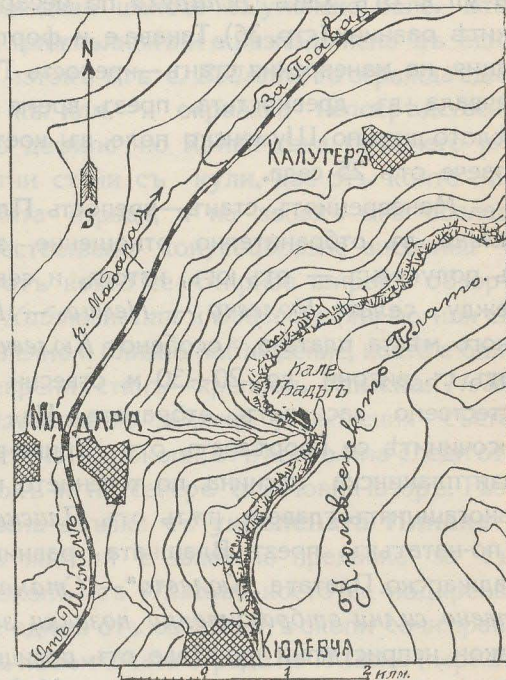
Маневрениятъ станъ — крепост *Плиска* е и *естествено силенъ* въ отбранително отношение, защото е заобиколенъ въ полукрѣгъ — отъ югъ, изтокъ и северъ — съ високи плата между селата *Кюлевча* — *Невша* — *Войвода* (черт. 21). На много мѣста платата, особено *Кюлевченското*, се ограничаватъ съ високи до 20—30 м. отвесни скали (черт. 22), които естествено засилватъ отбраната. На северъ отъ с. *Абоба* височинитъ се прорѣзватъ отъ *Крива-рѣка* (черт. 21); презъ тази планинска тѣснина, по течението на рѣката, е минавалъ нѣкогашниятъ главенъ пжтъ отъ *Плиска* на северъ за *Дунава* и по-нататкъ, презъ *Влашката* равнина, за солницитъ въ *Маджарско*. Платата „*Кюлевча*“ — „*Стана*“ представляватъ *естествено силни отбранителни позиции за Плисковското поле*; нѣкои непристъпни пунктове отъ позициитъ сж били *укрепени* — „*калета*“, както е това съ *Мадара*.

Маневрениятъ станъ — крепост *Плиска* показва, че основателтъ на първата *прабългарска* столица — ханъ *Аспарухъ*, като военачалникъ, е билъ съ голѣмъ тактически и стратегически усѣтъ при избирането и укрепяването на столицата *Плиска*.

Отъ изложеното описание за укрепяването на *Плиска* личи, че фортификационната организация и отбрана на маневрения станъ — крепост на първата *прабългарска* столица се ешалонира, споредъ развиващитъ се бойни действия, така: далечно наблюдение и отбрана — по високитъ плата „*Кюлевча*“ — „*Стана*“; наблюдение, маневриране и отбрана — при малкитъ станове *Кабиюкъ*, *Нови-Пазаръ* — *Гьоджеджи* и *Войвода*;

наблюдение и непосредствена отбрана — предъ самия фронтъ на *Плиска*, около кавалерийския станъ „*Къркъ-юклеръ*“ и могилитъ предъ вънкашната землена ограда на *Плиска*; главната борба и отбрана за стана-крепостъ се водятъ за вънкашната землена ограда и най-сетне се развиватъ военни действия за последна упорита отбрана — за вътрешната крепостна ограда („*Хисара*“).

Отъ скициранитѣ преживѣлици за отбраната на *Плиска* става ясно, че древната столица е била организирана въ фортификационно отношение по подобие на сегашнитѣ най-добри голѣми маневрени крепости и е имала тѣхното стратегическо значение за Източна Мизия. Така, една армия съ настѣпателенъ духъ е могла да оперира отъ *Плиска* напълно успѣшно: на югъ — противъ византийскитѣ войски, излизащи отъ планинскитѣ проходи на източна Стара-планина; на изтокъ — противъ неприятелскитѣ брѣжии при Варна; на сѣверъ — противъ славянскитѣ стѣпия откъмъ Добруджа, Дунавъ, Тутраканъ и Русе; на западъ — противъ туркитѣ откъмъ Търновградъ, Плиска и Пловдивъ. Така, то днешно стратегическо значение на Плиска-градъ би билъ укрѣпена крепостъ.

Черт. 22. Околността на Мадара.

Така щото, укрепена по описания начинъ столицата, древната **Плиска** е представлявала единъ *обширенъ маневренъ станъ-крепостъ*, въ *съвремена смисълъ*, за охрана и маневриране по цѣлото днешно Шуменско поле.

Сравнително преценено, Шуменското плато във стратегическо отношение се представлява така, че източната му половина се явява по-важна, защото главно към нея водят пътищата, а именно: от югъ излизатъ балканскитѣ проходи *Берегава* — *Βερέγαβα* (Байрам-деренски), *Сидера* — *Σιδηρά* (Чалж-Кавашки), *Ришки* и *Твърдишки* (Преславски); отъ изтокъ — *Провадийскиятъ* проходъ и отъ северъ — *Криво-ръшкиятъ* (Войводски) проходъ. Презъ последния проходъ е пролѣгалъ главниятъ държавенъ пътъ на северъ за Омортоговия „*Преславевъ домъ*“ на Дунава, при днешното с. Кадж-кьой (източно отъ Тутраканъ), и по-нататъкъ презъ Дунава и Влашката равнина за богатитѣ солници при Седмоградско (Маджарско). Шуменското плато („*Симеоновъ връхъ*“), съ Кюлевченското (Мадарското) плато и съ Преславската планина, а изотзаде имъ Провадийската планина, и на западъ Стана планина, — **всичката тази орография съставлява естествена крепостна ограда** на източната половина отъ Шуменското поле и **въ центра на тази естествена крепостна ограда се е издигалъ силно укрепениятъ за времето си станъ Плиска.**

Тази фортификационна организация е гордостъ за нашето военно-инженерно изкуство, защото тя ни показва, че днешните маневрени крепости и укрепени райони (започнали да се оформяват и усъвършенствуватъ въ фортификационно отношение отъ времето на Наполеона и до наши дни), не сж новостъ; прабългарите, предвождани отъ ханове, сж ги познавали, строели сж ги и изкусно сж ги използвали въ време на война за леката си армия, състоеща се главно отъ конница.

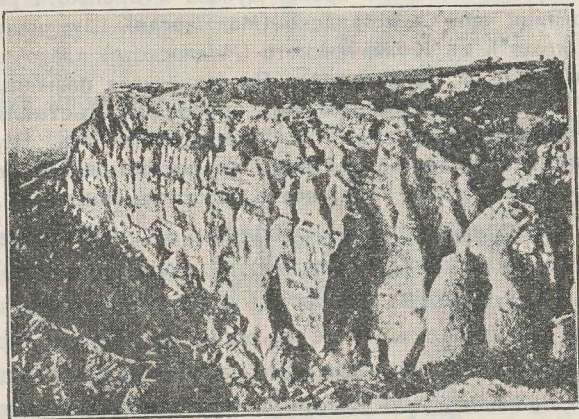
Мадара.

На югъ отъ *Плиска* и на изтокъ отъ *Шуменъ*, при по-литѣ на западнитѣ склонове на *Кюлевченското* плато, се намира с. **Мадара** (черт. 21 и 22), надъ което се издигатъ величави отвесни скали (черт. 23). Буйниятъ студенъ изворъ подъ *Мадарската* пещера и дивниятъ изгледъ на скалитѣ, сж привлѣкли вниманието на човѣка отъ най-древни времена.

Систематични разкопки и основни проучвания на *Мадарският* старини се започнаха отъ Народния музей още презъ лѣтото на 1904 г., а продължаватъ и сега. Резултатитѣ сж

отрадни; голѣма частъ отъ разкрититѣ старини сж въ тѣсна връзка съ разкопкитѣ при *Плиска*. Археолозитѣ откриха при **Мадара** и предисторическо селище съ следи и остатѣци отъ всички епохи; селището е било особено цѣвтешо презъ римско време.

При разкопкитѣ презъ 1927 год. се откриха развалини отъ основи на постройки и градежи отъ първото и второ наши царства: дворецъ, капище, баня, църквици и голѣми гробници отъ XII—XV в. Начинътъ на градежа и нѣкои отъ знаковѣтѣ (черт. 17 и 18) по дѣланитѣ камъни и тухли и дѣлбани изъ пещеритѣ, сж подобни на Абобскитѣ строителни работи; това ясно подсказва, че тѣзи постройкы сж отъ **прабългарски** произходъ и тогава животътъ въ **Мадарското** селище е билъ тѣсно свързанъ съ столицата **Плиска**. Известно е, че

Черт. 23. Мадарскитѣ скали.

тюркскитѣ владетели сж имали столицитѣ си съ две резиденции — зимна и лѣтна; вѣроятно, **Мадара** е била лѣтната резиденция на нашитѣ ханове. Владетелитѣ на *Плиска*, между другото, сж дохождали въ **Мадара** за ловъ въ провадийскитѣ гори. Едно народно предание говори, че **Абоба** и **Мадара** били съединени съ камененъ пѣтъ.

Всичко гореизложено ни навежда на мисълта, че старото селище **Мадара** е било укрепено както презъ римско, така и презъ **прабългарско** време. За последното ясно се чете въ единъ византийски лѣтописъ отъ 895 г.: „*Българитѣ се затвориха въ крепостта Мундрага*“. А споредъ *Иречекъ*, крепостта се споменава твърде често презъ войнитѣ на царъ **Симеона**. При завоеванието на България отъ турцитѣ, крепостта „*Матара*“ била превзета въ 1388 г.

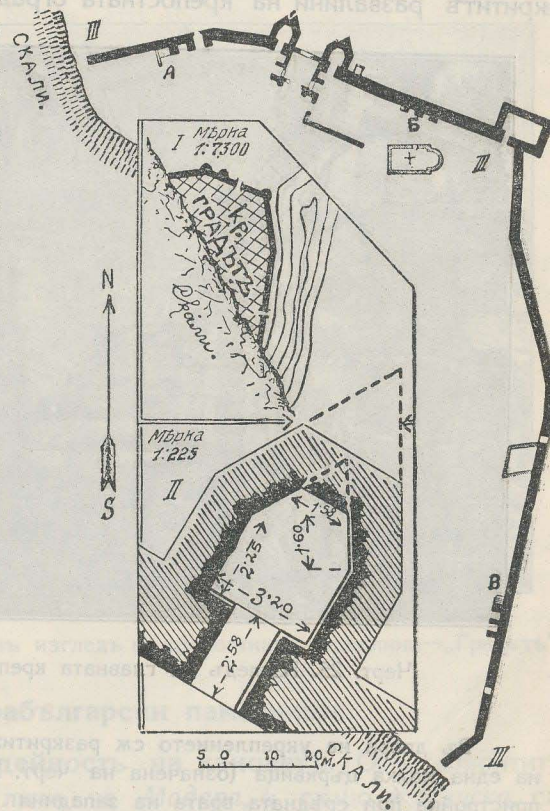
Вѣроятно, предстоящи разкопки по платото, около и при **с. Мадара**, напълно ще разкриятъ и възстановятъ остатѣци

отъ основи на нѣкогашната римска, а по-късно българска крепост. Отъ досегашнитѣ разкопки се разкри **прабългарската** крепостна ограда „*Мундрага*“, наричана отъ населението „*Градътъ*“. На изтокъ отъ **с. Мадара**, горе на платото и непосредствено до отвеснитѣ скали, има старинни развалини — каменна крепостна ограда съ кули, които — споредъ Цариградския руски археологически институтъ — сж представени въ планъ на черт. 24, I и III. Стената ограда едно пространство около 7,500 кв. м. Отвеснитѣ скали на югозападъ сключватъ оградата съ непристъпенъ фронтъ (черт. 24, I). Ако се сжди по малкото оградено пространство, не е изключено, щото крепостта да е имала друга, напредъ изнесена по платото, концентрична ограда и селището да е било по-голѣмо.

Презъ 1897 год. „*иманяри*“ разкопали една частъ на една отъ кулитѣ (изходящиятъ жгълъ неразкритъ — черт. 24, II); очертанието е подобно на петожгълнитѣ кули на *Плиска*.

Презъ лѣтото на 1928 г. съ помощта на трудоваци се разчистиха стениитѣ на крепостта и напълно се възстанови очертанието на оградата въ планъ (черт. 24, III), съ дължина 230 м.; непристъпниятъ скалистъ фронтъ е представенъ на чертежа съ щрихи само по фланговетѣ на стената. На северния фронтъ на крепостната ограда се намира главната крепостна врата,

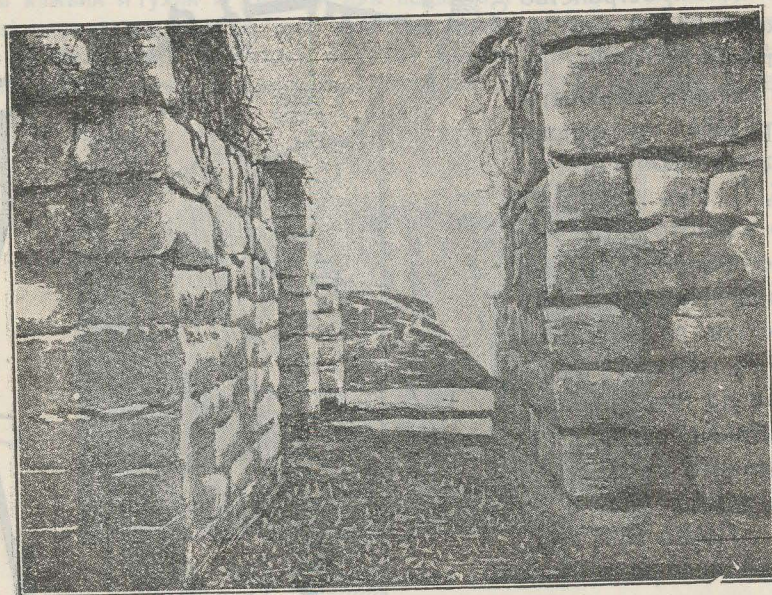
„Военно-инженерна библиотека“, кн. 5—6, год. X.

Черт. 24. Планъ на Мадарската крепостъ.

охранявана съ 2 петожълни кули; на същия фронтъ е разположена въ източния изходящъ жгълъ една четирижгълна кула и се виждатъ мѣстата на 3 каменни стълби (А, Б, В), които сж водѣли горе за военната улица, при стрелниците — зжберитѣ на крепостната стена.

На черт. 25 е представенъ изгледътъ на главната крепостна врата на, а на черт. 26 — перспективниятъ изгледъ на разкрититѣ развалини на крепостната ограда.

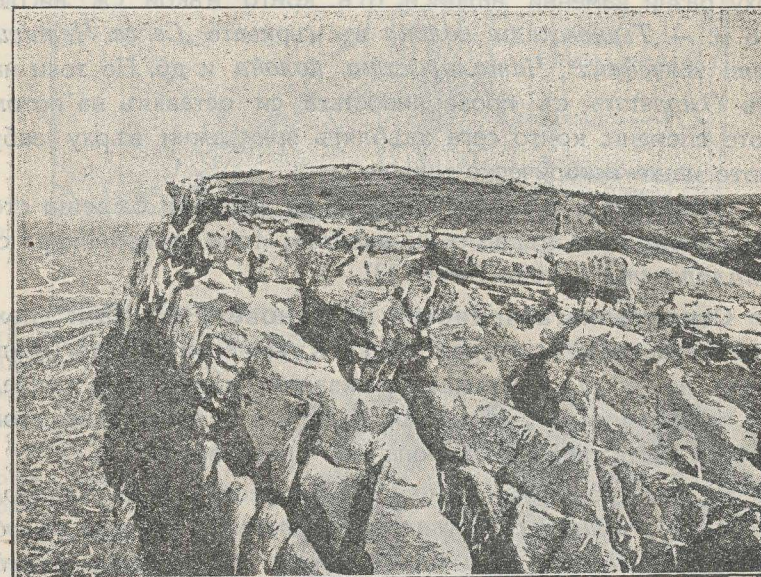
Черт. 25. Изгледъ на главната крепостна врата.

Въ двора на укреплението сж разкрити: развалини отъ основи на една малка църквица (означена на черт. 24, III съ знакъ +), една пристройка при срѣдната врата на западния фронтъ и 2 сгради на югозападъ отъ църквичата (на чертежа не сж представени). И четиритѣ сгради не сж солидни и сж издигнати по-късно отъ изграждането на крепостната стена.

Малкото крепостно дворно пространство и незначителнитѣ постройки изъ него, подсказватъ, че укреплението е единъ цитаделъ съ значение само за военни цели — отбрана. Този цитаделъ не представлява акрополиса на *Плиска*, който обгражда капитални сгради — хански дворци, капище и др. (стр. 54), но градежътъ на крепостнитѣ му стени и кули е подобенъ на

онзи на каменната ограда на *Плиска*; следователно, цитаделътъ е военно-укрепена работа на **прабългаритѣ**.

Разглежданото укрепление — на *Мадарското* плато, както и други три подобни укрепления на *Шуменското* плато (отстоещо на 11 клм.), сж охранявали: а) откъмъ югъ — входа за *Плисковското* поле и б) откъмъ северъ — главния пжтъ за *Преславъ*; въ единия и въ другия случай, укрепенитѣ плата сж наподобявали отбрана отъ два голѣми дракона.

Черт. 26. Перспективенъ изгледъ на крепостнитѣ развалини — „Градътъ“.

Прабългарски паметници.

Строителна дейность на хановетѣ. Отъ открититѣ досега паметници личи, че *Мадара*, а сжщо и *Плиска*, сж били разкрасени твърде много презъ времето на ханъ *Омортагъ* (814—831 г.). Следъ пораженията на Византия, нанесени отъ хановетѣ *Карданъ* и *Крумъ*, тя сключила съ България траенъ 30-годишенъ миръ, който благоприятствувалъ на *Омортага* да заздрави севернитѣ и западнитѣ предѣли на държавата и да се отдаде на *великолепна строително-културна дейность*. Срѣдства не му липсвали: той разработилъ занемаренитѣ следъ римското владичество солни области

при р. Марошъ, Седмоградско (въ Маджарско) и получилъ за държавата си голѣми богатства.

Видѣхме, че *Омортагъ* издигналъ въ *Плиска* каменната вътрешна крепостна ограда (стр. 53) на мѣстото на землената такава. По това време сж били издигнати най-важнитѣ постройки въ столицата. А привлѣкателността на *Мадара*, като лѣтна резиденция, била причина за разкрасяването ѝ.

Голѣмата *Омортагова* строителна дейность се хроника върху разни каменни надписи, отъ които нѣкои сж високи до 6 м. — *Търновската колона* въ църквата „Св. св. Четиридесетъ мъченици“, *Чаталарската колона* и др. По този начинъ *Омортагъ* съ прозорливостъта си оставялъ на потомството спомени, които сега хвърлятъ ярки лъчи върху забуленото наше историческо минало.

Омортагъ е турналъ началото на втората бждеща столица *Преславъ* на първото ни царство; това се хроника съ *Чаталарската колона* (черт. 33).

Строителната дейность на хановѣтѣ отъ тази епоха е задоволявала не само практическитѣ държавни и военни нужди и цели, но и художествени изисквания; нѣкои отъ последнитѣ паметници, по своята величавостъ и художествена стойность, сж единствени въ Европа отъ онова време.

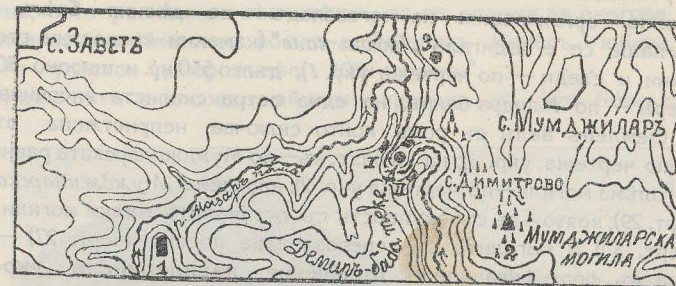
За тѣзи паметници и надписи професоръ *д-ръ Кацаровъ* бележи: „Тѣ свидетелствуватъ за развитото чувство на собствено достоинство и за високо ценене личността и нейната дейность“; качество, което ние — съвременницѣтѣ, сме занемарили до неузнаваемость.

Подобни паметници сж открити при разкопкитѣ на *Плиска*, *Мадара*, *Преславъ* и другаде.

За да дадемъ една ясна представа за **паметниците**, въздигнати отъ хановѣтѣ, привеждаме описания на три паметника отъ различно естество: а) гробница—мавзолей „*Демиръ-баба теке*“; б) голѣма землена могила—*Мумджиларската могила* и в) скаленъ релефъ—*Мадарскиятъ конникъ*.

а) **Демиръ-баба теке** (черт. 28). Оцѣлѣла е до наши дни монументална *гробница-мавзолей* — въ *Кеменларска* околия, на пѣтъ за с. *Завѣтъ*, до селцето *Димитрово* (черт. 27), именувана сега „*Демиръ-баба теке*“. Новото наименование е отъ името на нѣкой си кѣзълбашъ *Демиръ-баба*, който преди стотина години се е подвизавалъ въ тѣзи мѣста съ своето дервишко общество. Гробницата е приютена до една скала (черт. 28) и самото „*теке*“ още не е изследвано; но, ако се сжди по градеж

му, вѣроятно то е **работа прабългарска и царствена—ханска усипалница**. Въ полза на това предположение сж: близостъта на *Мумджиларската могила* (черт. 29); ценната археологическа находка (презъ м. май 1928 год.) въ лозята на с. *Завѣтъ* — бронзова малка (13'5 см. висока) статуя на *Буда*, божество на нашитѣ прадѣди, и начинътъ на охраната — **укрепяването** на гробницата, което разглеждаме по-доле.

Черт. 27. Топогр. планъ на мѣстността около „Демиръ-баба теке“.

„*Демиръ-баба теке*“ е издигнато на сръдния носъ при селцето *Димитрово*, въ една естествено силна мѣстность съ дълбоки и скалисти урви (черт. 27), между които лжкати змиеобразно рѣката, както лжкати р. *Янтра* при *Търново*, между *Св. гора*, *Царювецъ* и *Трапезица*.

Гробницата е била **укрепена** (защитена) отъ 3 отдѣлни **укрепления** — „*калепа*“, разположени тригълно по на 600-700 м. едно отъ друго (черт. 27, I, II и III). Укрепленията сж естествено силни: I и II укр. иматъ задъ двѣтѣ си дълги страни отвесни скали, а достѣпнитѣ страни и на третѣ укр. пления сж усилены съ каменни крепостни стѣни (сега въ развалини). Планътъ на укрепленията е трапецъ съ изпъкнали страни—очертание, подобно на землената ограда на *Плиска*. Укре-

Черт. 28. Демиръ-баба теке.

плението (I) е дълго 440 кр. и широко 150 кр.; укреплението (II) — дълго 180 кр. и широко 80 кр. (срѣдна широчина) и укреплението (III) — дълго 150 кр. и широко 60 кр. При тази голѣмина тритѣ укрепления представляватъ около тюлбето (текето) три **съвременни** (по назначение) **форта**.

Гробницата е имала далечна, концентрично разположена фортификационна организация: на югозападъ — по дѣсния брѣгъ на р. Мазаръ-паша се е издигало „**Бююкъ-кале**“ (каменни крепостни стени въ развалини и следи — по чертежа укр. I), дълго 550 кр. и широко 300 кр.; на северъ — по Мандра-баиръ, на една остра скалиста височина, личи „**кале**“ (земленъ валъ съ ровъ, който сключва непристъпна отвесна скала — по чертежа. укр. 3); на югоизтокъ — по Мумджиларската равнина се издига голѣма могила — по чертежа укр. 2), наречена „**Мумджиларска могила**“ (черт. 29), която — въ съвокупность съ останалитѣ малки могили около нея (черт. 30) и могилитѣ въ северозападна посока (черт. 27) — представлява въ фортификационно отношение **кавалерийски укрепень лагерь**, въ подобие на „**Къркъ-юклеръ**“ при **Плиска**. Укрепленията отъ тази далечна отбрана на гробницата отстоятъ отъ последната: 1-ото — на 4 клм.; 2-ото — на 17 клм. и 3-ото — на 2 клм.

Описаната фортификационна организация, въ свръзка съ здравата ограда отъ дѣлани голѣми каменни блокове на самото „**тюлбе**“, издава **прабългарския** произходъ на гробницата. И действително, укрепяването представлява въ малкъ мащабъ онова на крепостта **Плиска**: гробницата съ каменната четвъртита ограда съответствува на дветѣ крепостни огради на **Плиска**; тритѣ малки калета (I, II и III) около гробницата отговарятъ на тритѣ малки укрепени лагери около **Плиска** (Кабиюшкиятъ станъ, Нови-Пазаръ — Гьоджеджишкитѣ землени укрепления и Войводското каменно укрепление); далечната отбрана на гробницата съ укрепленията (I, 2 и 3) съответствува на далечната отбрана на **Плиска** по естествено силнитѣ плата „**Кюлевча**“ и „**Стана**“, които сж били укрепени на много мѣста съ „**калета**“, каквото е **Мадарското плато**.

Единъ монументаленъ по градежъ мавзолей, **укрепень съ силна фортификационна организация** (по начинъ **прабългарски**), не може да е, и не е гробница за единъ дервишъ, когато сподвижницитѣ на последния (отъ онова време и въ сжитѣ мѣстности) се покаятъ въ древно-паянтови „**а ла турка**“ тюлбета. „**Демир-баба теке**“ или, по право, „**Димитровскиятъ мавзолей**“ (по името на селцето Димитрово), е **царствена-ханска гробница**; вѣроятно, на **Омуртага**. Предстоещи разкопки на текето ще установятъ, какво крие то отъ древно време (а не отпреди 100 години) въ себе си; обаче, изключено е всѣко предположение, че тази монументална сграда е била градена и укрепявана за дервишка гробница. Ако не е **ханска усипалница**, то по-скоро е **султанска**, но не и **дервишка**.

б) **Мумджиларската могила** (черт. 29). Въ известната **Търновска** мраморна колона въ църквата „**Св. св. Четиридесетъ мчченици**“ е издълбанъ надписътъ:

„**Канасъ юбиги Омуртагъ**, оставайки въ своя старъ домъ, направи преславенъ домъ на Дунава; и, като измѣри земята между двата всеславни домове, направи въ срѣдата могила; и отъ самата срѣда на могилата до моя старъ домъ има 20 хиляди орги, и до Дунава има 20 хиляди орги. Самата пъкъ могила е всеславна; и, като измѣриха земята, направихъ тѣзи писмена. Човѣкъ, и добре да живѣе, пакъ умира и другъ се ражда. Нека този, който се е родилъ по-сетне, като разглежда тѣзи нѣща, да си спомни за оногова, който ги е направилъ. Името на вожда е Омуртагъ. Канасъ юбиги. Нека Богъ го удостои да проживѣе 100 години“.

Надписътъ е споредъ най-новия преводъ отъ **д-ръ Бешевлиевъ**.

Черт. 29. Мумджиларската могила.

Този надписъ, въ свръзка съ **Чаталарския** (стр. 79), е далъ възможность на нашитѣ учени напълно да уяснятъ, че „**стариятъ домъ**“ е станътъ — крепостъ **Плиска**, а „**всеславната могила**“ — **Муджиларската могила**, която отстои на 42'5 клм. (20,000 орги) отъ **Плиска** и на 42'5 клм. отъ новия „**преславенъ домъ**“ на Дунава — укрепления станъ при с. **Кадж-кьой**, източно отъ **Тутраканъ**. Колоната е стърчала нѣкога на върха на **Мумджиларската могила** и надписътъ ѝ указва, въ паметъ за какво е била издигната. Презъ второто наше царство колоната е била пренесена и въздана въ църквата „**Св. св. Четиридесетъ мчченици**“, редомъ съ колоната на царъ **Иванъ Асенъ II** за победата му при **Клокотница**.

Мумджиларската могила стърчи на най-високото мѣсто — на югоизтокъ отъ „**Демир-баба теке**“ и южно отъ с.

Черт. 30. Могилитѣ около Мумджиларската могила.

Мумджиларь (черт. 27), отъ което село носи и наименованието си. Могилата е заобиколена отъ 10 по-малки могили (черт. 30), които образуватъ малък кавалерийски укрепенъ станъ; вѣроятно, за непосредствена охрана на гробницата. Погледне ли се на северъ отъ Ишикларската жѣлѣзнопътна станция (Шуменско), очертава се ясно на самия хоризонтъ **Мумджиларската могила**. Самата могила се издига високо надъ цѣлата Дели-орманска равнина. Отъ нея се вижда: на северъ — далечъ къмъ Тутраканъ (въ околността е билъ новиятъ дворецъ на *Омортага* — при с. Кадж-кьой); на югъ — къмъ *Плиска* и на северо-западъ въ ясно време се забелязва пушекътъ на плаващитъ по Дунава параходи.

Ние се спрѣхме върху обзора, за да установимъ, че тази *Омортагова* могила е, преди всичко, една наблюдателна станция за *Плиска*. Между нашитъ учени се води споръ, че могилата била гробница на *Омортага*. Възможно е да е и гробница, но не и на хана, който я издигналъ. Изследователътъ на *Мадарския конникъ*, венгерскиятъ археологъ *Геза Фехеръ*, чийто изследвания излагаме по-доле, превежда отъ надписа за конника думата „могила“, а не „гробница“. Нѣма съмнение, че бждещи разкопки ще установятъ, дали могилата е гробница на *Омортага*; но това не изключва, че тя е имала гореспоменатото назначение — могила наблюдателница и за сигнализация по главния пътъ *Плиска* — *Омортаговия „преславенъ домъ“* при с. Кадж-кьой (Тутраканско).

Условнитъ сигнални знаци, които сж били подавани отъ **пребългарскитъ** военни наблюдателни постове, разположени по планински върхове или високи могили, сж били голѣми огньозе; тогава войската, щомъ съглеждала сигналнитъ огньове, се притичала на помощъ въ посока на застрашената мѣстность.

Мумджиларската могила, съ обширния си кръгзоръ, е била сигнална станция, подобна на днешнитъ хелиографни станции, за разни съобщения отъ държавенъ и воененъ характеръ между Дунава и столицата — *Плиска*. А на северъ отъ последната е водѣлъ главниятъ държавенъ пътъ за презъ Дунава и по-нататъкъ презъ Влашката равнина за богатитъ при Седмоградско (въ Маджарско) солници, разработени отъ *Омортага*.

в) Мадарскиятъ конникъ (черт. 31). Най-величественъ отъ **пребългарскитъ** паметници — по замисълъ, надписи, техника, голѣмина и мѣстоположение — за увѣковчаване, несъмнено, е **скалниятъ релефъ**, известенъ подъ името „*Мадарски конникъ*“, който изобразява и съхранява паметта на единъ отъ най-славнитъ наши ханове — *Крума* (804—814 г.).

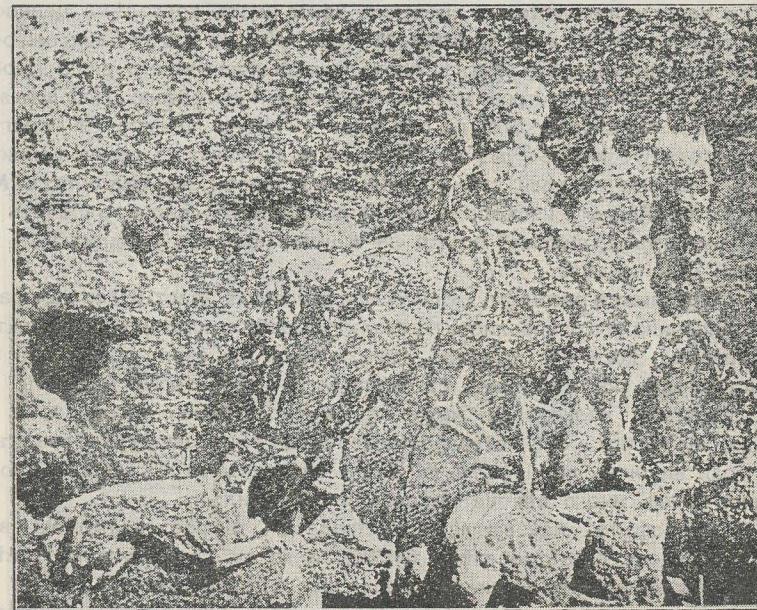
На дивно чаровнитъ отвесни, високи и недостъпни скали (черт. 24 и 26) надъ *Мадара*, е издѣлбанъ скалниятъ релефъ на конникъ, съ надписи (черт. 31) — паметникъ въ забвение презъ много вѣкове! Едва презъ втората половина на миналия вѣкъ скалниятъ релефъ става известенъ на ученитъ.

Пътешественикътъ *Каницъ* споменава за първи пътъ за този релефъ (1872 год.) и дава две картини, една отъ които — за конника,

е твърде сполучлива. Той изследвалъ надписа съ бинокълъ и го взелъ за *римски*, защото прочелъ дума „*Sever*“.

По-късно (1882 г.) *Иречекъ* изследвалъ паметника, сжщо съ бинокълъ, и го приелъ за *византийски*, защото смѣтналъ, че надписътъ е написанъ на гръцки,

Нашиятъ археологъ *К. Шкорпилъ* изследвалъ непосредствено скалния релефъ при помощта на построено високо скеле (1895 г.); той нарисувалъ паметника, но не могълъ да установи общия смисълъ на надписа.

Черт. 31. Мадарскиятъ конникъ.

Сжщиятъ археологъ, съ съдействието на Руския цариградски археологически институтъ, изследвалъ презъ 1899—1900 г. по-основателно конника и надписа. Институтътъ, въ печатното си издание за разкопкитъ около *Абоба—Плиска*, привежда изследванията за скалния релефъ и надписа. Отъ него се вижда, че *Шкорпилъ*, макаръ да е прочелъ *Κρομμύς—Κρούμυ*, „*Ομορτάγ ἄρχων* — *Омортагъ*“, не е могълъ да възстанови „общаго смисла хотя-бы нѣсколькихъ строкъ“ и погрѣшно причислилъ конника къмъ „*оброчныхъ* плочи на *тракийскитъ* конници“ (1905 год.). По-късно *К. Шкорпилъ*, сждейки по прочетенитъ отъ него имена „*Κρούμυ*“ и „*Ομορτάγ*“, смѣтналъ конника за паметникъ на първия, издѣлбанъ въ скалата по заповѣдъ на втория.

Управата на Народния ни музей разпореди и се направи отъ скалния релефъ гипсова отливка (1905 г.), която се съхранява на видно мѣсто въ музея.

Това е историята за определяне произхода на **Мадарския конник** до началото на 1924 год., когато венгерският археолог **Геза Фехер**, добър познавач на езика на **прабългаритѣ**, успѣ да прочете, освен имената на **Крума** и **Омортаа**, и други 10—13 думи. След една негова сказка за скалния релефѣ, Народният музей назначи една комисия за разкопки при „**Мадарския конник**“, а **Геза Фехер**, заедно съ професор **д-ръ Гавр. Кацаровъ**, се заеха съ най-основателни проучвания на надписа и конника. Тѣзи изследвания се продължиха последнитѣ четири години. Дадоха приносъ и други наши учени — професор **Филовъ**, **Протичъ**, **Миятевъ**, **Велковъ** и др. И сега вече може да се дадатъ положителни сведения, които иматъ преголѣма ценностъ за историческото ни минало. Двата учени — **Фехеръ** и **д-ръ Кацаровъ**, още преди 6 години издадоха кратка монография за изучаванията си, а Народният музей отпечати строго научна и подробна монография: „**Надписътъ на Мадарския конникъ**“, 1928 г., отъ **Геза Фехеръ**. Очаква се монографията и отъ професор **д-ръ Гавр. Кацаровъ** за фигурата на самия конникъ. Подъ усилията на тѣзи двама учени се установи, че **скалниятъ Мадарски релефѣ** е издѣлбанъ по непристъпнитѣ скали въ паметъ на великия ханъ „**Крумишъ**“ (името на **Крума**, споредъ надписа) за неговитѣ славни дѣла.

Скалниятъ релефѣ „**Мадарскиятъ конникъ**“ (черт. 31) се намира на 23 м. височина отъ основанието на скалитѣ. **Прабългарскиятъ художникъ** — скулпторъ, когато е дѣлбалъ презъ IX в. съ своя рѣзецъ въ непристъпната скала конника съ надписитѣ, вѣроятно е мислил да го постави, колкото се може на по-недосегаема височина, за да бжде неуязвимъ отъ всеразрушителнитѣ ржце на злия човѣкъ и по този начинъ релефътъ да бжде запазенъ за бждешитѣ поколения презъ много вѣкове — което и сполучилъ.

Релефътъ, макаръ да е пострадалъ твърде много отъ времето, дъждоветѣ, вѣтроветѣ и буритѣ, и да сж се изминали 11 вѣка отъ изрѣзването му, — силно изненадва посетителя съ своята величавостъ, живостъ и реалностъ. Всичко това ясно разкрива широкъ художественъ погледъ и вещина! Споредъ професора **д-ръ Кацаровъ**, „**може да приемемъ съ голѣма вѣроятностъ, че Мадарскиятъ скаленъ релефѣ е творение на прабългарски майсторъ**“. Въ Европа нѣма такъвъ скаленъ паметникъ; подобни паметници има въ Армения и Персия, на които сж подражавали прабългаритѣ: издѣлали въ непристъпнитѣ скали грамаденъ релефѣ, подобно на персийско-сасанидскитѣ скални релефи.

Великиятъ ханъ **Крумъ** е представенъ (черт. 32 — рисунка споредъ **Р. Поповъ**) като конникъ въ тържествена, спокойна, яздеща поза, въ естествена голѣмина, съ разплетена и на букли до раменетѣ коса, съ погледъ къмъ зрителя и карашъ своя пѣргавъ жребецъ съ ходъ вдѣсно. Височината на яздача, отъ главата му до краката на коня, е 2'85 м. — естественъ ръстъ на конникъ. Яздачътъ е последванъ отъ хрѣтката си, а подъ краката на коня е свитъ лѣвъ, прободенъ съ ханското копие, преплетено съ знаме отъ конска опашка. Ханътъ е облѣченъ съ богата и разкошно диплеста

до надъ колѣнетѣ му дреха; въ лѣвата си, повдигната нагоре, ржка държи чаша.

Гжстата и буйна коса на яздача е признакъ на царско достоинство у прабългаритѣ. Чашата съ дветѣ дръжки, издигната високо, е символъ на държавническа, царска властъ и религиозенъ

Черт. 32. Рисунка на Мадарския конникъ — отъ **Р. Поповъ**.

свещенъ символъ, което въ тюркскитѣ племена е означавало победителъ (такова е и съдържанието на надписа): **Крумъ** е победителъ на византийцитѣ и аваритѣ. Хвърленото съ дѣсната ржка копие, съ което царътъ убива лѣва, е обвито съ конска опашка —

знамето на **прабългаритѣ**. Хрѣтката означава ловъ — любимо мирно-современно развлѣчение на нашитѣ ханове.

Облѣклото и косата на яздача; тържествениятъ видъ на конника; кжсото копие, увито съ знамето отъ конска опашка; чашата съ дветѣ ржчки, — всичко това подчертава сцена отъ **прабългарски** животъ, която нагледно се допълва отъ породистия жребецъ и пъргавата хрѣтка за ловъ — любими две животни на нашитѣ ханове и първенци.

Надписътъ, който е издѣлбанъ около конника въ 5 стълбеца (по външна форма подобни на сегашнитѣ стълбци изъ вестницитѣ), е на много мѣста повреденъ. Окончателно той бѣ прочетенъ, както се каза, отъ *Геза Фехеръ*, който съ строга научностъ е проследилъ всѣка буква, всѣка дума и всѣки изразъ отъ надписа, като възпроизвеждалъ обезличенитѣ думи и букви, и по този начинъ възстановилъ първоначалния текстъ на надписа. Ние сега за първи пътъ узнаваме, по наши собствени писмени паметници, подробности за религиозно-погребални обичаи на прабългаритѣ и редица събития изъ историята ни; нѣкои отъ последнитѣ съвсемъ ни бѣха неизвестни, а други — много невѣрно предадени отъ византийскитѣ лѣтописци.

Този надписъ, единственъ по видъ и изложение за славното нѣкогашно наше минало, предаваме въ кратка форма, както следва:

Въ стълбеца налѣво отъ конника сж оцѣлѣли и възстановени нѣколко думи: „... Императоръ Никифоръ ... Никифоръ ... нападна ...“. Вѣроятно, въ този началенъ стълбецъ отъ надписа се е писало за нашествието на *Никифора* въ България и за славната засада, устроена отъ *Крума* на императора, въ която последниятъ е билъ плененъ, обезглавенъ и армията му унищожена (26 юлий 811 год.).

Вдѣсно отъ конника продължава историята за *Крума*. Въ запазенитѣ редове се спомнуватъ събития отъ времето на *Тервела* и че императоръ *Леонъ* опиталъ да устрои на *Крума* подлѣгване (примка), което последниятъ сполучливо избѣгналъ. Следъ това *Крумъ* настѣпилъ съ брата си — кавханъ *Кишинъ*, въ Тракия, атакувалъ и превзелъ крепостъта *Одринъ* и се завърналъ победоносно въ България, дето скоро починалъ. *Кишинъ* билъ въ *Одринъ*, когато узналъ за смъртъта на брата си *Крума*; оплакалъ го, устроилъ му поменъ — „ядене-пиене“ (единъ видъ задушница) и заповѣдалъ да се издѣлбае скалниятъ релiefъ — **надгробенъ паметникъ** за *Крума*, и да се врѣже надписъ съ горното съдържание. Отъ този надписъ узнаваме, че въ рода на *Крума* сж се помнѣли измѣната и коварството на *Юстинияна Ринометъ* спрямо ханъ *Тервела* и затова нашитѣ прадѣди продължавали да не довървяватъ твърде много на лукавитѣ византийци.

Първиятъ и вториятъ стълбецъ отъ надписа подъ конника сж издѣлбани по заповѣдъ на *Крумовия* синъ — *Омортагъ*, **наследникъ на ханъ Кишина**. Подчертанитѣ думи хвърлятъ нова свѣтлина въ историята ни: *Крумовиятъ* наследникъ е братъ му — *Кишинъ*, а не, както знаемъ, синъ му — *Омортагъ*. Ханъ *Кишинъ* е царувалъ много малко — нито година дори; наскоро следъ смъртъта на *Крума* по-

миналъ се и той (презъ есенъта на 814 год.) и ханския престолъ билъ заетъ отъ *Крумовия* синъ — *Омортагъ*.

Въ първия стълбецъ подъ конника се говори за победитѣ на *Крума* надъ византийцитѣ, въ паметъ на които победи той наградилъ кавхана си, сина си — *Омортага* и други велможи (между които и нѣкой си „*Найманъ*“) съ злато — „жълтици“. По-нататѣкъ се излага за императорски данѣкъ, даванъ на ханъ „*Крумышъ*“ за нарушенъ договоръ, за помени — „ядене-пиене“ за *Крума*, давани отъ сина му — *Омортага*, и пр. Въ този стълбецъ е отбелязана точно датата, когато *Крумъ* е заелъ ханския престолъ: „*теку-сектемъ*“ — септемврий 804 год.

Въ втория стълбецъ подъ конника се пише за отношенията на *Крума* къмъ сина му — „*Канаръ*“ *Омортагъ*; семейна ханска страница.

Последниятъ стълбецъ отъ надписа е издѣлбанъ по заповѣдъ на *Крумовия* внукъ, ханъ *Маламиръ* (синъ и наследникъ на *Омортага*), който разказва, че отъ братята си останалъ живъ само той; втора семейна ханска страница.

Надписътъ е най-големиятъ и най-ценниятъ **скрижалъ** отъ **прабългарско** време, който ни изтъква нови обстоятелства:

Една нова историческа фигура — ханъ *Кишинъ*, непозната досега на историята ни, чието царуване продължило отъ „14. априлъ 814 год. до есенъта на сжщата година“.

Неизвестната досега точна дата за възкачването на *Крума* на ханския престолъ; както се каза, тя е „*теку-сектемъ*“, т. е. „осмиятъ месецъ на осмата (овенъ) година“ — септемврий 804 год.

Отъ надписа узнаваме за първи пътъ имена съ прабългарско произхождение: ханъ **Кробресъ** — „*Крумышъ*“; ханъ „*Мелемиръ*“, внукъ на *Крума* и „*Свиникъ*“ (глиганъ), а не — както сж ги белязали въ византийскитѣ лѣтописи — *Крумъ* (*Кробросъ*, *Кробр*, *Крѣносъ*), *Маламиръ* и *Звинецъ* или *Звиница*; прабългарскитѣ думи „*теку-сектемъ*“ — септемврий 804 г., „*канаръ*“ — сждия-дипломатъ и др.

Единъ отъ отличилитѣ се бойни полководци и награденъ съ злато, е билъ *Найманъ* — монголско име, което показва старо монголско влияние върху тюркскитѣ народи (хуни, авари, българи, хазари, маджари и др.).

Отъ изложеното се вижда, че тази жива история е била дѣлбана по чудно красивитѣ и непристѣпни скали при *Мадара* по разпоредбата на три хана: *Кишинъ*, *Омортагъ* и *Маламиръ*, за назидание на бждещитѣ поколения. Непристѣпността на скалитѣ сж помогнали да се съхранятъ за историята ни тѣзи голѣми ценности и до наши дни.

Мадарскиятъ конникъ, изрѣзанъ монументално на скала, не се срѣща въ римското изкуство. Подобни скални паметници се намиратъ на Изтокъ — Азия и най-близки до древното отечество на **прабългаритѣ** сж били творбитѣ на персийското изкуство, както това сж празѣли сасанидитѣ; последнитѣ сж указали влияние върху **Мадарския конникъ** нетолкова по подробноститѣ въ композицията на

релефа (която, както видяхме, е прабългарска), колкото по мястото за издълбаване релефа — непристъпна, отвесна и висока скала.

Мадарският конник какъв турано-ирански паметникъ представлява за увъковчаване великия ханъ Крума? — Отговорътъ на поставения въпросъ намираме въ долните редове.

Стари пжтешественици презъ V-VIII в. между тюркско-татарскитъ народи, отъ които сж и прабългаритъ, даватъ такива сведения за погребални обичаи: взимали коня съ сбруята на умрѣлия, изгаряли ги ведно съ тѣлото на последния и близко до гроба му издигали паметникъ, съ образа на покойника и надписъ за дѣлата му приживе.

Други пжтешественици презъ XII-XV в., между татаритъ въ Русия, пишатъ, че—когато умирахъ нѣкой виденъ татаринъ — погребвали го въ подземна галерия съ богатствата му, въ злато и сребро, и съ коня му; затрупвали галерията съ камъни, така щото никой да не може да разкрие гроба, и въ близость до неузнаваемия гробъ поставяли статуя, въ образъ на умрѣлия, съ чаша въ ржка.

Нашитъ ханове издигали на заслужилитъ си полководци и сановници — кавхани, хагани, канари, тракани и др., надгробни паметници, съ хваления за дѣлата на умрѣлия. Нѣма съмнение, че—споредъ тѣзи народни обичаи — на хановетъ сж били издигани повеличествени паметници, съ образитъ имъ, царственитъ отличия и съ надписи за славнитъ имъ дѣла приживе. А всичко това ние имаме въ величавия и царственъ **Мадарски конникъ**, който е **надгробенъ паметникъ** на великия ханъ Крумъ, вѣроятно около обезличения по горния начинъ гробъ. Не е изключено, щото бждещи разкопки да откриятъ и гроба.

Привръшваме нашето изложение за **Мадарския конникъ** и скрижалитъ около него съ думитъ на венгерския ученъ—*Геза Фехеръ*:

„Отъ тѣзи паметници именно научаваме, че **прабългаритъ** сж стоели на висока култура, която ги направила и способни да приематъ бързо нови културни постижения. Отъ това става ясно, защо тѣ сж могли да основатъ постоянна държава тамъ, дето преди тѣхъ никой не е можалъ да стори това. Тѣзи паметници ни учатъ, кое е дало на тѣзи прабългари сила да организиратъ никога неорганизиранитъ славянски племена въ една държава, да бждатъ квасъ на славянскитъ жители въ Добруджа, Мизия, Тракия и Македония; това е било високата имъ култура“.

И възкличава той: „Прабългаритъ сж били първиятъ народъ, който е организиралъ славянитъ въ държава; тѣ сж били организирателитъ на славянитъ“!

Преславската крепость.

Името на града **Преславъ** произхожда отъ „преславенъ“, „всеславенъ — най и най-славенъ“.

Мѣстото на **Преславъ** е било селище още въ предисторическата епоха и служело презъ течение на вѣковетъ за станция на

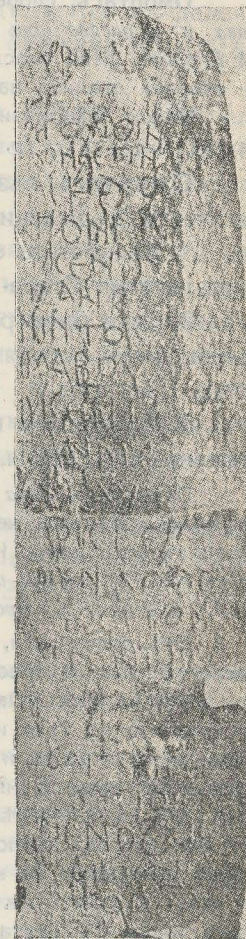
съобщенията презъ проходите къмъ Герлово, Търново, Котелъ, Върбица и на северъ—за Шуменската равнина. Въ мѣстността на стария **Преславъ** сж намѣрени исторически следи отъ тракийски, македонски, римски, византийски и прабългарски времена. Вѣроятно, презъ готскитъ и хунскитъ нашествия (IV—V в.) селището е било разорено, а отъ императора *Юстиниана* възстановено (VI в.); наново разорено отъ аваритъ и славянитъ (VI—VII в.) и възстановено отъ последнитъ, като племето имъ „севери“ дало името **Преславъ**, споредъ името на градъ *Переславецъ*, въ Русия.

Основателътъ на гр. **Преславъ** е **Омортагъ** (814 — 831 г.), което напълно се установява отъ автентичния прабългарски епиграфски надписъ върху **Чаталарската** каменна колона (черт. 33), намѣрена при археологични разкопки презъ лѣтото на 1905 год. при ж.-пжтната станция на с. Чаталаръ (сега с. Крумово), отстоящо на 7 клм. отъ гр. **Преславъ**.

Колоната е висока 6'15 м., дебела въ долния край 0'75 м., а въ горния — 0'54 м. и обемътъ ѝ е около 4 куб. м., съ тежестъ 11,000 кгр. Вѣроятно, тя е била изсѣчена отъ Шуменскитъ скали. Набраздената вадичка въ долната половина на колоната е направена отъ невежи и варварски ржце.

Надписътъ, споредъ *Т. Успенски* и *К. Шкорпиль*, предаваме въ първоначалния руски текстъ:

„Ханъ Ивиги Омортагъ, въ землѣ, гдѣ родился, по волѣ Божіей архонтъ. Держа свой лагерь въ Плискѣ, основалъ аулъ въ Тычѣ и двинулъ силу на Грековъ и Славянь, и искусно построилъ мостъ на Тычѣ, перенесъ и поставилъ въ этомъ самомъ кастрѣ четыре колонны и на одной изъ колонъ поставилъ два мѣднѣныхъ льва. Богъ да помогеть волей Божіей архонту согнуть царя подъ ногу свою до тѣхъ поръ, пока течеть Тыча, и дастъ Болгарамъ имѣть много плѣнниковъ; напоследокъ же, подчинивъ себѣ враговъ, въ радости и веселіи да живеть 100 лѣтъ. Время же, когда было строеніе, по болгарскому счисленію — сѣгорелемъ, а по греческому — индикта 15“.

Черт. 33. Чаталарската колона.

Надписът е превежданъ по-късно и отъ други учени: професоръ В. Златарски, Г. Баласчевъ, венгерския професоръ Геза Фехеръ и напоследъкъ отъ д-ръ В. Бешевлиевъ.

Значи, Великиятъ *Омортагъ* е турналъ началото на *Преславъ* — „индиктъ 15—822 год.“, като построилъ новъ дворецъ до р. Тича (Камчия), укрепилъ го, въ крепостта издигналъ 4 колони и на едната отъ тѣхъ поставилъ два медни лъва, а на рѣката „изкусно“ построилъ мостъ.

Омортагъ, споредъ историка Юрд. Ивановъ, „почналъ да укрепява и украсява новъ дворецъ на р. Тича 43 години преди кръстиенето на Бориса“, дето впоследствие билъ изграденъ „бъдещиятъ *Преславъ*“ — втората столица на първото ни царство.

Нѣкои археолози смѣтатъ *Омортаговия* новъ домъ на р. Тича за градъ „Туза“ — гр. Тича.

Омортагъ създалъ новата крепостъ при р. Тича по стратегически, държавнически и хигиенически съображения, защото:

1. Крепостта е затваряла непосредствено проходите отъ и за източна Стара-планина;

2. Тя е била разположена въ флангъ на размирнитъ за онова време славянски племена въ равнината на Североизточна България и

3. Близостта на Балкана и р. Тича създавагъ добри хигиенични условия.

Професоръ Геза Фехеръ, като разглежда надписа на *Чаталарската* колона, бележи, че *Омортагъ* не е промѣнилъ столицата си, а я оставилъ въ *Плиска*. И пише: „Аультъ, построенъ при Тича, е служелъ само за военни цели“, т. е. билъ е воененъ станъ, а „въ края на IX в. е била построена столицата *Преславъ*“.

Отъ описанията, които се дадоха за *Плиска* и *Мадара*, и това, което се каза за *Преславъ*, виждаме, колко често се споменава името на Великия ханъ *Омортагъ*, въ свръзка съ застрояването и разкрасяването на тѣзи и други градове: създава нови дворци и градове, разкрасява ги и укрепява ги — престроява стана *Плиска* на станъ-крепостъ; издига високи пирамидални могили—наблюдателници, отмѣрени съ най-голѣма точностъ отъ столицата му и брѣговетъ на Дунава; изправя възпоменателни колони съ надписи; издига и поддържа паметници за назидание на бъднитъ поколения; строи пжтища — напр., дългиятъ пжтъ на северъ отъ *Плиска* за Дунава и по-нататкъ презъ Влашката равнина за солницитъ въ Маджарско — които разработва; прехвърля каменни мостове; строи монументални гробници и пр. Многогранната строителна дейностъ, проявена отъ *Омортага*, е била благоприятствувана, преди всичко, отъ настѣпилия 30-годишенъ миренъ периодъ поради сключения въ 817 год. съ византийцитъ договоръ, който е хроникаранъ въ единъ камененъ Шуменски надписъ.

отъ сина му — ханъ *Маломиръ*: „Баща ми, вождъ *Омортагъ*, като направи миръ за 30 години, заживъ добре съ гърцитъ“.

Като сравнимъ мирновременната строителна дейностъ на *Омортага* съ бойната дейностъ на *Аспаруха*, получаваме ясна представа за двамата:

а) Ханъ *Аспарухъ* е билъ организаторъ на държава, полководецъ съ голѣмъ стратегически усѣтъ и вещь воененъ инженеръ;

б) Ханъ *Омортагъ* е билъ съ погледъ, впитъ въ далечното бъдеще, далновиденъ държавникъ и опитенъ граждански инженеръ.

Въ описанието за разкопкитъ около с. Абоба — *Плиска*, Рускиятъ археологически институтъ преценява отъ това гледище великия ханъ *Омортагъ* като „най-болѣе крупная фигура въ древноболгарской исторіи“.

Царъ *Борисъ*, следъ като умирилъ езическия бунтъ на бояритъ, които гонѣли християнитъ, избралъ за втора столица — *Преславъ* (къмъ края на IX в.), която станала християнски центъръ на държавата: тамъ живѣли книжовници, строели се църкви, манастири и др.

Симеонъ Велики (893—927 г.) пренесълъ окончателно столицата отъ *Плиска* въ *Преславъ* (893 г.), като я великолепно разкрасилъ и укрепилъ.

Въ сказанието на пророкъ *Исайя* се казва: „И великій градъ *Преславъ* онъ (*Симеонъ*) създа“, като изграждането, споредъ същото „сказание“, продължавало 28 години — почти презъ цѣлото царуване на *Симеона*.

По-късно италианецътъ *Лукари* (*Lussari*) пише: „Велика *Преслава* при политъ на *Хемусъ*, по срѣдата на която тече р. Тича, била основана отъ българския царъ *Симеонъ*“.

Професоръ *Златарски* предполага, че славянското име „*Преславъ*“ е било подновено при пренасянето на столицата отъ *Плиска* въ *Омортаговия* аулъ на р. Тича. А това било направено отъ Народния съборъ следъ умиротворяването на боярския бунтъ.

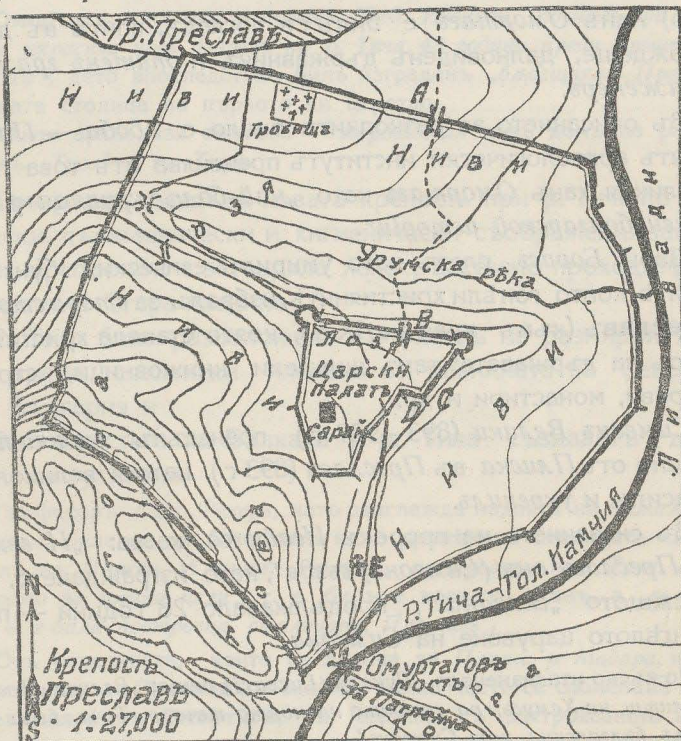
Новата столица, както се каза по-горе, станала културенъ центъръ на тогавашна мощна България.

Омортаговата крепостъ (акрополъ) се оказала малка за столицата; тя останала съ предназначение за ограждане дворцитъ, държавнитъ и общественитъ важни сгради. Градътъ се разширилъ извънъ тази ограда и билъ обкръженъ отъ *Симе-*

„Военно-инженерна библиотека“, кн. 5—6, год. X.

она съ втора концентрична крепостна ограда (каменна стена съ кули), която достигала до брѣговетѣ на р. Тича. Симеонъ презъ време на 3 десетилѣтия — особено презъ мирния периодъ (896—913 год.) на царуването си — устройвалъ своята столица, която разкресявалъ съ великолепно дворци, църкви и обществени здания.

Отъ оцѣлѣлитѣ следи на основитѣ отъ крепостнитѣ стени личи, че Преславската крепостъ се е простирала отъ се-

Черт. 34. Планъ на Преславската крепостъ.

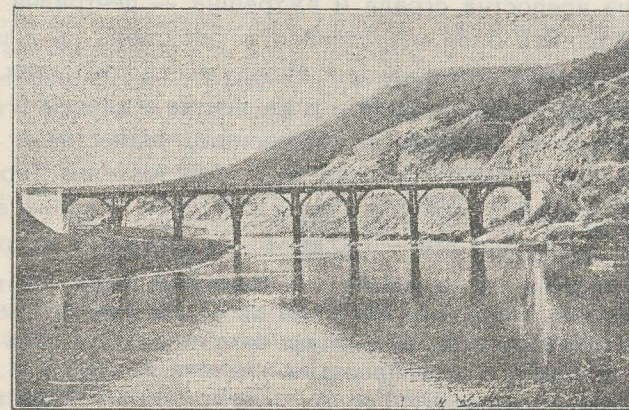
гашия градецъ Преславъ на югоизтокъ до р. Тича (черт. 34). Крепостъта се е състоела отъ две каменни огради съ кули, разположени концентрично, въ подобие на плановѣта за военнитѣ станове (лагери) на хановѣта. Византийскиятъ лѣтописецъ Лъвъ Дяконъ, който е посѣтилъ Преславъ (972 г.), бележи, че градътъ билъ ограденъ отъ вънкашна и вътрешна крепостна стена (ограда), а дворцитѣ — съ трета стена.

Вънкашната ограда въ планъ има формата на петожгълникъ; тя е дълга около 6.5 клм. и загражда едно пространство

отъ около 3.5 кв. клм. Стената, дебела 2 м., била усилена съ кули и е имала отвѣнъ на нѣкои мѣста ровъ, който я правѣлъ по-недостъпна.

Вътрешната ограда, дълга около 2 клм., загражда едно пространство отъ около четвъртъ (0.25) кв. клм., въ което сж се издигали, както се каза, гиздавитѣ царски дворци и обществени здания. Развалинитѣ отъ акропола мѣстното население нарича „Сарай“. Крепостнитѣ стени, дебели 2.10 м., сж били усилены съ кули, подобни на онѣзи по каменната ограда на Плиска (черт. 14 и 19). Изходящитѣ жгли сж били отбранявани съ кржгли кули; стенигъ — съ петожгълни кули, а крепостнитѣ врати — съ по 2 двойни четвъртити кули.

Южниятъ изходящъ жгълъ на вънкашната крепостна ограда е достигалъ до лѣвия брѣгъ на р. Тича.

Черт. 35. Дървенъ мостъ на р. Тича — Омуртаговъ мостъ.

Преславското археологическо дружество откри презъ лѣтото на 1911 год. стари основи отъ голѣмъ сводовъ мостъ по дѣсния брѣгъ на р. Тича, въ самото начало на Герловското планинско устие. Оказа се, че тѣзи мостови остатъци сж следи отъ Омуртаговия мостъ,¹⁾ за който се споменава въ Чаталарския надписъ. Шуменската пионерна дружина презъ 1925 год. построи наблизъ до това мѣсто хубавъ дървенъ мостъ (черт. 35), който носи името на Омуртага. При входа

¹⁾ К. Шкорпилъ презъ 1915 г. наименова оцѣлѣлитѣ развалини отъ мостовитѣ подпорки на брѣга на р. Тича — „Мостъ на Омуртага“ и сега околното население така именува развалинитѣ.

на моста се четат върху възпоменателната мраморна плоча, между другото, и следният редове: *„Въ царуването на Н. В. Борисъ III, царь на българитѣ, презъ лѣтото на 1925 год. построи се мостъ на р. Тича до моста, който Великиятъ ханъ Омортагъ изкусно издигна презъ 821 г.“* Сжщата дружина заздравя съ цементъ останките отъ брѣговитѣ подпорки на историческия *Омортаговъ* мостъ.

За първи път името „Преславъ“ се срѣща въ византийскитѣ лѣтописи (императоръ *Константинъ Багренородни*) презъ времето на маджарското нашествие въ България (895 г.): *„Маджаритѣ дойдоха до Преславъ, но не го превзеха; българитѣ се затвориха въ крепостта Мандрага“* — Мадара.

Отъ древнитѣ византийски историографи, *Лъвъ Дяконъ* (972 г.) най добре описва крепостта: тя се състоела отъ вънкашна крепостна ограда и вътрешна — централна (акрополъ). Оградитѣ били изградени отъ яки стени, съ лица отъ отъ дѣлани четвъртити камъни. Между дветѣ крепостни огради е билъ разположенъ градътъ, а въ центра — царскитѣ дворци, хранилищата за държавното съкровище, обществени здания и др.; дворцитѣ били оградени съ самостоятелна крепостна стена. Вънкашната ограда въ дължъ и ширъ е заемала около 2,000 кр., а вътрешната — 700 кр. въ дължъ и 400 кр. въ ширъ.

Другъ византийски историкъ — *Никита Акоминатъ*, като пише за възстанието, повдигнато отъ *Асена* въ Търново презъ 1186 г., бележи, че първата работа на *Асеновци* била — да освободятъ отъ византийцитѣ старата столица *Преславъ*, и че самиятъ „*Преславъ по просторъ надминава всички други старо-планински градове*“ и билъ „много старъ градъ“; византийскиятъ гарнизонъ въ крепостта билъ обсаденъ отъ възстаницитѣ и крепостта бърже била превзета.

Иванъ Екзархъ, съвременникъ на *Симеона*, пише въ своя „*Шестодневъ*“ възторжени слова, какво посетителътъ на *Преславъ*, „като приближи и види крепостнитѣ кули, се чуди!“ Това възклицание подсказва, че крепостта е била яка срѣдновековна твърдина.

За царскитѣ дворци и преславскитѣ църкви *Ив. Екзархъ* пише: „*Високи палати и църкви, украсени извънъ богато съ дѣлани камъни, дърво и бои, а отвътре — съ мраморъ, медъ, сребро и злато!*“ Досежно вътрешната украса на царския дворецъ, той споменава за много добре изрисувания образъ на царя съ „багри“ на една отъ дворцовитѣ стени; значи, царъ *Симеонъ* е украсявалъ своитѣ дворци и съ живописъ. Презъ времето на царъ *Петра* (927—969 г.) *Преславъ* продължавалъ процътяването си.

Споредъ лѣтописцитѣ *Лъвъ Дяконъ* и *Ив. Скилица*, императоръ *Никифоръ Фокъ* постъпилъ коварно съ българитѣ: докато водѣлъ съ царъ *Петра* политически преговори, тайно изпратилъ посланикъ „съ злато и скъпи дарове“ до киевския князь *Свѣтославъ*, за да го подбутне, да нахлуе въ България и да я ограби. *Свѣтославъ*, алченъ за грабежъ, нахлулъ въ България презъ 967 год., като миналъ Дунава при Исакача, разбилъ войскитѣ на царъ *Петра*, превзелъ Добруджа и Източна България съ *Преславъ* (969 г.). Следъ това миналъ Балкана, спусналъ се въ Тракия, превзелъ Пловдивъ и др. тракийски градове и се насочилъ за Цариградъ, подъ предлогъ да отмъсти на новия императоръ *Йоанъ Цимисхи* за убийството на неговия приятел, императоръ *Никифоръ Фокъ*; но руситѣ били разбити въ боя при Люле-Бургазъ. *Свѣтославъ* бърже отстъпилъ презъ Балкана и, като оставилъ гарнизонъ въ *Преславъ*, съ останалитѣ си войски се прибралъ въ Силистренската крепостъ. При това нашествие на руситѣ *Преславъ* е пострадалъ за първи път, като дворцитѣ и църквитѣ сж били разграбени.

По-късно императоръ *Йоанъ Цимисхи*, въ похода си противъ князь *Свѣтослава* (972 г. и подъ предлогъ, че се притича на помощъ на наследника на царъ *Петра* — царъ *Борисъ II* (969—972 г.), потеглил отъ Цариградъ съ голѣма сухопътна армия и насочилъ флотилията си по Черно-море за устията на Дунава. Балканскитѣ проходи за *Преславъ* не били охранявани отъ руситѣ и не били задръжени съ „стобори“ и „прегради“, споредъ правилата на тогавашната тактика. При това положение византийскитѣ войски преминали безпрепятствено Балкана презъ Сидерския (Чалж—Кавашкия, Ришкия) проходъ и се явили ненадѣйно въ равнината предъ *Преславската крепостъ*, дето рускитѣ войски (на брой 8,500 души) се обучавали. Изненадани, руситѣ претърпѣли ожесточена сѣчь по поляната, а оцѣлѣлитѣ — въ голѣмъ безпорядъкъ се затворили въ крепостта. На другия день пристигналъ обозътъ на византийцитѣ и, докато паниката още не била утихнала между редовитѣ на руситѣ, стенобитнитѣ машини били поставени въ действие и крепостта била много леко завладѣна — почти безъ бой.

Йоанъ Цимисхи съ войскитѣ си отъ *Преславъ* се насочилъ срещу самия князь *Свѣтославъ* въ Силистра и прогонилъ руситѣ задъ Дунава. Въ обратния пътъ на византийцитѣ, *Цимисхи* обявилъ окупираниѣ български области за негови владения, взелъ съ себе си царъ *Бориса II*, съ цѣлия му домъ, и ги завелъ въ Цариградъ като негласни пленници.

Така коварно и вѣроломно била завладѣна отъ византийцитѣ Източна България (972 г.) и оттогава *Преславъ* престаналъ вече да е столица на България.

Споредъ лѣтописцитѣ *Идризи* и *Никита Хониятъ*, крепостта била въ добро състояние, когато *Цимисхи* завзелъ *Преславъ*, и въ това състояние оставала и презъ византийското владичество.

Презъ време на Търновското възстание (1186 г.) на братята *Асена*

и *Петър*, византийците имали гарнизон в крепостта, но въстаниците обсадили последната и я превзели.

В един византийски летопис от времето на *Алексей Комнен* се пише: „*Беликий Преславъ е една отъ най-надеждните крепости*“, която е запазила своето по-раншно значение. Тези редове за крепостта се отнасят за през време нападенията на куманите, маджарите и печенегите, въ връзка с българското богомилско въстание против византийците в Североизточна България (през сръдата на XI в.). През време на тези борби печенегите силно опустошили *Преславъ*, а също и *Плиска*; всичко било разграбено, паметниците унищожени, или разнесени надалеч, и *Преславъ* загубил завинаги своето дотогава политическо и културно значение за България.

Седемдесет години по-късно (1153 г.) арабският пътешественик *Идризи* бележи за *Преславъ*, между другото, и това: „*Града на Мигали Берисклафа лежи на една рѣка. Това мѣсто е било някога голѣмо и важно, но сега е позападнало*“. Значи, към края на византийското иго *Преславъ* е съвсем западнал, но крепостта продължавала да има своето добро състояние.

Наскоро след въстановяването на второто българско царство (1187 г.) от търновските боляри, братята *Асен* и *Петър*, *Преславъ* придобил отново значение в държавата. Цар *Асен* избрал за столица—*Търново*, а *Петър* избрал за свое седалище—*Преславъ*, който придобил голѣмо значение през време на първите *Асеновци*. В една грамота, издадена от цар *Асен II* на дубровнишките търговци, *Преславъ* е отбелязан между „най-видните български градове“.

Завладяването на България от турците в края на XIV в. турило край и на *Преславъ*. През време на турското владичество *Преславъ* западал постепенно и бил свършено разорен старият град, с дворците и крепостните стени; извън северната част на външната крепостна ограда се издигнало ново селище с същото име — днешният *Преславъ*. Съ получените материали от развалянето на някогашната красива столица били застроени съседните села и градове.

През време на турското иго из Отоманската империя сж пжтували западно-европейски пътешественици, посланици и др., които сж съставлявали пжтеописи за посетените области и мѣста. Един от най-старите пътешественици, който е посетил (1585 г.) Североизточна България след два вѣка от падането ѝ под турско иго, френският посланик *Бонгар*, за *Преславъ* казва: „*Ески-Стамболъ е градъ, близо до който се намира единъ кржгъ—почти цѣла и много пространна крепостна ограда (стена) отъ бѣли четвъртити камѣни*“.

По късно, през XVII в., турският историк и географ *Кяпибъ Челеби*, известен на европейските учени под името „*Хаджи Калфа*“, който е пжтувал из империята и добре описва посетените мѣста, за голѣмината и състоянието на *Преславската крепост* е писал:

„Въ Шуменската кааза се намира голѣма, стара, разрушена и запустѣла вече крепостна стена—*Ески-Истамболукъ*, останала от времето на българите. Тази крепостна ограда обхваща по-голѣмо пространство, отколкото държи Цариградъ; тъй че, въ нея има много полета и хълмове. Останките на тази яка и широка стена сж запазени още: голѣми четвъртити камѣни, които сега населението използва за своите сгради“.

Българо-католическият епископ *Петър Богданъ*, родом от Чирковци, дава описание на *Преславъ* (1640 г.); между другото, той пише: „Около 5 мили южно от Шумен се е намирал много голѣм градъ, който на турски се нарича *Ески-Стамболъ*. Той бил съграден от бѣли четвъртити камѣни, но сега е разрушен. На славянски се казва *Преславенъ*, т. е. много славен градъ. Турците ежедневно го събарят и използват неговите четвъртити камѣни за градиво на своите кѣщи. Сега до него се намира едно село. На много мѣста се виждат издѣлбани кирилски надписи, но не може да им се долови смисълътъ, защото сж повредени“.

През XVIII в. *Преславъ* още повече западнал; вѣроятно, поради настъпилите размирици въ Отоманската империя (кърджалийските разорения) и руско-турските войни.

Крстенъ Нибуръ, когато посетил *Преславъ* през 1767 г., намѣрил само 120 християнски и 100 мохамедански кѣщи. Голѣмите и обширни развалини на стария *Преславъ* и крепостта, за които говорятъ предшествуващите пътешественици, вече не личели. *Нибуръ* споменава, че е видѣл само голѣмъ кѣсъ крепостна стена, когато друг пътешественик малко по рано пише за 5—6 остатъци от зидове на крепостта. Подчертаните думи ясно илюстриратъ, какъ е отивало разрушението и обезличаването на красивата столица.

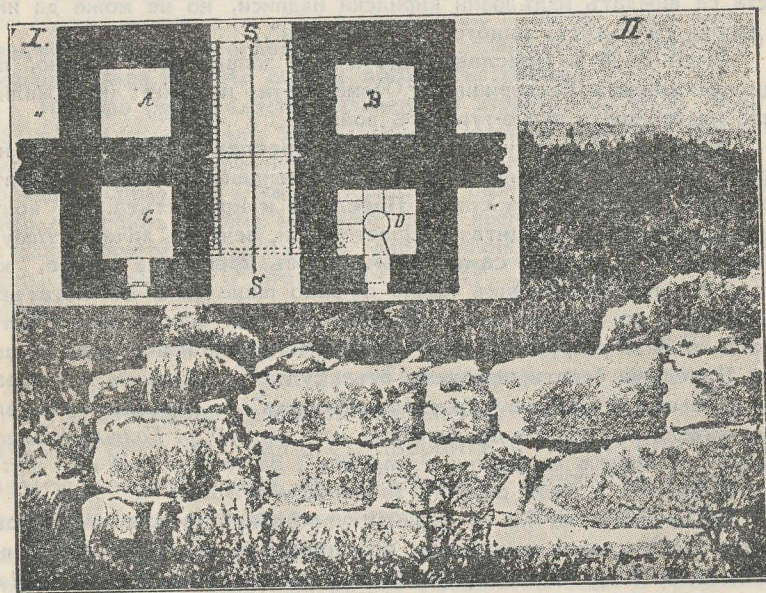
В един бератъ, издаден от султан *Махмуд II* през 1827 г., е отбелязано, че „*Ески-Истамболукъ*“ — *Преславъ*, е село и че жителите му „*пазѣли проходите на пѣтя по р. Голѣма-Камчия, понеже последните сж опасни и страшни*“. За тази услуга на жителите *Преславъ* е бил обявен за свободен градъ.

В началото на XIX в. турците употребили голѣма част от дѣланите четвъртити камѣни от *преславските* крепостни развалини и *Плиска* за изграждане шуменските фортове („*Илдъзъ-табия*“, „*Московъ-табия*“ и др.). Даже след нашето освобождение, както ще видим по-нататък, мѣстните жители сж пренасяли дѣлани камѣни от развалините на крепостните стени за строене на чешми и др.

Азъ—току-що произведен офицеръ, възторженъ юноша—посетихъ *Преславъ* за първи път преди 44 години (през лѣтото на 1889 г.). Една св. Недѣля съ вихрогонния си конь и конния си ординарецъ тръгнахъ от лагера „*Кабиюкъ*“ за древната столица и скоро стигнахъ градчето, което ми направи впечатление на голѣмо село. От разпитването на първите срещнати мѣстни жители, разбрахъ, че старият *Преславъ* се е разпростиралъ южно от сегашния — въ нивята към „*Камчията*“ (р. Тича). Повърнахъ коня към посочените

нивя и бърже се намѣрихъ всрѣдъ кукурузлущитѣ предъ една него-
лѣма, но високо стърчеща развалина отъ крепостна стена, която —
гледана откъмъ лицето или по дължина — имаше видъ, съответенъ
на латинскитѣ букви *V* и *U*, т. е. срѣдната частъ на развалината бѣ
обрушена, сжщо и жберитѣ — стрелницитѣ. Лицата на стената бѣха
отъ дѣлани четвъртити камъни.

Трима-четирма турци-селяни, работници изъ съседнитѣ нивы,
дойдоха при менъ и азъ ги разпитахъ за развалинитѣ. Най-стариятъ
— бѣлобрадъ дели-ормански турчинъ, по външенъ видъ изглеждащъ
интелигентенъ — любезно ми обясни: Стариятъ Преславъ — „Ески-Стам-
болъ“, както го наричаше той — се простиралъ изъ нивята между
сегашния градъ и р. Тича; царскитѣ дворци — „сарай“ и „кьошкове“,
били на мѣстото, дето сме разговаряли — тѣхнитѣ ниви; стърчещата
стена била отъ „калето“ на „Сарая“, а градското „кале“ заобикаляло
нивята (стария градъ) и допирало чакъ до р. Тича.

Черт. 36. Планъ на кули и развалини отъ Преславската крепостъ.

На въпроса ми — отде знае всичко това, старецътъ ми отговори:
„Чоджумъ, азъ съмъ надъ 80 години и помня много добре развали-
нитѣ на калето. Засипанитѣ съ прѣстъ основи и сега личатъ изъ
нивята — изглеждатъ като синури (посочи ми една такава линия,
която бѣ продължение на стърчещата развалина). Оттукъ селяни и
граждани взимаха **кересте** — камъни за свои градежи. Когато бѣхъ
като тебе младъ, стари хора сж ми разправяли, че отъ разрушеното
кале сж били взимани дѣлани камъни и съ тѣхъ изграждани та-

биитѣ въ Шуменъ — „Илѣзъ“ и „Московъ“, а сжщо и казармитѣ.
Па и сега дохождатъ хора изъ селата и разкопаватъ засипанитѣ
развалини, взиматъ и превозватъ дѣланитѣ камъни, за да си правятъ
чешми и текнета (корита) по домоветѣ си“.

Черт. 37. Развалини отъ царскитѣ палати — „сарай“.

Разказътъ на този старъ турчинъ е цѣла история.

Въ обратенъ пжтъ за лагера „Кабиюкъ“, отбихъ се въ Шуменъ
и разгледахъ по-внимателно казармитѣ и, въ съседство на града,
нѣкои отъ фортоветѣ — „табиитѣ“. Разказътъ на турчина се оправ-
даваше.

Впечатленията си отъ горния излетъ съмъ предалъ въ едно
мое историческо изследване на Софийската крепостъ („Воененъ жур-
налъ“, № 8—9, 1907 г.):

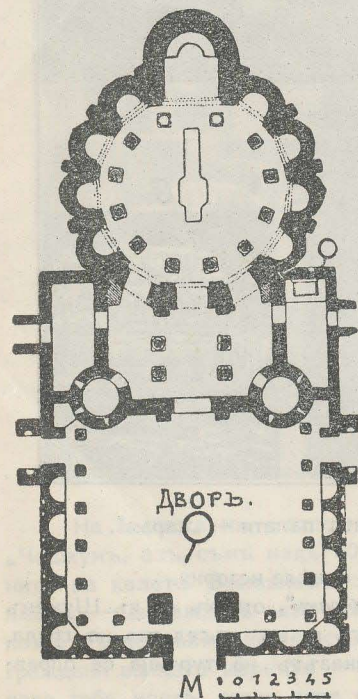
„Въ Шуменъ турцитѣ сж издигнали великолеппи казарми и силни за времето си укрепления. Днесъ живѣемъ въ първитѣ. Окото ни случайно се спира на нѣкоя архитектурна орнаментация, турната не на своето мѣсто. Отъ по-стари хора се научаваме, че турцитѣ сж развалили **старата Преславска ограда** (крепостъ) и сж издигнали тѣзи казарми и фортове. Сегашнитѣ преславци доразвалятъ това, което е оцѣлѣло отъ турцитѣ, а шуменскитѣ граждани разкъртватъ стениѣ на укрепления, за да правятъ чешми и фонтани въ двороветѣ си“.

Азъ се спрѣхъ върху възпоменанията си отпреди 44 години и писаното преди 26 години, защото сега, когато прочетохъ приведенитѣ по-горе редове на **Крстенъ Нибуръ**, датирани преди 180 години, става ми ясно, че въ 1889 г. съмъ посетилъ най-последния малък стърчещъ надъ земята остатъкъ отъ крепостната стена на **Преславъ**, за който пише **Нибуръ**; тази малка развалина, която тогава даваше високо силуэта на латинскитѣ букви *V* и *U*, е изчезнала и обезличена отдавна. И наистина, това се потвърждава отъ думитѣ на сегашния изследовател на **преславскитѣ** старини: „Допреди година—две стариятъ градъ **Преславъ** се криеше подъ златнитѣ нивя и китнитѣ лозя на днешнитѣ преславци. Случайни минувачи едва можеха да забележатъ останалитѣ 2-3 кжса на крепостнитѣ стени, защото буренътъ на запустяването завистливо криеше и тѣзи единствени живи мъртавци!“.

Споредъ **Шкорпила**, остатъци отъ развалини на крепостнитѣ врати имало по срѣдата на източната крепостна стена и мѣстнитѣ жители ги наричало „**Демиръ-капу**“ (Желѣзни врати).

Разкопкитѣ, които се водятъ при **Преславъ**, разкриха булото на **Симеоновата** столица. Разкопаха се развалинитѣ и оголиха се крепостнитѣ врати при точка *B* (черт. 36), които сж се охранявали отъ по 2 двойни четвъртити кули *A—C* и *B—D* (черт. 36, I), и се разкри развалина отъ крепостната стена, източно отъ вратитѣ, на една дължина отъ около 100 м; на сжщия чертежъ, II, е представенъ страничниятъ изгледъ по *SS* на една отъ надлъжнитѣ стени на двойната четвъртита кула.

Доскоро, при липса на веществени доказателства, приказниятъ блѣсъкъ на **Преславъ**, който се описва отъ **Иванъ Екзархъ**, се смѣташе отъ нѣкои учени за легенда. Споменатитѣ

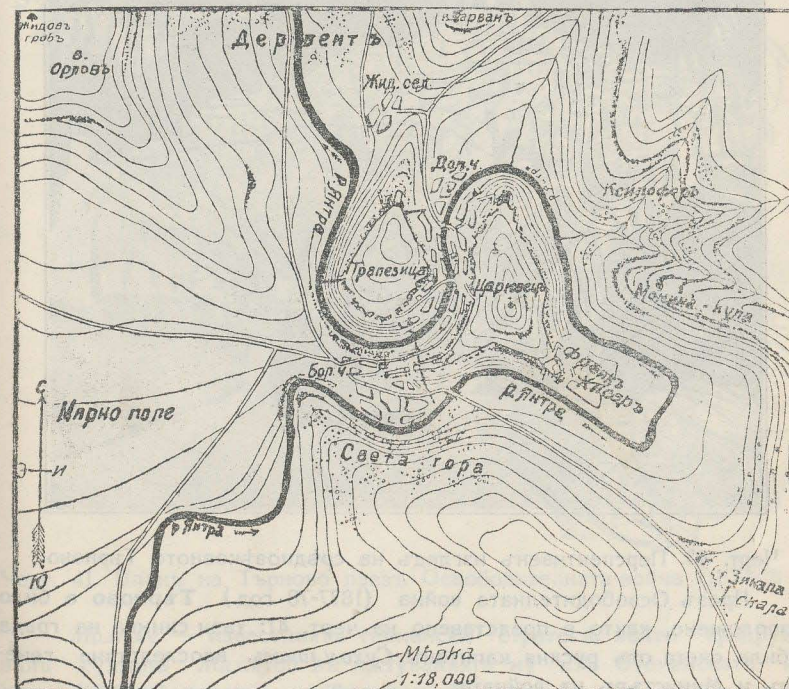

Черт. 38. Планъ на златната църква.

разкопки откриха презъ лѣтото на 1927 г. развалини отъ царскитѣ палати — „**сарай**“ (черт. 37), а презъ лѣтото на 1928 г. разкопкитѣ извадиха на свѣтлина развалини на една отъ църквитѣ (черт. 34, знакъ $\perp$ при точка *E*); планътъ на църквата (черт. 33) ясно подсказва, каква величествена сграда е била тя. Въ тази „**златна църква**“ царъ **Симеонъ** е билъ събралъ презъ 907 год. **Великия книжовенъ съборъ**. Всички тѣзи развалини напълно потвърждаватъ описанието на **Иванъ Екзархъ**, за което ни се разказва още въ първитѣ гимназиални класове, когато ни се преподава за „**златния вѣкъ**“ на **Симеона**.

Търновската крепостъ.

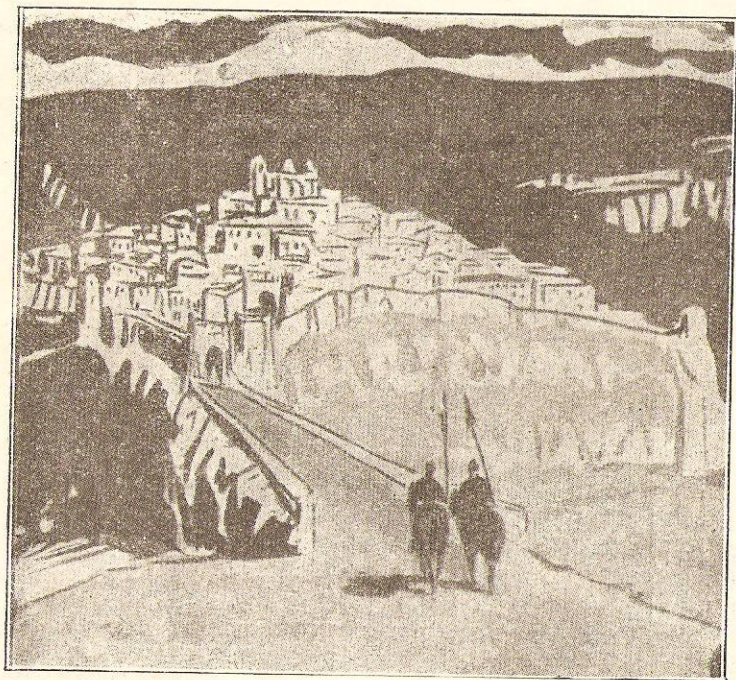
Наименованието **Търново** — **Тръновъ**, **Трінвъ**, **Трънвъ**, **Тръновъ**, **Тернъ**, произхожда отъ *трѣнъ*. Нѣкои произвеждатъ **Търново** отъ *търъ* — високо и непристъпно мѣсто, височина, крепостъ, каквато е и мѣстността на града.

Черт. 39. Топографически планъ на Търново съ околността.

Нашитѣ прадѣди за **Търново** сж казвали: **Прѣславныи градъ Тръновъ**, **царскаго града Трънова**, **славный градъ Трінвъ**, **прѣславный градъ Трънвъ**, като къмъ името на града сж прикачвали и едно отъ качественитѣ „**великъ**“, „**богоспасаемъ**“ и др.

Градът е разположен при северните поли на Сръдния Балкан в една крайна живописна мѣстност, заобиколена сѣ най-разнообразни скалисти гребени, рѣтлини и върхове, които сѣ продължение отъ северните поли на Стара-планина. Рѣката Янтра на дължина около 8 клм. прорѣзва дълбоко мѣстността, като лжкатуши най-разнообразно между скалистите урви, подобно на змия (черт. 39), и сѣ завоитѣ си така обгражда бърдата, шото образува 3 полуострова: сръденъ, нареченъ „Царювецъ“; западенъ — „Трапезица“ и юженъ, разположенъ при „Св. Гора“. На черт. 40 е представенъ перспективенъ изгледъ на сръдновѣковно Търново, заобиколено отъ крепостни стени сѣ кули.

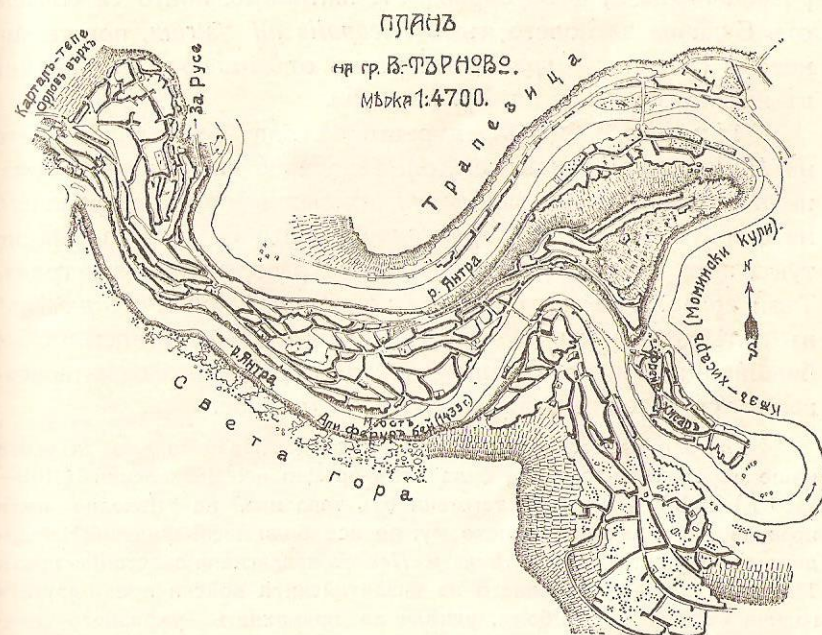
Черт. 40. Перспективенъ изгледъ на сръдновѣковното Търново.

Презъ Освободителната война (1877-78 год.) Търново е било разположено, както е представено на черт. 41: тази снимка на града е била снета отъ руския капитанъ Сухомлиновъ, впоследствие генералъ и Министъръ на войната.

Прорѣзанитѣ отъ р. Янтра скали иматъ крайно стрѣмни склонове и на много мѣста сѣ почти отвесни и достигатъ сръдна височина 60—70 м., и повече. Тази непристъпностъ прави Търново естествена крепостъ за сръдновѣковieto.

Янтра е плитка рѣка сѣ вирове тукъ-таме, които достигатъ дълбочина до 3 м. Тя става пълноводна отъ проливните балкански дъждове, които, макаръ и нарѣдко, повдигатъ доста високо нивото ѝ. Тѣзи наводнения не причиняватъ пакости на града, защото коритото на рѣката, както се каза, е дълбоко. Въ по-ново време запомнени сѣ две твърде голѣми прииждания на Янтра: презъ м. юний 1858 г. и 1897 г., когато водата въ коритото на рѣката е достигала дълбочина 10 м. и мостоветѣ били залѣти сѣ 2 м. воденъ стѣлбъ.

Търново има чудно и чаровно мѣстоположение, което не може да се сравни или уприличи сѣ никой градъ на Европа. Това е обръщало вниманието на мнозина чуждестранни пжтешественици, които сѣ посещавали нашето отечество.

Черт. 41. Планъ на Търново презъ Освободителната война (1877-78 г.).

Молтке — известниятъ германски стратегъ, който придружавалъ султанъ Махмуда въ пжтуванията му изъ Отоманската империя (1837 г.), посетилъ и Търново. Въ пжтнитѣ си бележки, между другото, той казва: „Рѣка Янтра си е издѣлбала дълбоко легло между скалитѣ — стени и капризно лжкатуши по-криволично, нежели една змия. Въ сръдата се издига една коническа височина („Царювецъ“, б. н.), която рѣката обгражда като островъ. Невъзможно е да се изкачишъ на височината откъмъ периферията и това уподобява височината на естествено непристъпна крепостъ“.

Кой и кога е основалъ *Търново*? Положително не може да се отговори, но за основаването му има две предположения: споредъ едното, изполини го издигнали, обаче — като баснословно — не може да му се вѣрва; споредъ другото, градътъ билъ застроенъ отъ царь *Крумъ* следъ победата му надъ византийския императоръ *Никифоръ*, когото пленилъ и посѣкълъ (811 г. сл. Хр.). Археологически находки въ околността на *Търново* показватъ по-голѣма древностъ на града: нѣкои остатъци по „*Царювецъ*“ и по срещуположната нему — на изтокъ — височина „*Къзъ-хисаръ*“ (Момина-крепостъ), свидетелствуватъ, че по тѣзи височини е имало римско селище; отъ него има следи отъ развалини на кули за охраняване пѣтищата, които сж водѣли отъ Балкана за полето къмъ *Nicopolis ad Istrum*, при сегашното с. Никюпъ — градъ, построенъ отъ императоръ *Траянъ* въ началото на II в. сл. Хр. (стр. 22).

Търново е било превърнато въ градъ следъ разорението на *Никополисъ* (IV-V в. сл. Хр.). Така поне ни насочватъ разнитѣ архитектурни фрагменти, изкопани при разкриването на старитѣ цѣркви по „*Трапезица*“, които сж били пренесени тукъ, като взети отъ развалинитѣ на разорения римски градъ. Тѣзи археологически разкопки по „*Трапезица*“ и „*Царювецъ*“ въ голѣмъ размѣръ се извършиха подъ покровителството на бившия ни царь *Фердинандъ*, който твърде много се интересуваше отъ находкитѣ въ древната ни столица.

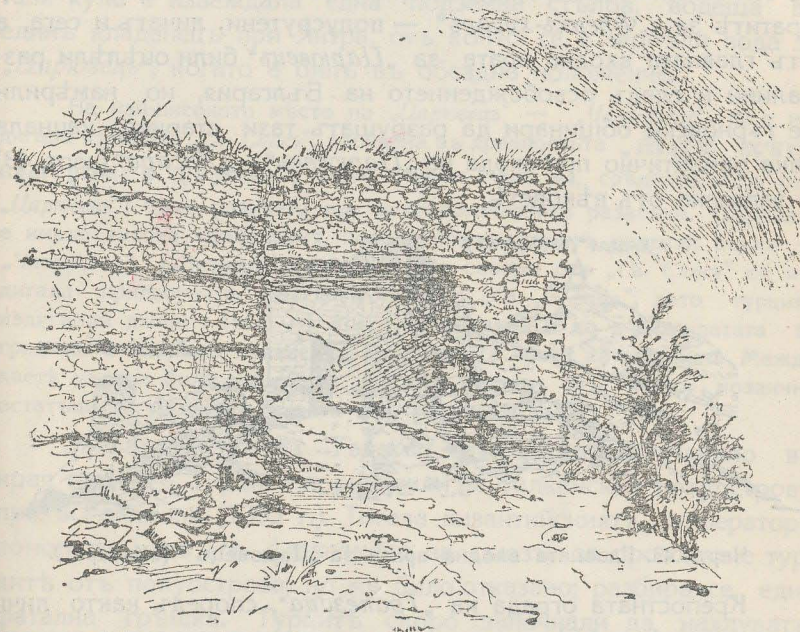
Както е известно отъ историята, следъ падането на първото наше царство България е била подъ гръцко иго 168 години (1018—1186 г.). Нашитѣ прадѣди, теготени отъ това иго, на нѣколко пѣти правили опити за отхвърлянето му, но все били несполучливи. Най-посрѣдъ търновскитѣ боляри *Асенъ* и *Петъръ* повдигнали въстание презъ 1186 г. и, следъ разбиването на византийскитѣ войски презъ другата година въ боя при Ямболъ, успѣли да премахнатъ умразното владичество и България била съвършено очистена отъ гърцитѣ. Тогава *Асеновци* прогласили *Търново* за столица на второто ни царство.

Търново, като столица, е просъществувало 207 години (1186—1393 г.), презъ което време сж царствували по редъ три династии: *Асеновци*, *Тертеровци* и *Шишмановци*. При *Асеновци* новата столица бърже се разраснала и блѣскаво се развила: градътъ: *Асеновата* махала се разширила и прехвърлила и по лѣвия брѣгъ на Янтра; заела се отъ града и непристъпната височина „*Царювецъ*“, като южно отъ нея била застроена махалата „*Френкъ-хисаръ*“ (черт. 39).

Заселяването на града се представява така: на „*Трапезица*“ били построени цѣркви и замъци за боляритѣ; „*Царювецъ*“ билъ заетъ отъ царскитѣ дворци, разнитѣ висши държавни учреждения, знатнитѣ вел-

можи и роднинитѣ на царското семейство; въ *Асеновата* махала и покрай политѣ между споменатитѣ две височини живѣло мѣстното гражданство, а въ „*Френкъ-хисаръ*“ — търговцитѣ (латини и дубровчани); на северъ отъ „*Трапезица*“ се намирала еврейската махала; измежду населението на *Търново* имало малко гърци и арменци. На черт. 39 и 40 сж представени градското разположение и перспективниятъ видъ на *Търново* презъ време на *Шишмановци* и непосредствено при завладяването на България отъ турцитѣ (1393 г.).

Отъ изложеното дотукъ описание за старото *Търново*, картинно предъ насъ изпъква, че мѣстността — особено „*Царювецъ*“ и „*Трапезица*“ — се представлява въ военно-инженерно отношение *неимоверно естествено силна*.

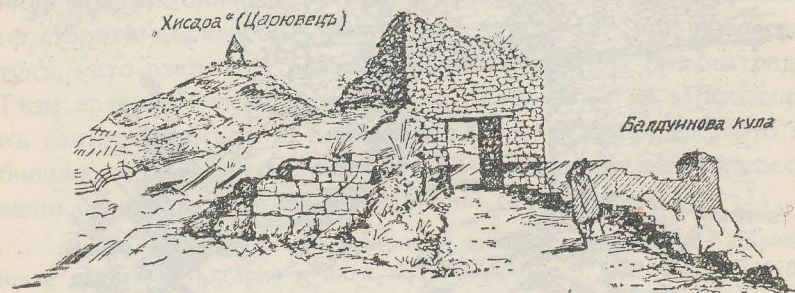

Черт. 42. Крепостна врата отъ „*Царювецъ*“ за *Асеновата* махала.

„*Царювецъ*“ и „*Трапезица*“ — съ вълшебното лжкатушене около тѣхъ на р. Янтра, съ почти отвеснитѣ ѝ скали, високи 60—70 и надъ 100 м., създадени игриво отъ природата — представляватъ, наистина, *естествено непристъпна крепостъ за онѣзи срѣдновековни времена*. Независимо отъ тази природна твърдина на мѣстността, *Асеновци* я усилили съ *крепостни стени и кули* (черт. 40) и столицата станала още по-недостъпна. На „*Царювецъ*“ и „*Трапезица*“ личатъ и до днесъ развалини отъ крепостнитѣ стени, пролѣгащи и вѣнчаващи околнорѣстъ

скалитѣ, отъ които сж се образували действително „*шешметни пропасти!*“ Въ планъ, крепостнитѣ огради представляватъ: четирижгълникъ съ затжпени жгли — за „*Трапезица*“ и трижгълникъ — за „*Царювецъ*“ (черт. 39). Подъ закрилата на укрепенитѣ „*Царювецъ*“ и „*Трапезица*“ се намирала *Асеновата* махала; ако се сжди по турското име „*Френкъ-хисаръ*“ (Френска крепостъ), вѣроятно и тази частъ на града е била укрепена.

Крепостната ограда на „*Царювецъ*“ е имала за съобщение 5 крепостни врати, за които бележи и турскиятъ географъ *Хаджи Калфа* (XVII в.). Една отъ крепостнитѣ врати — тази за *Асеновата* махала, е най-добре запазена и до днесъ (черт. 42). вратитѣ за „*Френкъ-хисаръ*“ — полусрутени, личатъ и сега, а отъ главната входна врата за „*Царювецъ*“ били оцѣлѣли развалини и следъ освобождението на България, но намѣрили се търновски общинари да разрушатъ тази старина, кацнала така романтично при входа на „*Царювецъ*“ — „*Хисара*“ (черт. 43) и запазена отъ вѣковетѣ.

Черт. 43. Главната входна врата за „Царювецъ“ („Хисара“).

Крепостната ограда на „*Трапезица*“, споредъ както личи по днешнитѣ оцѣлѣли развалини на крепостната стена, е имала тоже 5 врати.

Крепостнитѣ входи били затваряни съ твърде яки врати, подпирани отвътре съ дебели напрѣчни желѣзни лостове и заключвани съ голѣми куфари, както това се вижда при най-запазената врата (черт. 42).

По крепостнитѣ стени сж се издигали кули: основитѣ на 2 кули личатъ на северната покрайнина на „*Трапезица*“, а въ източната покрайнина на „*Царювецъ*“ добре е била съхранена допреди землетресението презъ 1913 г. така наречената „*Балдуинова кула*“, чийто силуетъ се вижда на черт. 43.

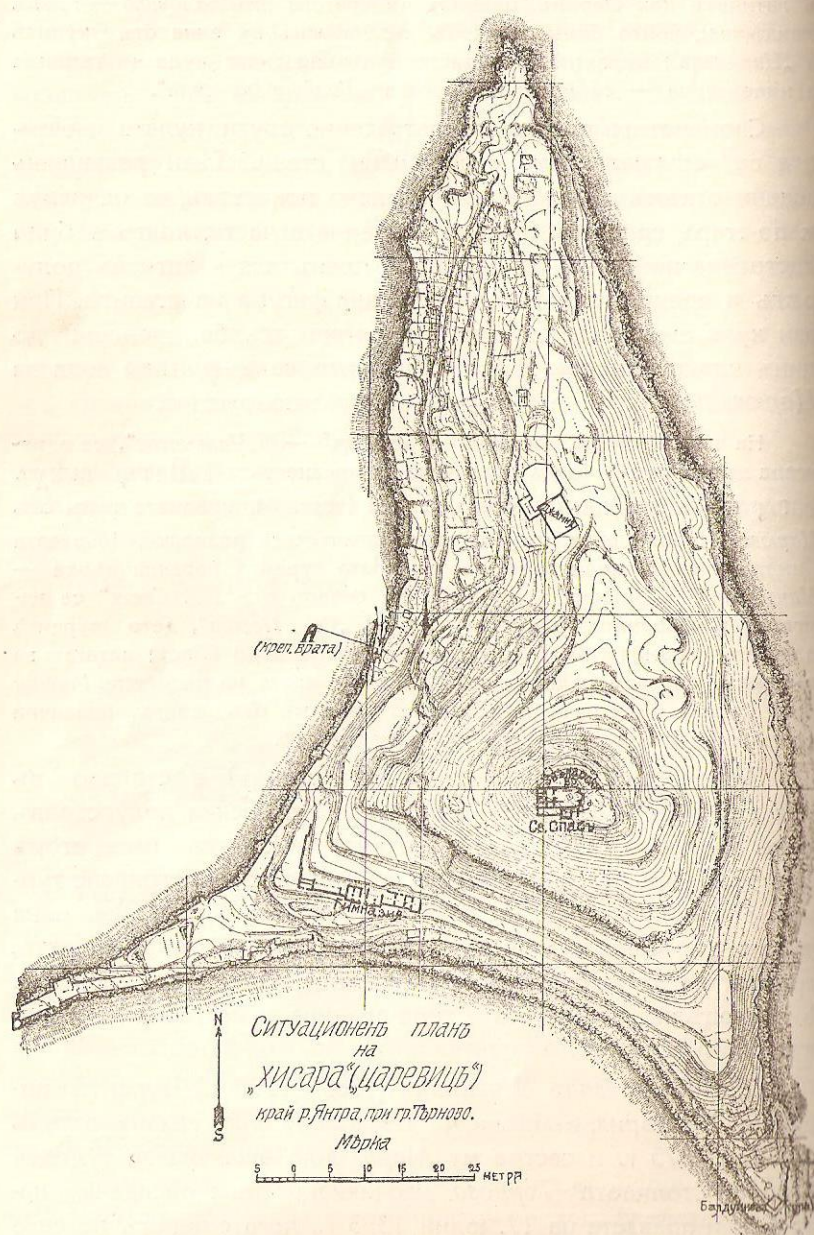
Известно е отъ историята, че царъ *Калоянъ*, при решителната битка съ латинитѣ при Одринъ, пленилъ императора имъ *Балдуинъ* — графъ фландърски, който билъ отведенъ и затворенъ въ една отъ кулитѣ на „*Царювецъ*“; вѣроятно, поради това и въпросната кула — тъмница на императора — се нарича и досега „*Балдуинова кула*“.

Споменатото по-горе землетресение срути кулата и останаха да стърчатъ само 2 обрушени стени. Тѣзи развалини, гледани откъмъ „*Френкъ-хисаръ*“, ясно показватъ, че основитѣ сж по-старъ градежъ, нежели надземната частъ, която е била надстроена по-късно; основитѣ въ планъ сж извити въ полукръгъ и представляватъ една сложна фигура на стениитѣ. При тази кула е извеждала една подземна стѣлба, водеща до единъ кладенецъ при Янтра, отъ който се е черпѣло вода за „*Царювецъ*“, когато е билъ въ обсадно положение.

На най-високото мѣсто на „*Царювецъ*“ — „*Чанъ-мене*“, се е издигала църквата „*Св. Спасъ*“, наричана въ древността „*Матер всѣхъ болгарскихъ църквей*“, чийто основи (черт. 44, срѣдната частъ отъ „*Царювецъ*“) бѣха разкрити при археологическитѣ разкопки. Църквата е имала висока камбанария, поради която турцитѣ нарекли върха — „*Чанъ-мене*“ („Звънарски връхъ“). На северъ отъ „*Св. Спасъ*“ се издигала придворната, царската църква „*Св. Петка*“, дето турцитѣ издигнали джамия (1435 г.), която е запазена и до днесъ; датата за градежа е споредъ надписа надъ главната врата на джамията. Между дветѣ църкви били издигнати царскитѣ палати, отъ които мозаични остатъци се намиратъ и сега изъ развалинитѣ.

Завладяването на *Търново* отъ турцитѣ е станало въ края на XIV в. Турцитѣ проникнали на Балканския полуостровъ презъ Галиполи (1353 г.). Тогава византийскиятъ императоръ помолилъ царъ *Ив. Александра* за съюзъ, за прогонване турцитѣ отъ полуострова, но му било отказано; разбира се, една фатална грѣшка. Турцитѣ скоро започнали да нахлуватъ, ограбватъ и опустошаватъ и български земи; презъ 1365 год. тѣ завладѣли Тракия до Стара-планина и настанили столицата си въ Одринъ.

При царъ *Иванъ Шишманъ* (1365—1393 г.) турцитѣ нападнали България, въпрѣки че *Шишманъ* билъ тѣхенъ васалъ още отъ 1375 г. и сестра му *Мара* била оженена за султанъ *Мурада*. Столицата *Търново* неочаквано била обсадена, нападната и превзета на 17. юлий 1393 г., когато царьтъ не се е намиралъ тамъ.

Черт. 44. Ситуационен план на „Хисара“ — „Царювец“.

Самото шурмуване и превземане на столицата **Търново** е станало така. Турските войски били предвождани от *Челеби* — синь на *Баязида*. Тъ настъпили по югоизточния път (черт. 39) и щабът на обсадния корпус се установил при „*Зиналата скала*“. Първоначално турците атакували „*Царювец*“, но безуспешно; затова насочили действията си към „*Трапезица*“, която — като много по-низка от околните хълмове — се е поддавала за наблюдение на водените атаки. И шурмът на „*Трапезица*“ успял. Оттам борбата била насочена за *Асеновата махала*; последните ѝ защитници, като дали силен отпор при църквата „*Св. св. Четиридесет мъченици*“, прибрали се към защитниците на „*Царювец*“. Съ нови усилия били подновени атаките на „*Царювец*“, но успешно били отбивани. Само предателството спомогнало да се вмъкнат турците въ крепостта: три четирма богомили (чието учение, както е известно, е против войната), единъ грък, две гъркини и трима евреи, по даденъ знак отворили главните крепостни врати, турците проникнали въ „*Царювец*“ и станали господари на столицата (17. юлий 1393 г.).

Падането на Търново е и датата за загинването на второто ни царство. Според стари турски документи, царството на *Шишмановци* било едно „отъ най-силните на Балканите през XIV в.“, което имало „31 крепости само въ Северна България“ и въ което „текло медъ и масло“. *Ходжа Саалединъ ефенди* пише за *Шишмана*, че билъ „прочутъ по силата си измежду кяфирските царе“.

Турците, като завладели *Търново*, опленили го, опожарили го до основи, което личи отъ археологическите разкопки по „*Трапезица*“ и „*Царювец*“ (има следи отъ пожарища); видните граждани били избити, а други били изселени въ Мала-Азия. „*Царственият градъ Търново* билъ изравненъ съ земята: „*Богоспасаемата Трапезица*“ обраснала въ буренъ, а върху развалините на нѣкога гордия „*Царювец*“ се заселили завоевателите — тамъ се разраснала турската частъ на града.

Турците поддържали крепостните стени въ исправностъ, за което свидетелствуватъ писаните редове отъ историка — географъ *Хаджи Калфа* (XVII в.): „Въ срѣдата на *Търново*, върху една отсѣчена скала, има здрава шестоугълна крепостъ съ 5 врати“.

Въ равната частъ край града е билъ издигнатъ земенъ окопъ (валъ) противъ кърджалийските движения (1795—1809 г.), за запазване града отъ разбойническите имъ нападения.

Мѣстното българско население, заедно съ турците, строили този окопъ край *Търново* и защищавали града противъ кърджалийски-

тѣ разбойнически нашествия; сега окопът е обезличенъ отъ разширяването на града.

Презъ време на турското владичество, въ *Търново* сж били повдигнати нѣколко възстания, но били потушавани най-жестоко.

Презъ Освободителната война (1877—78 г.) въ *Търново* имало малкъ турски гарнизонъ — 2 дружини. Градското турско население напуснало града и се оттеглило за Тузлука между 20—24. юний 1877 г., когато се разнесълъ слухътъ, че рускитѣ войски сж на пътъ за *Търново*. На 25. юний по пладне рускиятъ авангардъ се озовалъ на западъ отъ града по „*Орловия връхъ*“ (Карталъ-тепе). Турскиятъ гарнизонъ съ 4 орждия билъ заелъ „*табията*“ надъ „*Св. Гора*“, дето се и укрепилъ. Следъ непродължителна артилерийска борба, при която 2 турски орждия били подбити, и когато руската конница прегазила Янтра и настъпила, турцитѣ отстъпили въ голѣмо безредие за Шуменъ. На 25. юний, 4 ч. сл. пл., чрезъ звънене на църковнитѣ камбани, било възвестено освобождението на града; гражданството разорило турската махала на „*Царювецъ*“.

Гордитѣ сръдновѣковни твърдини „*Трапезица*“ и „*Царювецъ*“ сега иматъ видъ на прегърбавени и обрасли въ безпорядкъ съ бради старци, които си спомнюватъ за нѣкогашното древно величие и за разоренията на 27. юлий 1393 г., а сжщо и за 25. юний 1877 г.

Следъ освобождението на България първоначалнитѣ официални руски власти били наклонни да обявятъ *Търново* за столица на княжеството, но професоръ *Маринъ Дриновъ*, министъръ на Просвѣщението при руското окупационно правителство, препоръчалъ за столица — *София*.

Исторически старини отъ древно *Търново* се разкриха доста много при археологическитѣ разкопки по „*Трапезица*“ и „*Царювецъ*“; но има старини, запазени и до наши дни.

„*Балдуиновата кула*“ на „*Царювецъ*“ е свързана въ миналото съ победата на царъ *Калоянъ* при Одринъ надъ латинския императоръ *Балдуинъ*, съ пленяването му и затварянето му въ тази кула, която бѣ разрушена отъ землетресението презъ 1913 г. (стр. 97).¹⁾

Църквата „*Св. Димитъръ*“ била съградена отъ братята *Асенъ* и *Петъръ* при политѣ на „*Трапезица*“ — старата *Асенова* махала. При освещаването на църквата двамата бѣляри обявили възстанието противъ гърцитѣ (1186 г.), което народътъ поделъ съ голѣмъ възторгъ, и то успѣло — възстановило се второто наше царство. Въ тази църква

Асенъ, всрѣдъ виковетѣ на тържествувания народъ, билъ провъзгласенъ за царъ на бѣлгаритѣ. Презъ време на турското иго църквата била полуразрушена, което състояние има и сега. Въ нея се съхраняватъ 19 сандѣка съ смъртни останки на покойници отъ II-ото ни царство, изкопани презъ време на археологическитѣ разкопки. Разглеждането на тази старина буди свѣтли спомени отъ славното древно минало!

Църквата „*Св. св. Четиридесетъ мъченици*“ — храмъ на победа и миръ — издигната при политѣ на „*Царювецъ*“ (срещу *Асеновата* махала) отъ царъ *Ив. Асенъ II* презъ 6748 г. отъ сътворението на мира — 1230 г. сл. Хр., въ паметъ на Клокотнишката му победа на 22. мартъ 1230 г. надъ Солунския императоръ *Киръ Теодоръ* (700-годишнината отъ тази победа празнувахме неотдавна — презъ пролѣтътъ на 1930 г.). На единъ мраморенъ подпоренъ стълбъ въ църквата е издѣлбанъ, по заповѣдъ на царъ *Ив. Асенъ II*, надписъ съ старобѣлгарски свързани (сплетени) букви (черт. 45). Надписътъ хроникара победата на царя при Клокотница — до сегашното с. СIMITЧА¹⁾, 12 клм. северо-западно отъ Хасково; боятъ е станалъ на 3. мартъ 1230 г. Този исторически надписъ гласи: „Въ лѣто 6748 (1230 г., III индиктъ). Азъ, *Йоанъ Асенъ*, въ Христа Бога благовѣренъ царъ и самодържецъ на бѣлгаритѣ, синъ на стария *Асенъ*, създадохъ отъ основа и украсихъ напълно съ живописъ тази пречиста църква въ името на „*Св. св. Четиридесетъ мъченици*“, съ помощта на които въ дванадесетото лѣто отъ царуването ми — въ нея година се украсяваше съ живописъ този храмъ — излѣзохъ на война въ Ромъния и разбихъ гръцката войска и взехъ въ пленъ самия царъ — *Киръ Теодоръ Комнина Ангела*, съ всичкитѣ му боляри, и всичката му земя взехъ отъ Одринъ до Драчъ, гръцката и още албанската и сръбската“.

„Само градоветѣ, които бѣха въ околността на Цариградъ и самия него, задържаха ги фрѣзитѣ (франкитѣ). Но и тѣ се повинуваха подъ ржката на царството ми, понеже нѣмаха другъ царъ, освенъ мене, и само чрезъ мене тѣ продължиха днитѣ на сществуването си, защото тъй е повелилъ Богъ: безъ Него не се свършва нито дѣло, нито слово. Слава Му во вѣки Аминъ“.

Тази църква, още при завладяването на България, била превърната отъ турцитѣ въ джамия и преименувана „*Теке—джамиси*“; отново била превърната въ църква следъ Освобождението и била осветена презъ 1878 г., по който случай била поставена мраморна

¹⁾ Надъ селото се издига конусовиденъ връхъ, на който стърчатъ стеницѣ на нѣкогашната **Клокотнишка Асенова крепостъ**; крепостнитѣ стени относително сж запазени и досега — даже бойницитѣ (зжберитѣ) личатъ. Въ сръдата на крепостта (самия връхъ) стърчи една четвъртита кула — цитаделъ (донжонъ). Отъ височината се виждатъ на отсрещния връхъ развалини отъ други крепостни стени; вѣроятно, тамъ сж били разположени войскитѣ на *Теодоръ Комнинъ*.

плоча съ следния надписъ: „Този храмъ е съзиданъ въ името на Св. Св. Четиридесетъ мченици въ 1230 г. подиръ Р. Хр. отъ българския царъ Ив. Асенъ II, за споменъ на неговата победа надъ гърцитѣ.“

Асѣновиятъ надписъ върху мраморния стѣлбъ въ църквата „Св. Четиридесетъ мченици“.

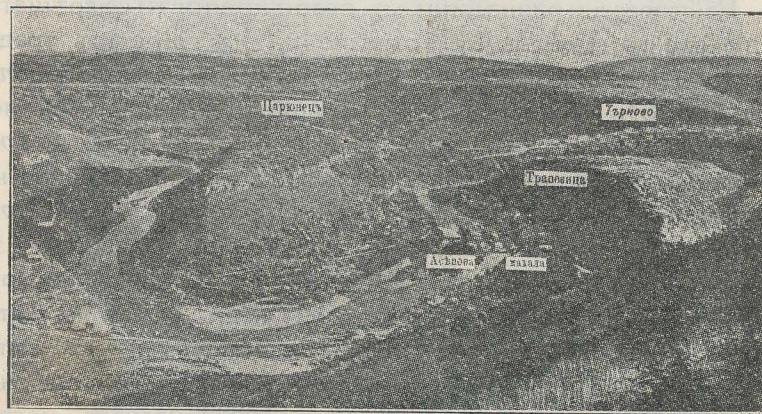
ВѢЩАМЪ ИМѢЮЩА СѢЩА СѢЩА СѢЩА СѢЩА СѢЩА
 КѢЩА СѢЩА СѢЩА СѢЩА СѢЩА СѢЩА СѢЩА
 ОУАУАА ИКАЕЪ КРАІДОКОНЦА ГРУТІЖСІЖРЬК
 ВЪННАСѢІМЪМЪКНХЖПЦНХВЪВЪЦРЪАМОЕГО
 ВЪІЕЖЛѢКАШЕСАХРАТЪСЪНЗЛЪЗОНЪРАТЪВЪІАН
 ПРАЗВѢОНСКЪРЬЦХНКАПЦРЪКЮРӨОДРАКОМННА
 СЪВСѢМБОЛЪРЪІЕГО АЪЕМАВСАГРЪОДНАНДОДРАУБ
 ГРЬЦХІЕЦЕЖЕАНАХКХРЪБСКХХБККХЦЫГРДОВО
 ОКРЪЦРЪГР АКАВЪТЪГРДРЪЖАХХФРЖЗННЪНТПОТЪЖХ
 ЦРЪАМОЕІПОВНОВАХХСАПОНЖНОГОЦРЪІННЪХХРАЗВ
 МЕІЕІНННОГРДНДНСВОМНСПВЖАЩЕВЪХХБЪТЖОПОВЕ
 ЛЪВШЪІЕОБЕЗЪІНДЪЛОИНСЛОВОВРЪШАЕЪСАТОМУ
 СЛАВАВЪВЪКЪАМНЪ

Черт. 45.

Църквата „Св. св. Четиридесетъ мченици“ е ценна преди всичко за това, че е съхранила горния надписъ. Омортаговиятъ надписъ върху Чаталарската колона (черт. 33) и надписътъ на царъ Ив. Асенъ II по мраморната колона, сж два живи и ценни документа отъ I-ото и II-ото ни царства.

На самия „Звънарски връхъ“ („Чанъ-тепе“), между разкопанитѣ основи на църквата „Св. Спасъ“, се освети и откри на 18. май 1893 г. малъкъ паметникъ. Въ надписа на паметника, между другото, се чете: „Следъ петвѣковни тежки изпитания Провидението помилва Българский народъ и поднови Българската царстваща династия въ лицето на Н. Ц. В. Фердинандъ I и Н. Ц. В. Княгиня Мария Луиза.“ — „Н. Ц. В. вдигна настоящия паметникъ въ старата Българска столица Търново надъ останкитѣ отъ българското старо величие съ благодарностъ къмъ Бога за споменъ на потомството“.

На черт. 46 имаме перспективенъ изгледъ на Търново, съ прилежащитѣ „Царювецъ“, „Трапезица“ и Асенова махала, между които лжкатуши р. Янтра.

Черт. 46. Перспективенъ изгледъ на Търново съ околността.

Напоследъкъ (отъ 1930 год.), съ помощта на Министерството на благоустройството, се работи за възстановяването на най-забележителнитѣ исторически развалини на Търново. Работитѣ по възстановяването на Балдуиновата кула сж доста напреднали. Предстои да се реставрира главната крепостна врата за „Царювецъ“, църквата „Св. св. Четиридесетъ мченици“, както и нѣкои части отъ крепостнитѣ стени.

Глава IV.

Погледъ върху по-запазени древни крепостни развалини изъ татковината ни.

Сравнителенъ погледъ.

Най-запазени развалини отъ стари крепости се срѣщатъ въ Македония. Тамъ почти всѣки по-голѣмъ или старъ градъ има развалини отъ крепостни стени и кули. Така: *Охридскиятъ развалини* отъ крепостни стени обръщатъ вниманието на посетителя въ града; „Еди-куле“, „Безъ-куле“ (черт. 3) и *крепостните стени* при Солунъ, издаватъ древната твърдина на пристанищния градъ; *Марковитъ кули* („Вароша“) край Прилепъ се забелязватъ отдалечъ и даватъ ясна представа за сръдновѣковна крепостъ на феодалъ; *кулитъ* на стария рударски градъ Кратово и досега се издигатъ между кжщята, а презъ стрѣмнитъ брѣгове на планинската рѣкичка сж запазени каменни сводчати римски мостове (черт. 47)—въ дълбочината на чертежа се вижда частъ отъ единъ такъвъ мостъ; край *Сересъ*, *Струмица*, *Охридъ* и др. македонски градове добре сж запазени *развалини отъ древни крепостни стени и кули*.

Въ Тракия и Северна България (особено въ източната частъ) крепостнитъ градежи почти сж обезличени; вѣроятно, защото източната частъ на България е била и е булевардъ — пътъ на народитъ отъ северъ презъ Дунава за Цариградъ и обратно, та разрушителната дейность е била повтаряна многократно, което води и къмъ посоченото обезличване.

Единъ птичи полетъ изъ нашата татковина ще допълни изложеното въ предшествуващитъ глави за **укрепяването** на страната презъ течение на вѣковетъ.

Хисарскитъ крепостни развалини.

На 46 клм. северно отъ гр. Пловдивъ се намиратъ *Хисарскитъ* топли минерални бани. Името имъ подсказва, че въ

миналото сж били *укрепени*. И действително, около банитъ добре сж запазени *развалини отъ римски крепостни стени*. Така, Пловдивското шосе, съ приближаване къмъ банитъ, се на-

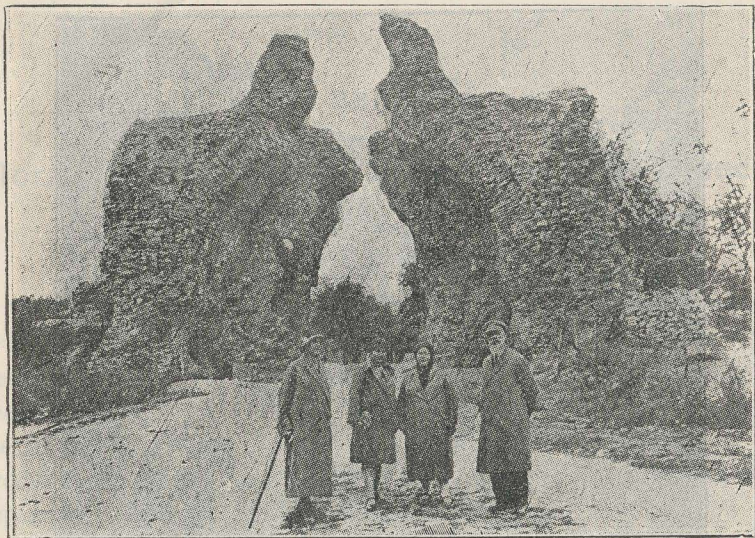

Черт. 47. Стариненъ римски сводчатъ мостъ въ Кратово.

сочва на величави *развалини*, високи 7—8 м., наречени „*Камилитъ*“ (черт. 48); това сж развалини отъ главната крепостна врата, която — реставрирана — е представена на черт. 49. При заобикалянето на крепостнитъ развалини, минава се подъ сводчатата крепостна врата, която е добре оцѣлѣла (черт. 50).

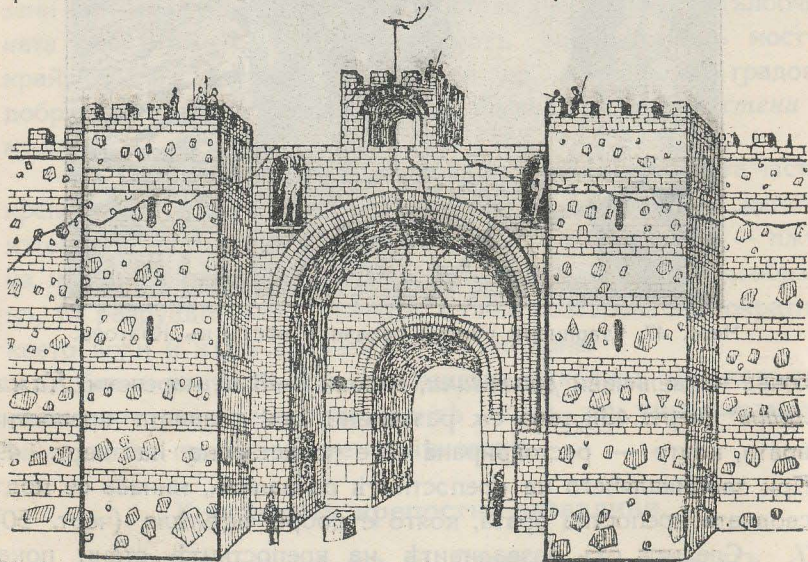
Следитъ отъ развалинитъ на крепостнитъ стени показватъ, че крепостната ограда въ планъ е била почти квадратъ,

съ страни по 500 м.; оградата се е състоела отъ две крепостни стени, разположени паралелно на 10 м. една отъ друга. По

Черт. 48. „Камилитъ“ — развалини отъ крепостна врата.

оградата е имало 4 крепостни врати, разположени споредъ странитъ на свѣта. Развалинитъ иматъ градежъ на слоеве

Черт. 49. „Камилитъ“ — реставрирани.

отъ ломени камъни на варовъ разтворъ (смѣсенъ съ дребни кжсченца отъ керемидки и тухли), между хоризонтални пояси отъ 4 реда тухленъ градежъ (черт. 49). Този начинъ на градежъ показва, че крепостта е изградена отъ римлянитъ.

Черт. 50. Добре запазена крепостна врата въ Хисара.

Непосрѣдствено преди завладяването на Тракия отъ турцитъ, **Хисарската** крепостъ била въ добро състояние, добре организирана и дълго време се съпротивлявала на турските нападения.

Синътъ на завоевателя *Лала Шахинъ* — *Шахбединъ* паша, успѣлъ да превземе крепостта и султанътъ за награда далъ му въ владение топлиитъ извори (повече отъ 15), съ крепостта и землищата

на съседните околни села: Хисаръ, Хисаръ-Киселери, Синджирли, Даваджово (Павликене), Демирджилеръ и др. Превземането на **Хисарската крепост** отъ турцитѣ е било следъ датата за превземането на Пловдивъ (1364 г.).

Презъ турското владичество **Хисарската крепост** била запусната, а населението на околнитѣ села било повече турско въроятно, къмъ срѣдата на XVII в., когато българското население откъмъ Балкана започнало да се спуща на югъ и постепенно да заселва полето, измѣстило турцитѣ отъ споменатитѣ села. По време на Освободителната война (1877—78 год.) селата сж били вече съ българско население.

Траяновата врата.

Римскиятъ пѣть отъ централна Европа, който е минавалъ презъ Сердика (София) за Цариградъ, прекосвалъ Стара-планина презъ гѣсна балканска клисура, препрѣчена съ укрепената „**Траянова врата**“: тя е отстоела на северозападъ отъ сегашния *Ихтиманъ* на около два часа пѣть. Отъ *Траяновата врата* до наши дни сж оцѣлѣли само развалини и следи отъ крепостни градежи.

Встрани на римския пѣть (близо до нѣкогашната припѣтна римска станция *Сонекумъ*) по стрѣмнитѣ и трудно достѣпни височини сж се издигали два укрепени замѣка — по единъ на всѣка височина, съ четвъртити кули. Общото разположение на всѣки замѣкъ въ планъ е било квадратно, съ по около 30 м. дължина на странитѣ. Замѣцитѣ били съединени съ крепостна стена, която въ пресичането си съ пѣтя имала здрава крепостна врата. Споредъ едно описание отъ първата половина на XVIII в. (1730 г.), вратата била висока 24 стѣпки и широка 15 стѣпки; градежътъ въ долната частъ билъ отъ голѣми дѣлани камѣни — блокове, а въ горната и сводътъ — съ тухли. Ако се сжди по името на вратата, въроятно проходътъ е билъ укрепенъ отъ императоръ *Траянъ* (98—117 г. сл. Хр.), което се подкрепя и отъ неговитѣ крайно голѣми и много строителни работи. Римлянитѣ смѣтали укрепления проходъ за неатакуемъ и при него построили припѣтна станция *Сонекумъ*, която презъ царуването на *Диоклетияна* (284—316 г. сл. Хр.) преименували на *Клузура*. Презъ срѣднитѣ вѣкове (1553 г.) тукъ било издигнато сегашното село Клисуре.

Презъ **Траяновата врата** сж минали западнитѣ готи (376 г. сл. Хр.), пѣлчищата на *Атила* (436 г.) и източнитѣ готи (453 г.). Последнитѣ опустошавали страната цѣли 30 години, между което разрушили и **укрепления** проходъ. *Юстинианъ* (527—565 г.) възстановилъ крепостнитѣ врата и стени на прохода. Презъ **укрепления Траяновъ проходъ** неведнѣжъ сж нахлували (VI-VII в.) славянитѣ и прабългаритѣ.

Императоръ *Василий II*, следъ несполучлива обсада на Сердика, отстъпилъ съ войскитѣ си отъ крепостта и се втурналъ обратно за Цариградъ. Византийцитѣ бърже нахлули въ прохода, дето войскитѣ на *Самуила* ненадѣйно ги обкржили и напа нали (17. VIII. 986 г.). Нападението било стремително и страшна изненада за византийцитѣ, които били почти унищожени; императорътъ насмалко щѣлъ да попадне въ пленъ — едва го спасила армейската пехота съ бѣгство по странични планински пѣтеки. *Лѣвъ Дяконъ*, който билъ въ свитата на императора, между другото, пише: „Мизитѣ, като нападнаха на ромеитѣ, избиха много войски, завзеха императорската палатка съ съкровището и плениха всички обози; спасилитѣ се войници едва избѣгаха презъ трудно проходими пѣтища“. А за себе си той казва: „Ако не бѣхъ ускорилъ стѣпкитѣ, насмалко щѣхъ да стана жертва на скитския ножъ!“ Значи, описва се едно паническо бѣгство. Поетътъ *Йоанъ Геометъръ*, като силно покрусенъ отъ тази злочестина на императора и войскитѣ му, постигнала ги въ „*Българския проходъ*“, възкличава: „*Стрелитѣ на мизитѣ сж по-силни отъ копията на евзонитѣ!*“ Описаната засада ни напомнюва засадата на *Крума* срещу императоръ *Никифоръ* и войската му (стр. 76).

Кръстоносцитѣ презъ всичкитѣ си походи за Божии гробъ — Палестина, минавали презъ укрепления проходъ. При III-ия кръстоносенъ походъ (1189 г.), предвожданъ отъ *Фридриха Барбароса*, византийцитѣ, изплашени отъ кръстоносцитѣ, заприщили прохода и укрепенитѣ врати съ голѣми дѣнери и каменни блокове; но кръстоносцитѣ, които настѣпвали откъмъ Сердика, успѣли да запалятъ дървенитѣ съоръжения, да разчистятъ входоветѣ за вратитѣ, минали прохода и се втурнали изъ Тракийската равнина.

При похода на *Хуняди* за Варна, турцитѣ заприщили (1443 год.) прохода при **Траяновата врата** и маджарскиятъ военачалникъ билъ принуденъ да се насочи на северъ къмъ Златишко.

Презъ турското владичество минаващитѣ презъ прохода разни дипломатически мисии и пѣтешественици белязали въ своитѣ дневници по нѣщо за **укрепления проходъ**. Така, *Швайгеръ* пише отъ 16. декемврий 1578 г. за една стара порутена *врата*, изградена отъ тухли; по-късно вратата била отремонтирана отъ турцитѣ. Пѣтешественикътъ *Дришъ* бележи (1719 год.), че крепостнитѣ стени били попукани отъ мѣста на мѣста — признаци за новопочнато разрушение на крепостнитѣ градежи.

Презъ кърджалийскитѣ вълнения *вратата* чувствително била разрушена. По заповѣдь на *Ферикъ Ахмедъ* паша отъ София, били срутени презъ 1835 г. последнитѣ крепостни останки и отъ съборенитѣ материали изградили два припжтни хана и една караулка, съ което били погребани завинаги древнитѣ римски градежи въ прохода.

Известниятъ французки миненъ инженеръ *Ами Буге*, директоръ на маденитѣ за олово — сребърнитѣ руди въ Кратовско (Македония), миналъ презъ прохода (1837 г.), но укрепената врата вече не съществувала.

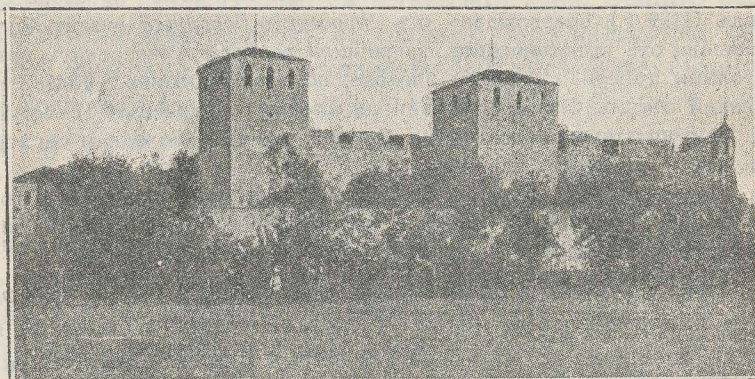
Презъ Освободителната война (1877/78 г.), при атаката и преминаването на Араба-Конашкия проходъ, турцитѣ успѣли да отстѣпятъ и да се оттеглятъ презъ Златица и *Траяновия проходъ* за Тракия.

Желѣзнопътната линия отъ Западна Европа минава презъ София и *Траяновия проходъ* за Цариградъ.

Сега въ самото начало на прохода се заселва отъ македоно-одрински бѣжанци ново селище.

Баба Вида.

Едни отъ най-съхраненитѣ сръдновѣковни кули имаме въ Видинъ — кулитѣ „*Баба Вида*“, разположени на брѣга на Дунава и съединени съ крепостни стени; на черт. 51 е представенъ изгледътъ имъ.

Черт. 51. Кулитѣ „Баба Вида“—Видинъ.

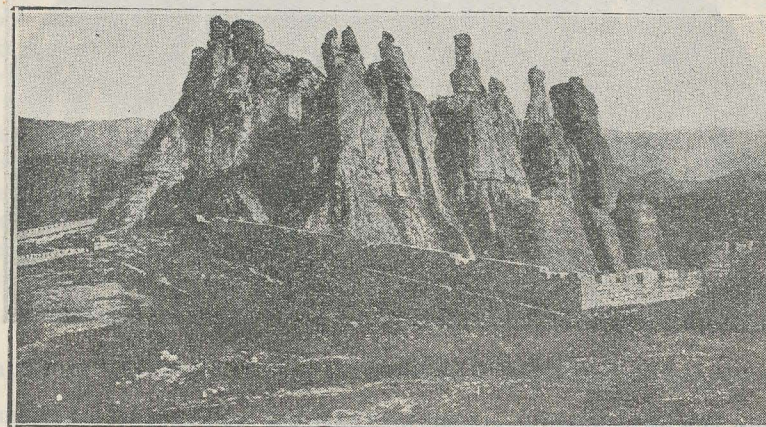
Тѣзи оцѣлѣли сръдновѣковни останки сж цитаделътъ на старата крепост „*Баба Вида*“ и сега представляватъ лабиринтъ отъ каземати, покрити входове, галерии, скривалища

и др.; по-добритѣ помѣщения сж използвани отъ Видинския гарнизонъ за вещеви складове.

Турцитѣ, къмъ края на XVIII и началото на XIX в., доразрушили римската *Ratiaria* (Акчаръ) и изградили около Видинъ крепостна бастионна ограда, която сега е останала въ града.

Бѣлоградчишката крепостъ.

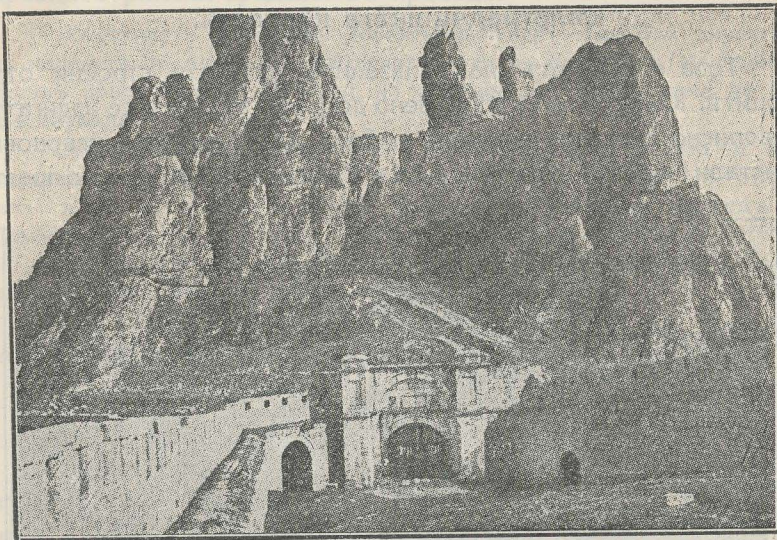
Това е една отъ най-запазенитѣ крепости, строени отъ турцитѣ. Южно и непосредствено до Бѣлоградчикъ се издигатъ живописно стрѣмни скалисти жбери, като уединени кварцови кристали (черт.52)—„*Орлино Гнѣздо*“, изследвано и описано презъ

Черт. 52. Бѣлоградчишката крепостъ.

миналото столѣтие отъ *Каницъ*. Орлиното гнѣздо се именува отъ мѣстното население „*Латинско кале*“, което издава *римския* произходъ на крепостта. То е естествено непристъпно; усилено е горе между жберитѣ на скалитѣ съ зазидвания, а въ малкия скалистъ дворъ на „*Латинското кале*“ сж издѣлбани нѣколко щернички за събиране дъждовна вода за нуждитѣ на защитницитѣ въ време на обсадно положение. „*Калето*“ е голѣмо колкото едно сегашно полско укрепление и представлява цитаделъ на крепостната ограда, издигната покрай политѣ на скалитѣ. Цитаделътъ господствува надъ околната мѣстностъ и на Бѣлоградчишкото дефиле, презъ което пролѣга шосето отъ Фердинандъ (Кутловица) презъ Бѣлоградчикъ за Видинъ. Къмъ 40-тѣ години на миналото столѣтие

турцитѣ оградили *Латинското кале* съ крепостна ограда — крепостна стена, безъ ровъ ; това се е наложило отъ стрѣмнитѣ склонове на мѣстността. Градежътъ на оградата е отъ дѣлани четвъртити камъни. Въ планъ, оградата има бастionenно очертание ; главнитѣ крепостни врати (черт. 53) сж разполо-

Черт. 53. — Главнитѣ крепостни врати.

жени откъмъ западъ и надъ тѣхъ сж взидали две каменни плочи съ надписи на турски и български, въ които се бележи времето за построяване (1837 г.) на крепостната ограда.

ЖИТЕЛИКОТЕ ДИМОДАТЪЕГЪ
(ДАБ)ИСЕРДМИСЪЕКАЗЪЕ(О)
ПРЕДПРИЕТИЕ ИЗМЕРЪ ДІА: 3
ПЪРВОЕ ГИТЕРАНИПЪТЪ: 1253.
ПОХЪТА ЖЕ. 1837

Черт. 54. Частъ отъ надписа на главнитѣ крепостнитѣ врати.

Плочитѣ иматъ размѣри 0'50X0'95 м. Двата надписа сж добре изработени съ изпъкнали букви ; българскиятъ надписъ е съ красиви старобългарски букви, които на мѣста се смѣстватъ една надъ друга (черт. 54), и гласи : „У врѣмето милосерднаго Султана Махмуда Самодержавнаго Царя живухъ вси во щастію. Его повелениемъ и съ настояниемъ Пашенско, иже билъ въ то врѣми Хусейнъ Паша Видине, направи созида-

сию потвердию Белоградчикъ правий ний (?) и вѣрний везиръ първаго (?) отъ вси везири коему никога възможно бити его подобенъ широкомъ сърцемъ надъ православие потвесди (?) орудие още и врази били насилили не би одолети жители ово твердини молжтъ Богу (да би) невредими отъ всаку злобу предприеша иже измериша лица : три. Повершиса сие твердини по тур (ски) 1253 по Христа же 1837“.

Приведениятъ текстъ е споредъ *Шкорпила*. Отъ надписа се вижда, че крепостта е била свършена презъ 1837 г.

Този надписъ красноречиво говори на сегашнитѣ сръбски шовинисти, какво е било населението на най-близкитѣ покрайнини до Сърбия. Въ него се чете чисто българскиятъ терминъ „*твердина*“ — *твърдина*, измѣстена сега отъ руската дума „*крепость*“.

Азъ, като младъ инженеръ, съ покойния инженеръ *Велчевъ* бѣхме по служба презъ лѣтото на 1901 г. въ Бѣлоградчикъ. При посещението на крепостта забелязахме, че плочата съ българския надписъ е снета отъ крепостнитѣ врати. Отъ разпита се оказа, че тя била снета отъ властитѣ, за да се препрати въ Софийския музей ; обаче, била захвърлена подъ стѣлбицето на околийското управление и стояла тамъ отъ 3—4 години. Посъветвахме околийския началникъ да се разпорежи за взиждането ѝ на мѣстото, защото тя само така е ценна и важна. Бѣше ли направено това? — Не! Презъ лѣтото на 1930 г. пакъ бѣхъ въ Бѣлоградчикъ, но не видѣхъ да е взидала плочата на мѣстото ѝ ; навѣрно, немарливостта е причина за изгубването или захвърлянето ѝ.

Маркови кули — сръдновѣковенъ укрепенъ Прилепъ.

Въ началото на настоящата глава отбелязахме, че най-запазени древни и сръдновѣковни крепости има въ Македония — почти всѣки по-голѣмъ или по-старъ градъ има развалини отъ „*кале*“ и „*кули*“. Така, възпѣти сж отъ народа „*Марковитѣ кули*“, въ сѣдство на *сръдновѣковния укрепенъ Прилепъ*, който се намиралъ наоколо 2 клм. северозападно отъ сегашния градъ *Прилепъ*, приютенъ между скалиститѣ гребени при с. Варошъ. Тѣзи височини сж последни разклонения отъ Бабуна планина въ Прилепското поле. Тѣ сж природно трудно достъпни ; но, съ укрепяването имъ въ по-достъпнитѣ мѣста презъ сръдновѣковието и по-рано, непристъпността имъ станала още по-голѣма.

Отъ *крепостната ограда* на нѣкогашнитѣ „*Маркови кули*“ има съхранени развалини и досега между камѣнацитѣ на скалистата височина (черт. 55).

Марковитѣ кули сж били „*още въ римско време и по* „Военно-инженерна библиотека“, кн. 5—6, год. X. 8

късно през византийското владичество феодален замък, за какъвто го е имал и *Крали-Марко*.

Наименованието на града *Прилеп* е било дадено от славяните в VI в. сл. Хр.; то е славянско и произхожда от глагола *прилепяти*, т. е. „градът е бил прилепен към височините“. Византийският император *Василий II* е отбелязвал града в грамотите си — *Прѣлатов*.

Срѣдновѣковниятъ Прилеп, наречен още и „*Марков градъ*“, се е издигал близо до древния градъ *Девриопусъ*. Археологически находки изъ градището на *Прилеп* и околността показват, че въ *Прилепско* е имало трако-илирийска култура, а по-късно — римско-византийска.

Черт. 55. Маркови кули — „Варошъ“, при *Прилеп*.

За *Крали-Марковитѣ кули* *Иречекъ* бележи („История на българитѣ“), че „*Крали-Марковската крепостъ*“ стърчала на една скала съ два върха, на западъ отъ сегашния градъ *Прилеп* на разстояние четвъртъ часть. И сега още издалечъ се виждатъ тамъ *крепостни развалини*, които народътъ нарича „*Маркови кули*“. При южното подножие на скалата, около с. *Варошъ*, се е намиралъ стариятъ градъ *Прилеп*. Споредъ едно народно предание, „*Крали-Марковиятъ градъ Прилепъ*“ е ималъ 12,000 кжци, съ едно население около 70,000 души.

Намѣрени сж монети съ надписъ: „Въ Христа Бога Благовѣрний краль Марко“, който е билъ самостоятеленъ владетеленъ князъ (1371—1394 г.) на *Западна Македония*.

Сръбскиятъ лѣтописецъ *Михаилъ*, отъ *Островица*, въ своя лѣтописъ (писанъ между 1496—1501 г.), нарича *Крали-Марка* — „*Марка бугарског князе*“, а *Ив. Мазуки* казва, че *Марко* е владѣтелъ българска земя.

Крали-Марко е водилъ успѣшни борби съ турцитѣ и народната фантазия, като величае юнашките му подвизи, въздигнала го е въ първостепененъ нашъ срѣдновѣковенъ герой, възпѣтъ възторжено въ много народни пѣсни.

Къмъ края на своето владичество *Крали-Марко* билъ вече васалъ на турцитѣ и, въ качеството му на такъвъ, участвувалъ въ похода на султанъ *Баязидъ* (1394 г.) въ Ромъния срещу *Мирча* войвода. Последниятъ разбилъ турцитѣ въ боя при *Ровина* (въ *Влашко*) на 10. октомврий и тукъ паднали много паши и войводи, между които *Крали-Марко* и владетельтъ на *Кюстендилската провинция*, *Константинъ*. Следъ смъртъта на *Крали-Марко* владенията му били завзети отъ турцитѣ. *Прилепъ* билъ разграбенъ, кжците опожарени и *Марковитѣ кули* — разрушени. Споредъ турския географъ *Хаджи Калфа* (XVII в.) турцитѣ превзели *Прилепъ* презъ 1388—1389 г. и до смъртъта на *Крали-Марко* (1394 г.) *Прилепско* било васално владение.

Историческите преживѣлици на *Прилепъ* сж такива и на „*Марковитѣ кули*“. Споредъ *Георги Трайчевъ*, *Прилепъ* е билъ: подъ византийско иго 300 години; наше владение — 200 години; самостоятелно княжество на *Вълкашина* и *Крали-Марко* — 28 години; подъ турско робство — 500 години и само 22 години (1344—1366 год.) подъ сръбско владичество. Следъ *Свѣтовната война* *Прилепъ* е подъ сръбски гнетъ.

Охридски крепостни развалини.

Въ срѣдата на гр. *Охридъ* стърчатъ *развалини* отъ срѣдновѣковни крепостни стени и крепостни врати; такива развалини се срѣщатъ и покрай прибрѣжието на езерото.

Глава V.

Софийската крепост през вѣковетѣ.

Сердика.

Нашата столица се издига върху древно тракийско селище на племето *Serdi*, *Sardi*, което е живѣло въ плодородното Софийско поле и прилежащата къмъ него планинска мѣстност; презъ течение на вѣковетѣ тя е била преименувана на три пѣти: *Serdika*, *Грѣдицъ*, *София* (*Sophia*).

Сердика (*Serdika*, *Sardika*, *Σερδική*, *Σαρδική*). Археологическитѣ изследвания на тракийскитѣ селища презъ последнитѣ години хвърлиха голѣма свѣтлина върху живота и бита на тракитѣ; така, голѣмиятъ брой могили (*tumuli*), разпрѣснати въ длъжъ и ширъ на отечеството ни, сж издигнати предимно отъ тракитѣ. Тѣзи паметници подсказватъ, че тракитѣ сж владѣли добре земекопнитѣ работи; не е изключено предположението, че древното селище *Serdika* да е било укрепено по правилата на *землената* фортификация — заобиколено съ окопъ (валъ).

Римлянитѣ завладѣли и укрепил *Сердика* (29—46 г. сл. Хр.) по правилата на *каменната* фортификация. По стратегически съображения ¹⁾ градежътъ билъ извършенъ по бръзъ начинъ: лицевитѣ страни на крепостнитѣ стени и кули изградили грижливо съ по-голѣми рѣчни камъни, въ видъ на гладко облѣкло; междинитѣ на така изграденитѣ лица изпълнили съ смѣсъ отъ варовъ разтворъ, дребни рѣчни камъни, чакълъ и пѣськъ и градежътъ билъ препасанъ на височина презъ 1—1.5 м. съ хоризонтални пояси отъ градежъ съ 3—4 реда тухли. Отворитѣ въ крепостнитѣ стени и кули — врати, прозорци, стрелници и др. такива, изградили съ тухлена зидария.

¹⁾ Завоевателитѣ, за да се закрепятъ здраво и колкото се може по-скоро въ завладѣния край, спрѣли се на бързия способъ за укрепяването на **Сердика**.

Този способъ за крепостенъ градежъ сжщественно се различава отъ градежа съ дѣлани каменни блокове за лицата на стенитѣ (напр., Никюпската крепостъ — стр. 23); въ последния случай сж необходими опитни каменодрѣлци и много време за издѣлване на каменнитѣ блокове.

Софийската крепостъ, изградена отъ римлянитѣ, била разрушена отъ вестготитѣ (376—382 г.), а съвършено разорена отъ *Атила* — хунитѣ (447 г.). Императоръ *Юстинианъ* (527—564 г.) възстановилъ опустошената крепостъ върху старитѣ основи и тя въ този видъ била завладѣна отъ славянитѣ и по-късно завоевана отъ *Крума* (838 г.). Презъ време на нашитѣ сръдновѣковни исторически преживѣлици, маджари и сърби (въ съюзъ) ограбили **Сердика** и разрушили крепостъта (1182—1184 г.), а **прадѣдитѣ** ни презъ второто царство (1186—1393 г.) **наново съзидали крепостъта върху старитѣ римски основи**. Въ този видъ крепостъта **София** била завладѣна отъ турцитѣ (1386 г.); тѣ я разграбили, опожарили и разрушили (гл. стр. 134).

Презъ време на турското владичество **София** не е била укрепена до първата половина отъ миналия, XIX вѣкъ, затова и лесно падала въ рѣцетѣ на поляци, маджари, австрийци и други, а сжщо и ограбвана въ края на XVIII и началото на XIX в. отъ кърджалийски и даалийски разбойнически банди.

Презъ руско-турската война отъ 1829 год. **София** била обградена съ *земленъ* прокопъ (валъ, хендекъ), който — до разширението на столицата по новия градски планъ — личеше на много мѣста, а сега е обезличенъ отъ кѣжитѣ и дворищата.

„Табииѣтѣ“ — **редути** (землени укрепления) около **София** сж: *укреплението* на североизтокъ отъ църквата „Св. София“ (по терасата надъ махалата „Кюлюцитѣ“); *Слатинскитѣ* люнетѣ при Военното училище; редутътъ „*Айва-деде*“ при Духовната семинария и *Еврейската* табия при бирената фабрика „*Македония*“ — издигнати презъ време на Силистренската обсада (1854 г. — презъ Кримската война); редутитѣ „*Куру-багларъ*“ и „*Коньовица*“ — построени презъ сръбско-турската война (1876 г.). Първото укрепление сега е обезличено отъ квартала; следващитѣ 3 укрепления сж влѣзли въ чертата на града, а къмъ последнитѣ 2 укрепления се разширяватъ кварталитѣ, та скоро и тѣ ще влѣзатъ въ градската черта.

Презъ първитѣ години следъ Освобождението ние нищо не сме направили за **укрепяването** на **София**. Едва следъ сръбско-българската война (1885 г.) замислихме за укрепяването на столицата: избра се и се одобри (1891 г.) „типъ фортъ Бриалмонъ“, който е такъвъ само по име, защото фортътъ е *землено* укрепление съ слаба бетонна централна постройка. По този проектъ се издигнахъ нѣколко форта въ северозападна посока отъ столицата.

Презъ 1901 г. бѣше одобренъ единъ мой проектъ за **укрепяването** на **София**, който включва въ фортовия поясъ Витоша, Лю-

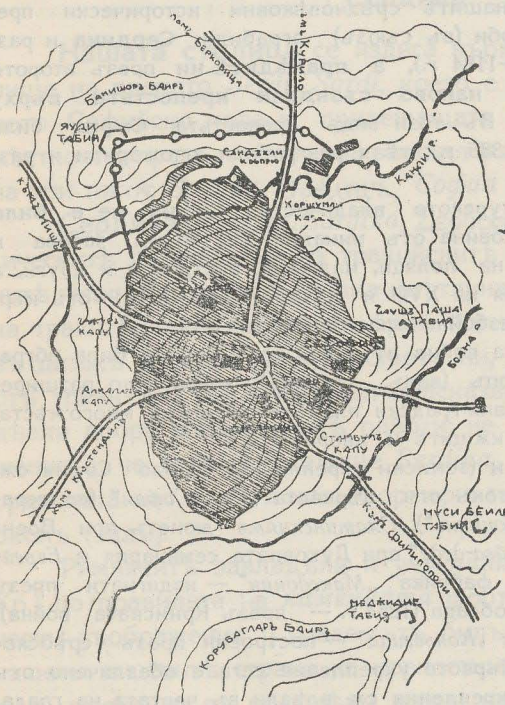
линъ и на изтокъ до предгорieto на Стара-планина; проектътъ остана само на книга.

Това сж историческите преживѣлици на крепостта въ крайно едри щрихи. Отъ последнитѣ редове на краткото изложение се вижда, че — когато ние взехме участие въ Свѣтовната война (презъ 1915 год.) — София не представляваше, не представлява и сега крепостъ.

1. Каницъ и Иречекъ за Сердика. Въ ново време за първи пътъ обстойно описание на римскитѣ крепостни развалини край София дава Каницъ. Този пътешественикъ — географъ, пропътувалъ презъ 1862 — 1874 г. отъ р. Сава до Черно-море и отъ Дунава до Марица на нѣколко пъти, като кръстосалъ 18 пъти въ разни посоки Балкана. Резултатитѣ отъ тѣзи пътешествия за България изложилъ въ съчинението си: „Donau — Bulgarien und der Balkan“, което отпечаталъ презъ 1875-1878 г.

Каницъ посетилъ София презъ 1871 г. Отъ преведеното му съчинение на френски — „La Bulgarie D'aujourd'hui et Balkan“, извличаме следващите редове:

„Чудно ми е, какъ ни единъ пътешественикъ преди мене не се е досѣтилъ да опише величественитѣ римски развалини около София. На северъ отъ града и отвъдъ моста Сандѣкли (сегашниятъ „Лъвовъ мостъ“ — бившиятъ

Черт. 56. Топогр. скица на Софии съ часть отъ римската крепостъ, споредъ Каницъ.

„Шаренъ мостъ“) Берковскиятъ пътъ минава прѣко едни твърде обширни турски гробища и пресича веднага старата римска стена. Северниятъ фронтъ на голѣмата стара крепостна ограда и до днесъ още личи върху една дължина отъ 355 м. (черт. 56); тя се разпростира по края на платото, което се издига на нѣколко метра надъ равнината. На тази частъ отъ крепостната стена сж оцѣлѣли 4 кръгли кули. Отъ кулитѣ, разположени въ жглитѣ, лесно може да се обхване източниятъ и западниятъ фронтъ на оградата на едно протежение отъ 170 м.; тѣзи два фронта сжщо иматъ кули. Стената, която свързва кулитѣ, има дебелина 4 м.; диаметрътъ на кулитѣ се колебае отъ 6 до 16 м., а разстоянието помежду имъ — 56 до 82 м. Южнитѣ и западниятъ продължения на тѣзи голѣми зидарии трѣбва да се търсятъ въ предградието. Цитаделѣтъ на крепостта се е издигалъ на мѣстото, дето днесъ се руши старата църква „Св. София“.

Това, което ни описва Каницъ презъ 1871 г. за развалинитѣ на римскитѣ крепостни стени и кули отвъдъ днешния „Лъвовъ мостъ“, Иречекъ презъ 1880—81 год. вече не намира остатѣцитѣ на развалинитѣ въ тѣзи размѣри.

Изъ страницитѣ на Иречековия дневникъ за споменатитѣ години четемъ кратки бележки за римската стена на Ломското шосе:

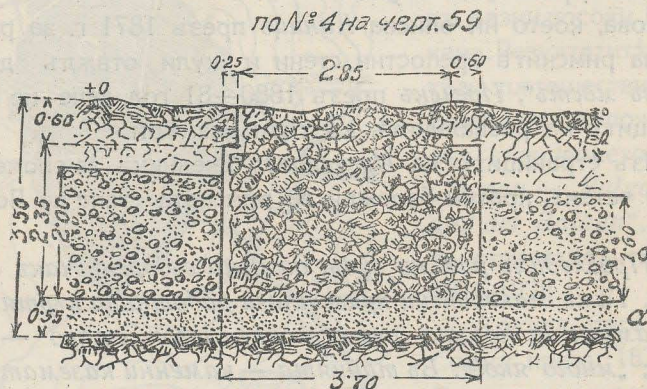
„Проследихъ римски зидъ, до дѣно съборенъ чакъ до табията. Тамъ македонски приветливи работници къртятъ отъ него камъни за новото руско консулство: „старо“ — каже — „кале“; „много яко!“. Въ табията — каменни каземати. Отъ тукъ зидѣтъ прави повратъ на лѣво къмъ рѣката, дето следитѣ изчезватъ и се явяватъ наново отвъдъ мостчето надъ рѣката. Между българскитѣ кѣжурки намѣрихъ частъ отъ развалинитѣ на източната крепостна стена“ (дава се малко чертежче на плана на развалинитѣ).

Коренякътъ — софиянецъ, покойниятъ министъръ Стояновъ, разправялъ на Иречека, че развалинитѣ на римската стена продължавали навътре въ града, чакъ до площадъ „Позитано“. Иречекъ пише, че въ дворното мѣсто на стария воененъ клубъ, срещу двореца, били открити следи отъ римската крепостна стена, които засипали още тогава.

2. Мои изследвания за крепостта на Сердика. Азъ презъ 1907 г. изследвахъ обстойно римскитѣ крепостни разва-

лини и отпечатахъ въ „Воененъ журналъ“ (кн. 8 и 9 отъ сжщата година) статията—*„Исторически очеркъ на Софийската крепост“*. Тогава намѣрихъ крепостнитѣ развалини още по-обезличени. Сега римската крепостна ограда е съвършено обезличена отъ разширението и застрояването на София, за което бележехъ въ споменатата статия: *„Ще минатъ 10–15 години, когато отъ старитѣ крепостни зидове отивждъ Лъвовия мостъ нѣма да остане нито споменъ“*.

Въ едно дворно мѣсто при електрическата юзина има запазени малки надземни развалини отъ римската крепостна стена. Профилътъ на основитѣ и долната частъ на стената (развалинитѣ отъ стената сж подъ терена) отъ северния фронтъ на оградата може да се види сега при пресичанията на крепостнитѣ развалини отъ стената съ булевардъ „Хр. Ботевъ“ (черт. 57) и на улица „Царь Борисъ“ (черт. 58); на последния чертежъ даваме фотография за днешното състояние на развалинитѣ.

Черт. 57. Профилъ на подтеренни римски креп. развалини на бул. „Хр. Ботевъ“.

Когато изследвахъ развалинитѣ на римскитѣ крепостни стени, кварталитѣ между р. Градска и ж.-п. гара София не бѣха застроени и по зелената моравя ясно се очертаваше посоката на стената и нѣкои отъ кулитѣ; стената издаваше своя профилъ при пресичанията ѝ съ булевардъ „Хр. Ботевъ“ (черт. 57), ул. „Бр. Миладинови“, ул. „Царь Самуилъ“, ул. „Царь Борисъ“ (черт. 58), булевардъ „Мария Луиза“ и др. Въ застроенитѣ пѣкъ квартали на югъ отъ р. Градска, изследванията ми бѣха по улицитѣ, дворнитѣ мѣста и главно изъ зимницитѣ на част-

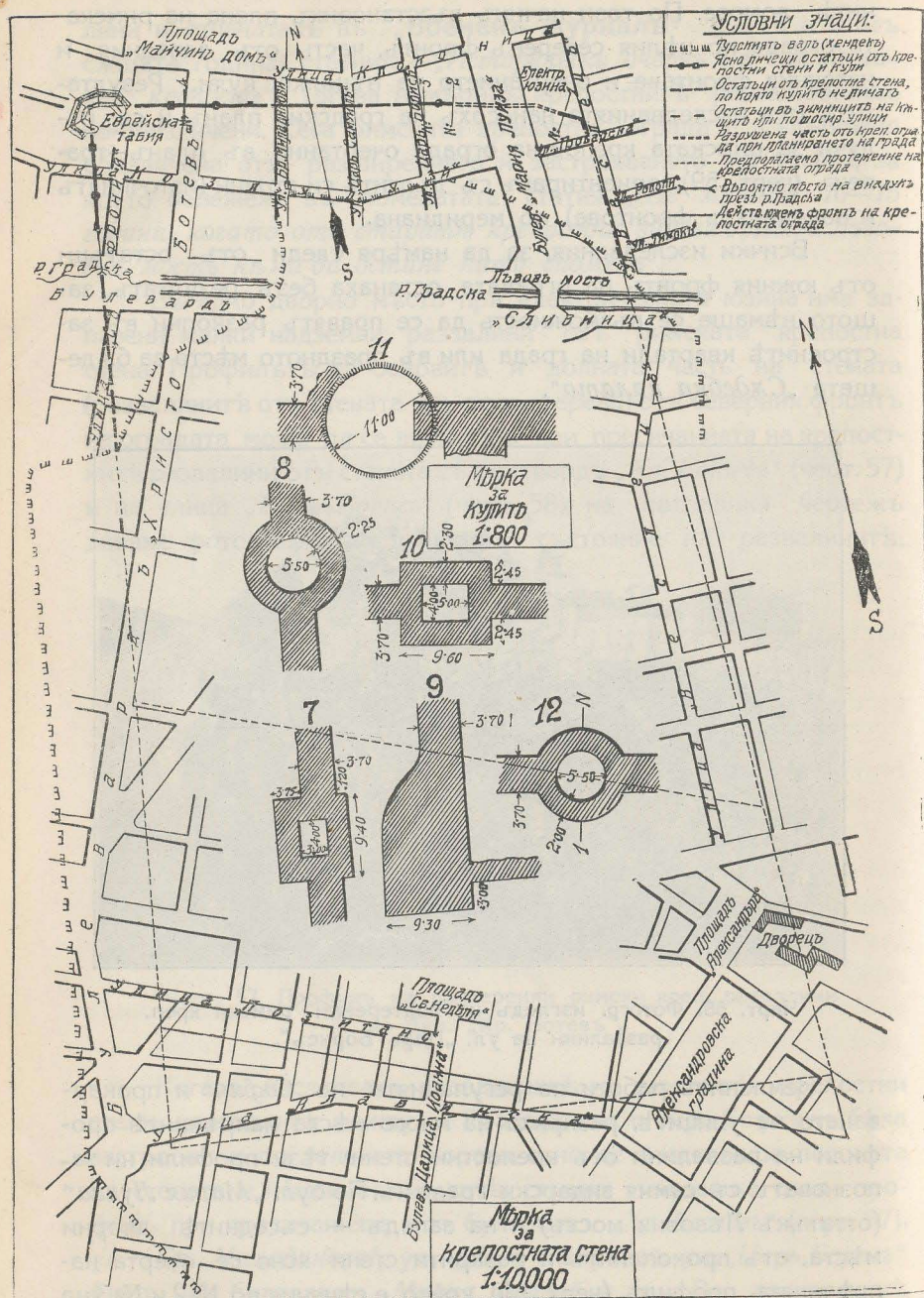
нитѣ домове. По този начинъ възстановихъ плана на римската ограда по цѣлия северенъ фронтъ, частъ отъ западния и източния фронтове и очертанието на нѣколко кули. Резултатитѣ отъ изследванията нанесохъ на градския планъ и се получи за римската крепостна ограда очертание въ планъ—трапецъ (черт. 59), ориентиранъ съ дългитѣ си страни (източниятъ и западниятъ фронтове) по меридиана.

Всички изследвания, за да намѣря следи отъ остатъци отъ южния фронтъ на оградата, останаха безъ резултатъ, защото нѣмаше се възможностъ да се правятъ разкопки въ застроенитѣ квартали на града или въ празното мѣсто за бждещата „Съдебна палата“.

Черт. 58. Фотогр. изгледъ на подтеренни римски креп. развалини на ул. „Царь Борисъ“.

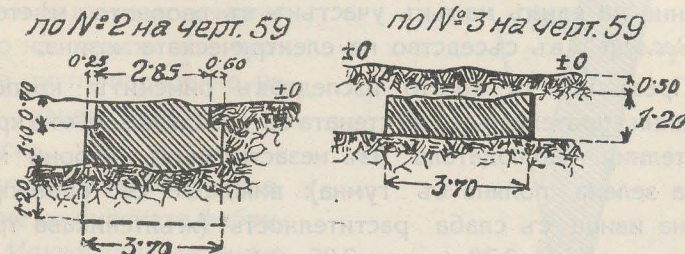
Земленитѣ работи по регулацията на София и прокарването на улицитѣ, разкриха на много мѣста напрѣчните профили на развалини отъ крепостни стени; тѣзи профили ни запознаватъ съ самия зидарски градежъ. По бул. „Мария Луиза“ (оттатъкъ Лъвовия мостъ) и на западъ — съседнитѣ дворни мѣста, отъ прокопанитѣ и разкрити стени ясно се очерта напрѣчниятъ профилъ (черт. 60), който е съчение по № 2 и № 3 на черт. 59. Крепостната стена бѣ разкрита на разстояние 50 м.; впоследствие стената се изравни съ дворнитѣ нивелации и

Черт. 59. Планъ на римскитѣ крепостни стени, нанесени върху сегашния планъ на София.

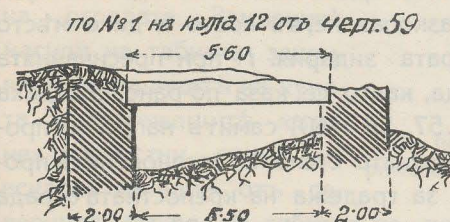
платното на булеварда. На черт. 61 е представенъ профилъ на развалини отъ основитѣ на кръгла кула.

По булевардъ „Хр. Ботевъ“ изкопътъ на платното за улицата достига до 3.50 м. дълбочина (черт. 57) и на 3 м. се разкри долната плоскостъ (петата) на основитѣ отъ крепостната стена, която се покои върху бѣло-кремовъ езеренъ пѣськъ. По чертежа

Черт. 60. Профилъ на креп. стена между „Мария-Луиза“ и „Царъ Борисъ“.

се вижда, че основитѣ сж дълбоки 2.35 м. и дебели 3.70 м.; понеже откъмъ вътрешната страна на стената, надъ основитѣ е оставена поличка (берма) 0.25 м. и откъмъ вънкашната — сжщо такава берма — 0.60 м., то надземната частъ на стената остава дебела 2.85 м. Градежътъ на оградата е отъ рѣчни ка-

Черт. 61. Профилъ на развалини отъ основитѣ на кръгла кула.

мъни на варовъ разтворъ: по-едри камъни сж наредени откъмъ лицето, а дребни камъни и рѣченъ чакълъ сж пѣськъ, разбъркани съ варовъ разтворъ, сж нахвърлени по срѣдата на стенитъ; едритѣ камъни иматъ размѣръ отъ 15 до 40 см.

Въ градежа на софийскитѣ крепостни основи не се срѣщатъ културни кжсове (откъслечи отъ по-стари градежи, като кжсчета отъ тухли, кжсове отъ дѣлани камъни на предишни сгради и др. такива); това показва, че основитѣ сж първоначални.

На сжщия черт. 57 е представено геологическото наслоение на терена. Основитѣ на крепостнитѣ стени сж положени, както се каза, върху чистъ, жълтеникаво-бледъ, дребенъ (езеренъ) пѣськъ (слоятъ а); такъвъ пѣськъ се копае по рѣтли-

ната на „Куру-багларъ“, а се показва и при изкопаване основитѣ на храма „Св. Александъръ Невски“ и другаде (какѣвто пѣсѣкъ се срѣща изъ цѣлото Софийско поле — де по-плитко, де по-дълбоко).

Отъ крепостнитѣ развалини, представени на разгледанитѣ профили, днесъ нѣма градежи, стърчещи надъ земята, съ изключение на единъ малъкъ участъкъ въ дворното мѣсто на ул. „Веслецъ“, въ съседство на електрическата юзина.

Презъ 1907 г., когато изследвахъ римскитѣ крепостни развалини, протежението на стената се забелязваше отъ крайно внимателния наблюдателъ изъ незастроенитѣ дворни мѣста (тогава зелена поляна съ гумна): виждаше се една праволинейна ивица съ слаба растителностъ (жълтеникава трева), широка на мѣста 3·70 м. или 2·85 м. (дебелината на основитѣ или на надземната частъ на крепостната стена), а тукъ-таме се показваше и самата зидария, особено по западния фронтъ на оградата. Праволинейността на ивицата, нейната широчина, оголенитѣ зидарии и слабата растителностъ (не буйна трева), издаваха, че тукъ е мѣстоположението на римската крепостна ограда. И действително, застанѣше ли се въ споменатата ивица, чувствуваше се здравината и твърдостъта на почвата по причина на зидарията; малко разкопаване, въ което и да е мѣсто на ивицата, разкриваше старата зидария. А при пресичанията на улицитѣ презъ тази ивица, както се каза по-рано, виждаха се, виждатъ се и сега (черт. 57, 58 и 60) самитѣ напрѣчни профили на основитѣ отъ крепостната стена. Възстановенитѣ профили даватъ ясна представа за градежа на крепостната ограда и дебелината на стената: при основитѣ — 3·70 м., а на надземната частъ — 2·85 м.

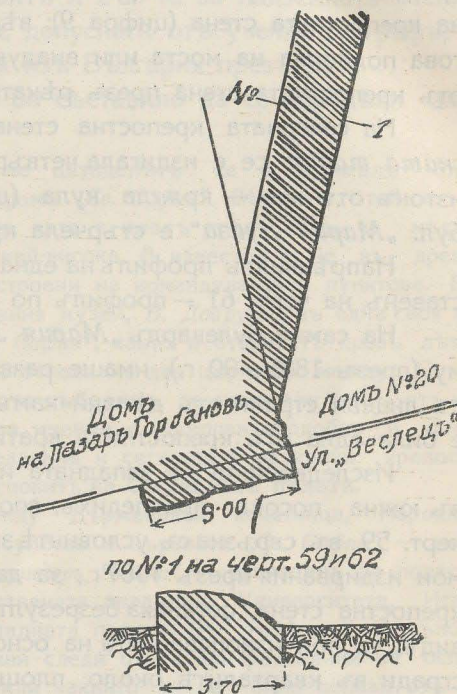
Задъ електрическата юзина, въ двора на *Божилъ Янчевъ* (домъ № 20 по ул. „Веслецъ“) стърчатъ развалини отъ крепостната стена (черт. 62, съ профилъ по № 1). Въ зидарията на развалинитѣ по лицевата страна се забелязватъ голѣми дѣлани варовити камъни. По съседство съ *Божилъ Янчевъ* е домътъ на *Лазаръ Горбановъ*. Сградата е построена върху стара зидария, която ясно се забелязва откъмъ улицата и дворното мѣсто № 20; вѣроятно, въ това мѣсто се е издигала голѣма кула. Отъ тази кула оградата взема южна посока, т. е. захваща се източниятъ фронтъ на крепостъта.

Нека проследимъ очертанието на плана (черт. 59) на римската ограда на *Сердика*:

Северниятъ фронтъ (отвѣдъ Лѣвовия мостъ) има командващо положение относно равнината, която се открива на северъ, по посока на желѣзнопътната гара и по-нататъкъ задъ нея; очертанието на стената се простира почти паралелно на сега канализираната р. Градска.

Турското землено укрепление до бирената фабрика „Македония“, наричано отъ мѣстното население „Еврейска табия“, сега въ чертата на града, е било издигнато върху римска кула, която е стърчела въ жгъла, образуванъ отъ северния и западния фронтъ на оградата. Земленитѣ насипи на табията закриватъ развалинитѣ на кулата и прилежащитѣ къмъ нея крепостни стени; на ескарпа на една отъ севернитѣ страни на табията се показва зидария, на дължина 7·50 м. Вѣроятно, тази кула е имала кржгло очертание въ планъ. И действително, презъ лѣтото на 1932 г., когато изравнявахъ *Еврейската табия* съ нивото на улицата, бѣха разкрити основитѣ на кулата; последната въ планъ има кржгла форма.

На югъ и изтокъ отъ табията по следитѣ на крепостната стена ясно се забелязваха следи на нѣкои отъ кулитѣ, които сж имали очертание въ планъ кржгло или четвъртито — редувани презъ една. На чертежа, въ праздното вътрешно пространство, сж представени плановитѣ на кулитѣ. Отъ внимателното разглеждане на тѣзи планове, получава се ясна представа за размѣритѣ и устройството на кулитѣ; разстоянието между последнитѣ е срѣдно 50 м.

Черт. 62. Остатъци отъ развалини на римска креп. стена на ул. „Веслецъ“.

На западната крепостна стена, близо до полите на гласиса на *Еврейската табия*, нѣкога е стърчала четвъртата кула (черт. 59 — цифра 7), а на югъ отъ нея — кржгла кула (цифра 8). При самия брѣгъ на рѣката се забеляза едно удебеляване на крепостната стена (цифра 9); вѣроятно, това е лѣвата брѣгова подпорка на моста или виадука, който се е прехвърлялъ отъ крепостната стена презъ рѣката.

На северната крепостна стена и на изтокъ отъ *Еврейската табия* се е издигала четвъртата кула (цифра 10), а на изтокъ отъ нея — кржгла кула (цифра 11). На западъ отъ бул. „*Мария Луиза*“ е стърчала кржгла кула (цифра 12).

Напрѣчниятъ профилъ на една отъ кржглитѣ кули е представенъ на черт. 61 — профилъ по № 1, цифра 12 на черт. 59.

На самия булевардъ „*Мария Луиза*“, преди прокарването му (презъ 1885—90 г.), имаше развалини отъ крепостни стени съ лицеви страни отъ дѣлани камъни. Предполагамъ, тукъ да е била една отъ крепостнитѣ врати, охранявана съ две кули.

Изследванията на западната и източната крепостни стени въ южна посока проследихъ, споредъ както е белязано по черт. 59, въ свръзка съ условнитѣ знаци къмъ чертежа. Всички мои издирвания презъ 1907 г., за да открия следи отъ южната крепостна стена, останаха безрезультатни. Но, като имахъ предъ видъ, че при изкопаванията на основи за частни и обществени сгради въ кварталитѣ около площада „*Св. Недѣля*“, дето се разкриваха презъ редъ години (па и сега) развалини отъ стари основи на монументални римски градежи, опредѣлихъ посоката на тази стена по направление на ул. „*Алабинска*“ и южно отъ нея (черт. 59). Преди 2—3 години, обаче, при изкопаване основитѣ за строещата се „*Сждебна палата*“, разкриха се отъ южната крепостна стена развалини, които действително пролѣгатъ паралелно на ул. „*Алабинска*“, но северно отъ нея, за което ще говоримъ по-подробно по-нататъкъ.

Сравнимъ ли нашитѣ изследвания съ онѣзи, които ни дава *Каницъ*, виждаме, че географъ-пжтешественикътъ е описалъ въ съчинението си „*La Bulgarie Danubienne et Balkan*“ (черт. 56) развалинитѣ на крепостнитѣ стени на северъ отъ р. Градска (черт. 59).

Отъ направеното дотукъ описание на римската крепостна ограда (възстановена по личнитѣ ми изследвания и точни измѣрвания) личи, какво писаното отъ *Каницъ*, че римскитѣ

кули били **само кржгли**, не отговаря на действителността. Кулитѣ сж били, както забелязахъ, четвъртити и кржгли, редувани презъ една. Сжщо и дебелината на крепостната стена нѣ е 4 м., а 3-70 м. за основитѣ и 2-85 м. за надземната частъ на стенитѣ. Тѣзи неточности, допуснати отъ учения географъ, сж присжци на пжтешествия изъ България презъ 1871 г.

Немалъкъ интересъ би съставило да се опредѣли акрополисътъ на крепостъта.

Каницъ предполага, че цитаделътъ се е издигалъ близо до развалинитѣ на стария храмъ „*Св. София*“. Вѣроятно, той е направилъ това предположение, като е ималъ предъ видъ, че мѣстността около „*Св. София*“ е най-висока. А известно е, че въ древността цитаделитѣ сж били строени на командущитѣ пунктове. Бившиятъ директоръ на Държавния музей, *В. Добруски*, въ една своя статия пише, че църквата „*Св. София*“, както и открититѣ презъ лѣтото на 1888 г. стари гробници и основи на две църквици между „*Св. София*“ и сградата на **Народното събрание**, се намирали внѣ отъ крепостнитѣ градски стени. Това мнение е по-правдоподобно и намира подкрепа отъ нашитѣ изследвания и сегашнитѣ разкрити крепостни развалини при изкопаване основитѣ на **Сждебната палата**.

Всичката площадь между Държавната печатница, Народното събрание, Австрийското консулство и църквата „*Св. София*“ — почти цѣлиятъ площадъ „*Св. Александъръ Невски*“, е прокопанъ за полагане основитѣ на храма, Художествената академия, Университета, Италианското консулство и Синодалната палата. Въ голѣмитѣ и дълбоки изкопи не се откриха никакви следи отъ стари развалини на основи отъ крепостни стени, кули или каквито и да било основи отъ монументални сгради.

Отъ нѣкои исторически документи личи, че църквата „*Св. Георги Нови*“ — „*Гюль-джамия*“, е била вжтре въ крепостъта; сжщо и църквитѣ „*Св. Спасъ*“, „*Св. Недѣля*“ и др. сж били извжтре на крепостната ограда. Открититѣ основи отъ развалини на стари бани презъ 1922 г. въ квартала по дѣсната страна на улицата, която води за Александровската болница, сж били курортни бани по отношение на **Сердика** — това, което е **Овчата купель** за днешна София; значи, тѣзи развалини сж били извнѣ крепостъта. Центрътъ на древна **Сердика** и сръдновѣковния **Сръдецъ—София**, е билъ въ старата еврейска махала, която е обкржжвала църквата „*Св. Недѣля*“ откъмъ североизтокъ. Подъ площада „*Св. Недѣля*“ и еврейската махала — споредъ думитѣ на кореняка-софиянецъ, бившиятъ министъръ *Стояновъ* — билъ цѣлъ „*Помпей отъ градени римски гробници и основи отъ стари сгради*“, което при по-сетнешнитѣ разкопки се потвърди.

Отъ 1888 г. и досега **София** се преустройва и подновява; тя съвсемъ е изгубила старата си турска физиономия. При регулация на улицитѣ, прокарване водопроводната мрежа, прокопаване канализацията и копане основи за новостроещитѣ се здания, откриха се: осно-

ви отъ монументални сгради; много каменни плочи, съ надписи отъ различно съдържание; отломъци отъ паметници, надгробни камъни, жертвеници, бански корита и др. Всички тѣзи остатъци отъ древната **Сердика** се изкопаха въ площадъта, по която пролѣгате улицитѣ „Търговска“ и „Лега“, булевардъ „Дондуковъ“ къмъ площадъ „Св. Недѣля“ и околнитѣ улици на площада — „Мария Луиза“, „Клементина“, „Позитано“ до ул. „Царь Борисъ“, католическата църква и градскитѣ бани. **А това е ядката на древната Сердика**, което подчертава и *Иречекъ*. Разкопкитѣ пъкъ по площадъ „Св. Александър Невски“ и при църквата „Св. София“, разкриха християнски гробници отъ V в. и църквици; въ първитѣ столѣтия отъ нашата ера християнскитѣ гробища сж били вънъ отъ градското разположение.

Архитектъ *Н. Лазаровъ*, който преди години е ръководилъ построяването на камбанарията на църквата „Св. Недѣля“, е открилъ при изкопаването на основитѣ, на една дълбочина отъ 9 м. отъ сегашното ниво на терена, единъ голѣмъ колекторъ съ източна посока — къмъ **Народното събрание**; въ колектора могло да се ходи въ цѣлъ ръстъ. Сжщиятъ архитектъ открилъ профила на въпросния колекторъ при землени изкопи въ дворцовия кварталъ.

Презъ лѣтото на 1928 г., при копане основитѣ за бетонираниѣ стълбове за голѣмата купола на възстановяваната, разрушена отъ атентата църква „Св. Недѣля“, се достигна здрава почва на дълбочина 11 м.; по цѣлата тази дълбочина теренътъ е културенъ, т. е. срѣщатъ се отъ стари римски сгради мозаични подове, мраморни настилки, основи и зидове отъ стари огради.

Взимайки въ съображение всичко гореизложено, въ съвокупностъ съ възстановенитѣ остатъци и следи отъ римскитѣ крепостни стени, съ голѣма вѣроятностъ може да се предположи:

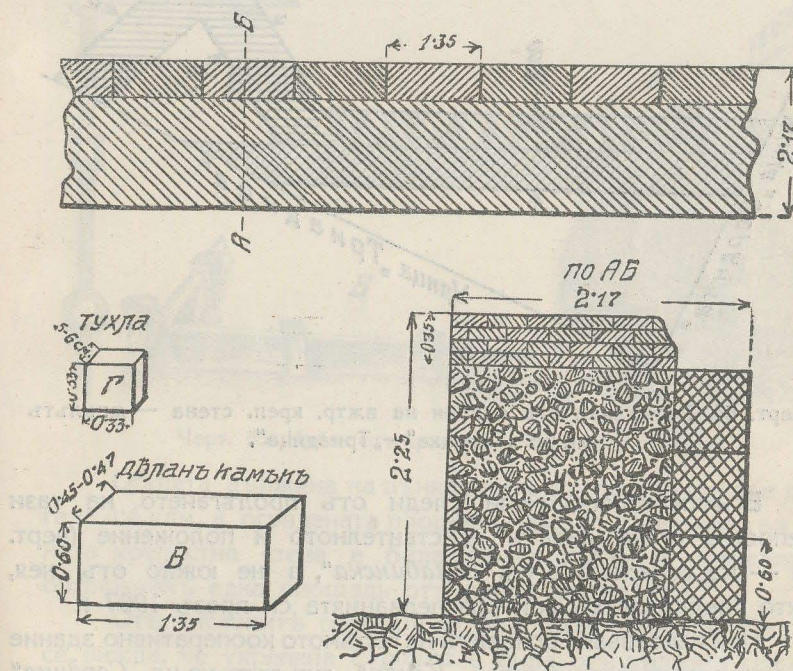
а) Акрополисътъ на крепостта е билъ на мѣстото на сегашния площадъ „Св. Недѣля“, старитѣ църквички около нея и съседнитѣ квартали;

б) Крепостната стена отъ източния фронтъ се е простирала на югъ, минавала е на западъ отъ стария воененъ клубъ — нѣкъде въ дворното мѣсто на придворната печатница, дето сж били намѣрени остатъци отъ развалини (споредъ *Иречекъ*, за което се отбеляза по-горе), пресичала е ул. „Московска“ около севернитѣ входни врати на двореца, минавала е презъ самия дворецъ и свършвала е нѣкъде въ квартала до Министерството на войната (черт. 59);

в) Крепостната стена отъ западния фронтъ е достигала нѣкъде въ квартала между булевардъ „Хр. Ботевъ“ и ул. „Алабинска“;

г) Съединятъ ли се южнитѣ краища на тѣзи две стени, получава се *предполагаето* пролѣгане на южния фронтъ на крепостта.

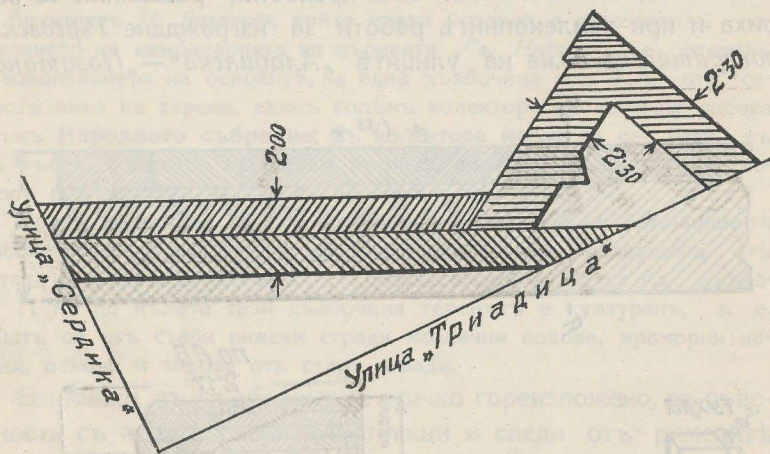
Частъ отъ развалинитѣ на крепостната стена отъ южния фронтъ се разкри при изкопаване основитѣ на *Сждебната палата* презъ лѣтото на 1929 г., на дълбочина около 7 м. подъ мѣстното ниво. Развалинитѣ показватъ, че стената се е простирала почти паралелно на ул. „Позитано“ (черт. 59), пресичала е бул. „Царица Йоана“ и въ тази посока — на изтокъ, се срѣща съ остатъцитѣ отъ крепостнитѣ развалини, разкрити при изкопаване основитѣ на зданието на *Занаятчийската кооперативна банка* (на ул. „Царь Калоянъ“) презъ лѣтото на 1928 г. Подобни остатъци отъ крепостни развалини се разкриха и при земекопнитѣ работи за изграждане *Търговския кооперативенъ домъ* на улицитѣ „Алабинска“ — „Позитано“.

Черт. 63. Развалини отъ южната креп. стена при Сждебната палата.

Отъ разкрититѣ развалини на южната крепостна стена, при *Сждебната палата*, се вижда, че дебелината ѝ е била 2.17 м. (черт. 63). Значи, тази стена, въ сравнение съ северната (черт. 60 и 62), е по-тънка съ 68 см. ($2.85 - 2.17 = 0.68$ м.); но затова пъкъ тя е по-яка, защото отъ външната страна „Военно-инженерна библиотека“, кн. 5—6, г. X.

е била изградена съ дѣлани камъни — блокове, съ размѣри $1.35 \times 0.60 \times 0.45$ м. (черт. 63, буква В и профилъ по АВ), а отъ вътрешната страна е била изградена съ голѣмирѣчни камъни, добре уравнени съ голѣмитѣ си повърхности, като пространството между тѣзи две лицеви изграждания е било изпълнено съ бетонна маса на варовъ разтворъ, съ чакълъ и рѣчни камъни отъ различна голѣмина. Отъ мѣста на мѣста, въ височина, стената е била изградена съ хоризонтални пояси отъ 4 реда тухли (профилъ по АВ) на варовъ разтворъ; тухлитѣ иматъ размѣри: $0.33 \times 0.33 \times 0.05$ или 0.06 м. (буква Г).

Черт. 64. Развалини отъ основи на вътр. креп. стена — жгълтъ на ул. „Сердика“ — „Триадица“.

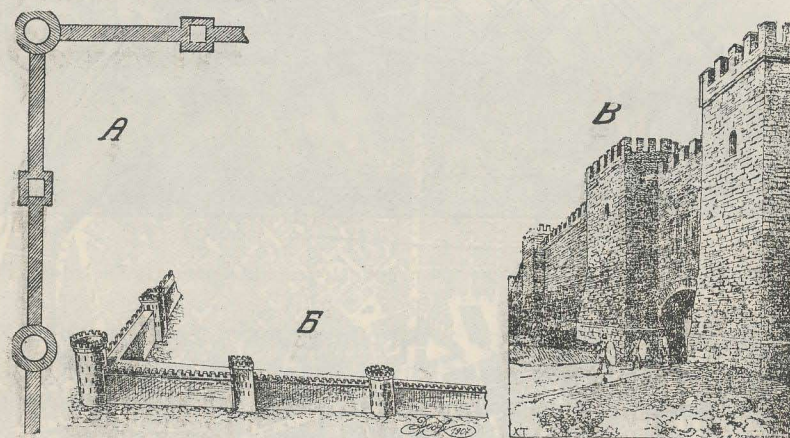
Всички горепосочени следи отъ пролѣгането на тази крепостна стена даватъ действителното ѝ положение (черт. 59) — на северъ отъ ул. „Алабинска“, а не южно отъ нея, както предполагашъ при разследванията си презъ 1907 г.

При изкопаване основитѣ на голѣмото кооперативно здание на акционерното дружество „Кенда“, жгълтъ на ул. „Сердика“ — „Триадица“ (срещу хотелъ „Сплендидъ“), се откриха развалини отъ основи на вътрешна крепостна стена съ часть отъ кула (черт. 64); стената е била усилена (на чертежа съ двойна заштриховка). Като се нанесатъ тѣзи следи върху плана на черт. 59, получава се посоката на една вътрешна крепостна стена, която — съ пролѣганията на външнитѣ стени на югъ отъ нея — образува една четирижгълна ограда около

ситето (старата часть, ядката) на нѣкогашната Сердика. Въ тази именно площадь, както се каза по-рано, се откриваха и се откриватъ развалини отъ монументални римски градежи.

Съ опредѣляне посоката на южната крепостна стена и вътрешната стена, напълно се възстановява *древната римска крепост*, която е ограждала и преграждала Сердика.

Очертанието на крепостната ограда въ планъ е трапецъ. Южната половина на крепостта, ведно съ вътрешната стена, образуватъ цитадела, който въ планъ е ималъ видъ на ромбъ. Тази площадь се посочва отъ *Иречекъ* за нѣкогашното разпространение на Сердика.

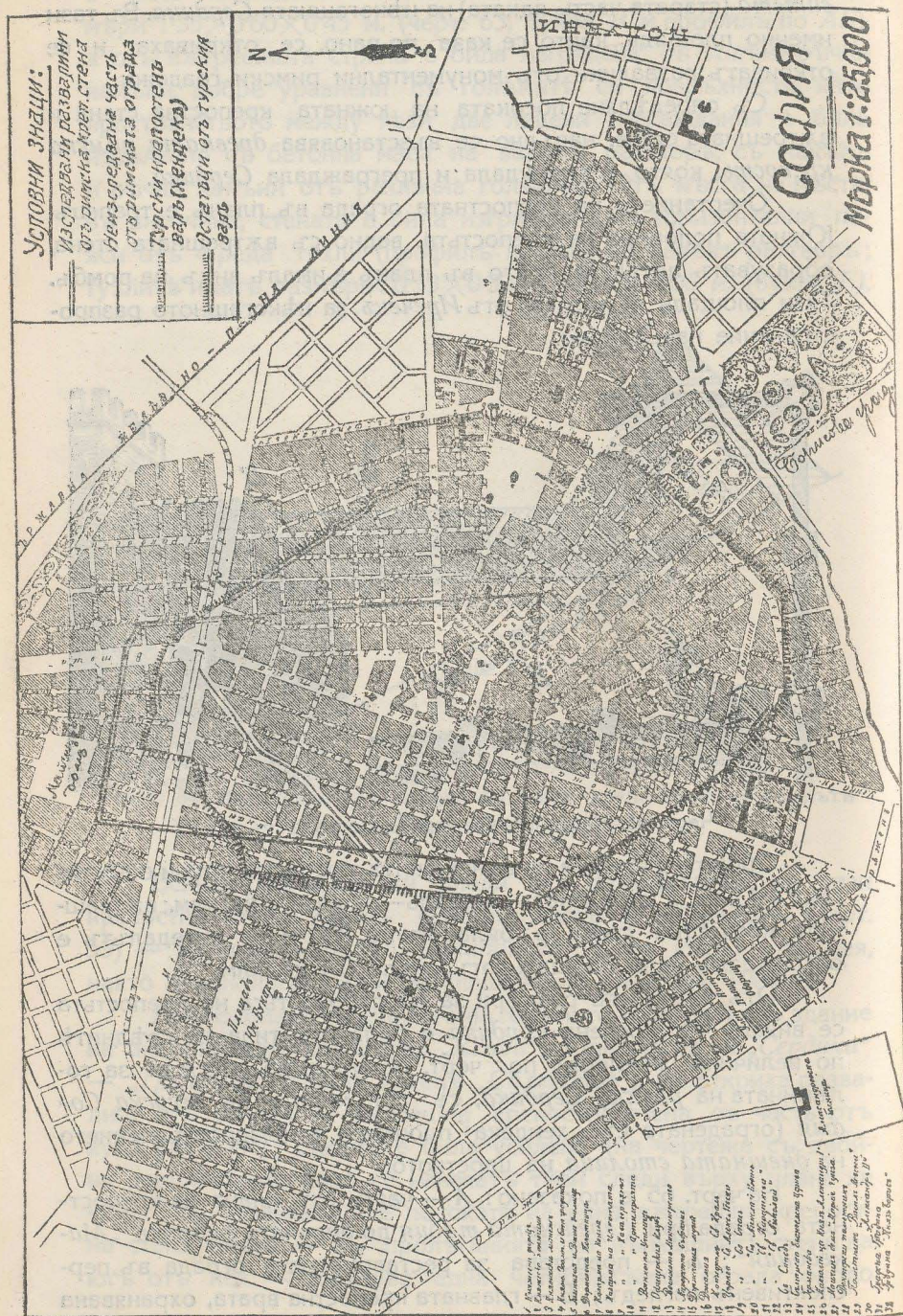

Черт. 65. Часть отъ крепостната ограда съ кули.

Общата дължина на външнитѣ крепостни стени е достигала 4.4 клм., а оградената площадь — около 1.2 кв. клм.; вътрешната крепостна стена е била дълга 860 м., а цитаделътъ е обграждалъ една площадь отъ около 0.4 кв. клм.

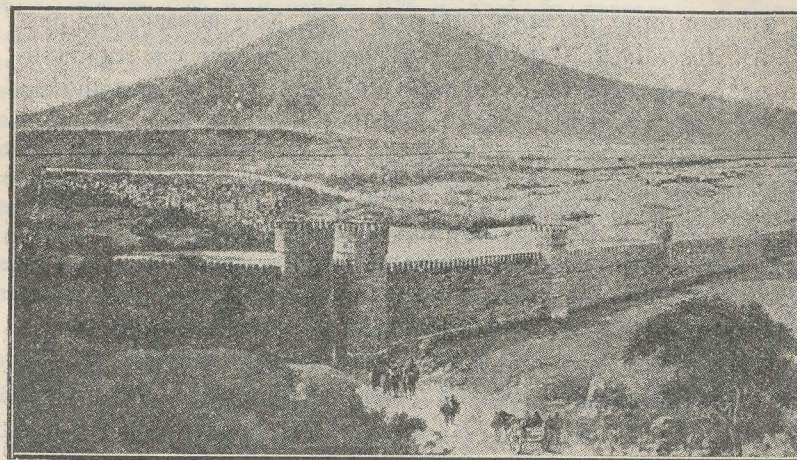
Отъ численитѣ размѣри за просторността на крепостта се вижда, че укрепена Сердика е била отъ типа на срѣднитѣ по величина крепости; по черт. 66 може да се сѣди за голѣмината на *римска Сердика*, съ голѣмината на *турска София* (оградената съ „хендека“ площадь) и разпространението на *днешната столица* на царството.

На черт. 65 е показано: А — часть отъ плана на крепостната ограда при *Еврейската табия* до бирената фабрика „Македония“; Б — представа за реставрираната ограда въ перспективенъ изгледъ; В — главната крепостна врата, охранявана

Черт. 66. Планът на сегашна София с означение на римската крепостна ограда и турския земен валь (хендек).

отъ две четвъртити кули. На черт. 67 е представен перспективен изглед на укрепена римска Сердика, а на черт. 68 — рисунка на една отъ крепостните врати, съ два древни войника-часови при вратата.

Черт. 67. Перспективен изглед на укрепена римска Сердика.

Кога е построена крепостната ограда на Сердика?

Римляните, като имали предъ видъ централното географско положение на Сердика въ Балканския полуостровъ и като преценили стратегическото ѝ значение (забележката подъ стр. 116), **укрепили я** веднага съ завладяването, което личи отъ способа за **бързото изграждане** на крепостните

Черт. 68. Рисунка на една отъ крепостните врати,

стени и кули — бетонажъ отъ дребни ръчни камъни, чакълъ, едъръ пѣськъ на варовъ разтворъ. Този бръзъ способъ се е налагалъ отъ стратегическата необходимостъ на събитията и

времето (първоначално проникване въ полуострова) за по-скорошното издигане на исканата крепост, за да се запази и обезпечи завладѣната област. Къмъ срѣдата на I в., когато главнитѣ стратегически пѣтища сж били прокарани (стр. 116), *Сердика* е била вече **укрепена**.

Императоръ *Траянъ* (98—117 г. сл. Хр.) най-много е разкрасилъ *древната Сердика*; отъ негово време сж по-голтмата частъ на разнитѣ остатъци отъ стари основи на монументални сгради, които се разкриватъ при копане основи за частни и обществени сгради на *днешна София*. Тѣзи градежи, въ сравнение съ изграждането на крепостната ограда, сж строени вѣщо съ тухли и дѣлани камъни; крепостнитѣ стени и кули на *Сердика* нѣматъ този мирновремененъ градежъ. Прочее, римскитѣ крепостни стени и кули на *Сердика* сж отъ ранноримско време, т. е. съ завладяването на града, последниятъ е билъ *веднага и бърже укрепенъ*, а не, както бележи професоръ *д-ръ Кацаровъ*: „отъ начина на градежа може да се сжди, че тя (крепостната стена) не е отъ ранно римско време“. Тъкмо обратното: отъ начина на градежа, крепостната ограда на *Сердика* е отъ ранно римско време.

Презъ време на Великото преселение на народитѣ, хунитѣ, предвождани отъ *Атила*, разорили *Сердика* и разрушили крепостъта (441—447 г.). По-сетне императоръ *Юстинианъ* (527—565 г.) поправилъ разрушената римска крепостна ограда. Маджари и сърби, презъ време на похода на маджарски кралъ *Бела* противъ византийцитѣ (1182—1184 г.), разрушили поправената отъ *Юстиниана* крепостъ. Презъ второто българско царство (1186—1393 г.) крепостната ограда е била възстановена за втори пѣтъ. Така щото, *днешнитѣ следи отъ крепостни стени и кули на древната Сердика, които сж прикрити отъ новозастроенитѣ квартали на сегашната столица, сж остатъци отъ старата римска крепостна ограда, поправена отъ Юстиниана и възстановена отъ нашитѣ прадѣди презъ време на второто ни царство, а наново разрушена отъ турцитѣ* (стр. 117).

При планирането на столицата, въ разни мѣста на нѣкогашната *Сердика* се намѣриха, намиратъ се и сега, каменни плочи съ гръцки или латински надписи, съ имена на тракийци и имена на божества. Така, плочи съ надписи се откриха при регулирането презъ 1839 г. на станционната улица „*Мария Луиза*“; при разкопаването и почистването на остатъцитѣ отъ римскитѣ крепостни стени задъ *Лъвовия*

мостъ, намѣриха се една каменна плоча и единъ олтаръ отъ варовникъ съ надписи, вздигани въ крепостната стена. Надписътъ по плочата не се е челъ напълно, защото плочата е била изпочупена; но отъ прочетенитѣ думи ставало ясно, че камъкътъ е надгробна плоча. Надписътъ на олтара — четириграненъ камененъ блокъ, високъ 0'86 м., широкъ 0'45 м. и дебелъ 0'36 м., гласи въ преводъ: „*Геркисъ — Аулосъ, синъ на Тралея, въздигна този олтаръ на героитѣ — боговетѣ*“. Фактътъ, че надписи съ подобно съдържание сж заздигани въ крепостнитѣ стени, подсказва две нѣща: 1) стенитѣ сж по-къснешни градежи, нежели храма, издигнатъ отъ *Геркисъ—Аулосъ*, и надгробната плоча и 2) частъ отъ каменнитѣ материали за крепостнитѣ стени сж били отъ по-стари развалини. Последното обстоятелство говори, че *древната Сердика* е била опустошавана; съ срутането на храмоветѣ, кжщята и общественитѣ здания, били сж сригнати и градскитѣ крепостни стени и впоследствие стенитѣ сж били наново изградени отъ развалинитѣ на *Сердика* върху старитѣ основи.

Моитѣ изследвания на развалинитѣ отъ крепостнитѣ стени и кули, не откриха въ основитѣ културни следи (кжсчета отъ тухли, утвари и др. такива), което показва, че основитѣ сж били изградени първично.

Професоръ *д-ръ Кацаровъ* бележи въ „*Приносъ къмъ старата история на София*“: „Въ по-ново време тази крепостна стена била проследена и описана отъ *Добревски* („*Воененъ журналъ*“, год. XIX—1907 г.); авторътъ дава планъ на крепостъта и други чертежи“.

Срѣдецъ.

Презъ втората половина на VI в. и първата половина на VII в. на полуострова се явили и се закрепили славянитѣ (стр. 31). *Сердика* придобила славянски образъ. На много географски мѣстности и селища славянитѣ замѣнили предишнитѣ имена съ свои; сжщото направили и съ *Сердика*, която преименували на **Срѣдецъ**.

До началото на IX в. **Срѣдецъ** принадлежалъ на византийцитѣ. Презъ царуването на императоръ *Никифоръ* нашитѣ прадѣди, които образували **своя държава** още презъ втората половина на VII в., започнали да проникватъ въ *Strimon* (Струмската областъ) и „*Великиятъ ханъ Крумъ*“ (*ὁ Κροῦμος ὁ πρίφηνος*), любимиятъ отъ *Бога поставенъ*“, завладѣлъ **укрепения Срѣдецъ** презъ пролѣтъта на 809 г.; при шурма *Крумъ* унищожилъ 6,000 защитници на крепостъта. **Срѣдецъ** билъ включенъ въ предѣлитѣ на българската държава и станалъ единъ отъ първитѣ градове въ царството.

При създаването на западното българско царство отъ *Самуиловия* баща — велможата *Шшиманъ*, последниятъ първоначално избралъ за столица **Срѣдецъ**; впоследствие столицата била измѣстена въ **Мъгленъ** и по-късно — въ **Охридъ**.

Следъ падането на **Преславъ** подъ византийско владичество (972 г.), **Сръдецъ** се издигналъ, станалъ главенъ градъ и крепостта му била дълго време несъкрушима опора срещу нападенията на византийците. Императоръ *Василий II* се вдигналъ съ голъми сили и противъ западното българско царство (986 г.). Първата крепостъ, която му се изпръчила, е била **Сръдецъ** и той я обсадилъ. Въ този походъ участвувалъ *Лъвъ Дяконъ*. Споредъ него, императорътъ се промъкналъ презъ **Траяновата врата** и обсадилъ **Сръдецъ**. Византийските войски претърпели цѣлъ редъ поражения предъ стенитѣ на крепостта. Презъ време на обсадата мѣстнитѣ жители отъ Софийското поле водѣли партизанска борба: нападали и избивали византийскитѣ отѣления, които отивали изъ околнитѣ села за храна и фуражъ. Обсаднитѣ машини, подвозени подъ крепостта, не достигнали резултати: самитѣ стенобитни машини били изгорени отъ българитѣ. Византийцитѣ, изложени на неимовѣрно голѣми загуби и поражения подъ крепостта и на непрекъснати нападения отъ околнитѣ жители, били принудени, следъ 20-дневна обсада, при появяването на войскитѣ на царъ *Самуила* въ **Сръдецката котловина**, да снематъ обсадата и императорътъ съ войскитѣ си се насочилъ презъ **Траяновата врата** (Ихтиманския проходъ). Въ прохода византийскитѣ войски, изненадани съ засада отъ нашитѣ войски — заобиколени — били избити, а императорътъ едва успѣлъ да се измъкне отъ обрѣча на засадата, подъ охраната на единъ арменски пешъ отредъ, и да избѣга.

Следъ 15 години *Василий II* предприелъ новъ походъ (999 г.), явилъ се водъ крепостта на **Сръдецъ** и пакъ се убедилъ, че твърдината е непристъпна. Такива сж били и следващитѣ нападения на **Сръдецъ**.

Следъ смъртта на царъ *Самуила*, въ време царуването на последния царъ отъ първото ни царство, *Иванъ Владиславъ* (1015—1018 г.), императоръ *Василий II* предприелъ още два похода срещу **Сръдецката** крепостъ, но и тѣ били безрезультатни. Военачалникътъ *Никифоръ Ксифиасъ* успѣлъ да превземе съ обсада само крепостта **Бояна**¹⁾ при политѣ на Витоша (1016 г.).

Презъ пролѣтѣта на 1018 г. *Иванъ Владиславъ* билъ убитъ измѣннически и въ България настанали междусобици и безначалие. Хитриятъ византийски императоръ лесно успѣвалъ да раздухва раздоритѣ между българскитѣ боляри и следъ 28 годишна борба, най-подире, при помощта на коварство, той успѣлъ да завладѣе първото наше царство.

Тогавашнитѣ предателства на „знатни войводи“ добре се илюстриратъ отъ следващия исторически фактъ: *Кракра*, владетелъ на *Пернишката* крепостъ, „вещиятъ въ военното изкуство и храбъръ войвода“, се подчинилъ на византийския императоръ и му предалъ 35 крепости, между които своята — *Пернишката*, и **непревземата**

¹⁾ Краткъ погледъ върху сръдновѣковната Бояна се дава въ края на настоящето заглавие.

Сръдецка крепостъ. Предателството на *Кракра Пернишки* било възнаградено съ патрициански чинъ!..

Следъ смъртта на императора *Василий II*, българитѣ възстанали и първоначално успѣли; но лукавитѣ византийци, пакъ съ хитрини и коварни убийства, потушили възстанието следъ едно сражение при **Сръдецъ** (1040 г.). Скоро следъ това възстание — презъ зимата на 1048 г., около 80,000 печенеги преминали по замръзналия Дунавъ и нахлули на югъ При **Сръдецъ** и **Бояна** станали ожесточени боеве, а изъ полето — нечувани грабежи. Византийскитѣ войски, съ помощта на българския боляринъ — войвода *Михаилъ*, сполучили да разбиятъ тѣзи монголски пълчища, да ги изловятъ, обезоръжатъ и поселятъ главно изъ Сръдецката котловина, а една неголѣма частъ — изъ Нишко, Овче-поле и Кратовско.

Поселилитѣ се въ Западна България печенеги се оженили за мѣстни българки и въ кратко време били побългарени, като запазили само племенното си родствено име „шопъ“. Печенежкото потекло на жителитѣ изъ Софийското поле се съзира много добре въ шопската софийска носия: кжси дрешки до надъ колѣнетѣ и кжси ржави, които съвършено съответствуватъ на печенежкитѣ кжси дрехи.

Шопитѣ се отличаватъ като добри, упорити и храбри войници — черти, придобити наследствено отъ печенегитѣ.

Наблюдава се и антропологическо наследство: голѣма частъ отъ женскитѣ типове изъ Софийско иматъ монголски типъ, въ отличие отъ мъжкото население; последното е високо, стройно и съ славянски типъ. Въ антропологическата наука е доказано, какво у женитѣ се спазватъ винаги по-силно расовитѣ белези на башитѣ: отличителнитѣ черти на печенегитѣ отъ 1048 г. сж се предали на женскитѣ рожби, а майчинитѣ расови особености — български типъ отъ онази епоха — сж предадени на мъжкитѣ рожби.

Презъ XII в. **Сръдецъ** е билъ укрепенъ и станалъ седалище на стратегъ.

Унгарскиятъ кралъ *Бела III*, въ съюзъ съ сръбския жупанъ *Стефанъ Неманъ*, воювалъ противъ византийцитѣ (1182-83 год.); въ войската на краля влизали и мѣстни жители отъ Западна България. Съюзницитѣ, между другитѣ крепости, превзели и **Сръдецъ**, а гърцитѣ отстъпили до **Траяновата врата**. Градътъ билъ ограбенъ, а **крепостта** — **разрушена**, за което свидетелствуватъ и кръстоносцитѣ отъ 1189 год. На следващата година сърбитѣ **доразрушили** тритѣ крепости — **Сръдецъ**, **Перникъ** и **Велбужъ** (Кюстендилъ). Така щото, **Юстиниановитѣ** крепостни стени, изградени върху първичнитѣ римски основи, били разрушени отъ **маджаритѣ** и **сърбитѣ**.

Походътъ на Унгарския кралъ *Бела III* се сключилъ съ миръ и съ женитба на краля съ дъщерята на византийския императоръ — *Исакъ Ангелъ*; зетътъ възвърналъ на теста си завладѣнитѣ български крепости. Маджаритѣ, при оттегляването си, отнесли въ Маджарско мощитѣ на *Св. Иванъ Рилски* и следъ 4 години ги възвърнали; императоръ *Исакъ Ангелъ* дошелъ въ **Сръдецъ**, за да посрещне останкитѣ на светеца.

Българитѣ били разочаровани отъ унгаро-сръбския съюзъ и започнали сами да мислятъ за освобождението си. А пъкъ сключениятъ унгаро-византийски съюзъ билъ непосредствената причина за ново българско въстание, което излѣзло напълно сполучливо. Начело на въстанието се поставили двамата братя-боляри — *Асенъ* и *Петъръ*, владетели на кулитѣ въ „*Трапезица*“, на р. Янтра. Презъ 1187 г. гърцитѣ били разбити при Ямболъ. Тогава императоръ *Исакъ Ангелъ* насочилъ частъ отъ войскитѣ си презъ **Сръдецъ**, за да удари на българитѣ откъмъ западъ. Презъ 1194 г. *Асенъ* превзелъ **Сръдецъ**. Оттогава градътъ започналъ да цъвти и благосъстоянието му продължавало до завладяването му отъ турцитѣ.

София.

Презъ XIV в., непосредствено преди завладяването на българското царство отъ турцитѣ, римската *Сердика* — сръд-новѣковниятъ *Сръдецъ* — е вече преименувана **София**.

Още приживе царъ *Иванъ Александъръ* (1331—1371) раздѣлилъ царството си между тримата си снове; силната нѣкога българска държава била разпокжсана и владетелитѣ ѝ враждували помежду си.

Докато царствуващитѣ трима братя враждували помежду си, турцитѣ завладѣли Тракия и достигнали до Ихтиманъ. Опасността се надвесила и надъ *София*. Бейлеръ-беятъ на Румелия (Тракия съ седалище Пловдивъ) — *Лала Шахинъ* паша, той и командуващъ войскитѣ, обърналъ погледа си къмъ гиздавата *София*, проникналъ съ войскитѣ си (между Балкана и Витоша) въ Софийската котловина и обсадилъ крепостъта. Обкръжването и атакитѣ на крепостъта продължили две години (1382—1384 г.) безъ успѣхъ, като турцитѣ дали много човѣшки жертви. *Лала Шахинъ* паша, като не успѣлъ да превземе крепостъта съ бой, употребилъ военна хитростъ: по измамнически начинъ билъ заловенъ въ време на ловъ комендантътъ на крепостъта и последната се предала безъ бой (1386 год.).

Репортътъ до султанъ *Мурада* отъ *Лала Шахинъ* паша за превземането на **Софийската крепостъ**, е единъ крайно интересенъ исторически документъ, въ който се описва подробно и всестранно състоянието на крепостъта. Ние привеждаме отъ рапорта нѣкои извадки, които ни даватъ ясна представа за състоянието на крепостъта, защитницитѣ и събитията презъ онѣзи сѣдбоносни години за **София**:

„Тази крепостъ е силна, здрава и много яка. Крепостъта още отъ старо време е била добре укрепена и снабдена съ всички приспособления на военното изкуство“.

„Крепостъта е снабдена съ изобилна храна: жито, брашно, едъръ и дребенъ добитѣкъ. Софийската котловина е много изобилна въ земледѣлско и скотовѣдно отношение; тя може да изхранва дълго време една огромна армия. Въ крепостъта има многобройна и отбрана войска, войницитѣ на която сж едри, мустакати и на видъ добре калени въ боеве“.

„Крепостъта е снабдена достатъчно съ военни провизии, припаси и военно-желѣзарски работилници (арсеналъ); има индустриални заведения за тънки и дебели вълнени и памучни материали за облѣкло на войницитѣ, а сжщо и за многобройното гражданство“.

За неуспѣхитѣ подъ крепостъта, *Лала Шахинъ* паша донася: „Азъ, сердаръ на османскитѣ победоносни воини, на нѣколко пжти опитвахъ щастieto си, за да превзема обширната и богата равнина на Софийското поле и самата крепостъ; лично водихъ хабритѣ войски на атака, но — за жалостъ — не успѣхъ и не сполучихъ нищо. Убедихъ се, че тази яка и много силна крепостъ съ юначество не ще може да се превземе скоро, ако не се опитатъ въ случая нѣкои хитрости“.

И действително, турцитѣ успѣли въ тази посока. *Индже Балабанъ* бей, командуващъ войскитѣ (1384—1387), наредилъ, щото потурчениятъ „*дуганджия*“ *Индже Сондекъ*, който говорилъ добре български, да се промъкне въ крепостъта. *Сондекъ* успѣлъ въ това и се настанилъ като „*дуганджи-баши*“ (началникъ на соколницитѣ) при господаря на крепостъта — *Янука* (Янка—Иванъ). Началникътъ на соколницитѣ и *Янука* често отивали на ловъ въ планинската мѣстност между София, Самоковъ и Ихтиманъ, въ посока на границата. При единъ такъвъ излѣтъ за ловъ, потурнакътъ „*дуганджи-баши*“ увлѣкълъ *Янука* въ хълмистата и гориста мѣстност и го подвелъ неустъпно до турскитѣ погранични постове. *Янука*, безъ да подозира въ това нѣкаква предателска примка, тръгналъ изъ гжститѣ гори и планински усои между Самоковъ и Ихтиманъ. *Сондекъ* съ хитростъ успѣлъ да предаде господаря си — *Янука*, на турскитѣ граничари, които лесно го пленили, обвързали го и го развеждали за показъ около крепостъта. Защитницитѣ на последната, като видѣли окаяното положение на началника си, паднали духомъ при тази гледка и поднесли на *Индже Балабанъ* бей ключоветѣ отъ вратитѣ на крепостнитѣ стени и турцитѣ влѣзли въ града безъ бой (1386 год.).

И това, което двама отъ най-добритѣ военачалници — *Лала Шахинъ* паша и *Индже Балабанъ* бей, не сж могли да постигнатъ съ сила въ продължение на 5 години (1382—1387 г.), потурнакътъ — предателъ *Сондекъ* извършилъ съ военна хитростъ, и то по безкръвенъ за турцитѣ начинъ.

Падането на **София** подъ турска власть турнало край на всички братски препирни и крамоли между последнитѣ царственици на България; но било вече късно.

Споредъ турския писателъ *Евлия Челеби* (XVII в.), още *Индже Балабанъ* бей, подъ впечатлението на 5-годишнитѣ

несполучливи бойни действия подъ крепостъта и тежкитъ загуби въ редовитъ на турскитъ войски, заповѣдалъ да се съборятъ градскитъ стени. Презъ време на турското владичество крепостнитъ стени и кули не били поддържани, та — съ течение на времето — оградата се рушила отъ землетръси, дъждове и човѣшка ржка.

Съ завладяването на **София** отъ турцитъ, градътъ става седалище на румелийския бейлеръ-бей. Стари пжтешественици изъ турската империя я наричатъ „столица на Румелия“ или „столица на България“. Като столица на румелийския бейлеръ-бей, *София* просъществувала около 400 години.

Следъ закрепването на турското владичество на Балканитъ, мнозина европейски пжтешественици сж пжтували изъ Отоманската империя, като сж водѣли дневници за пжтуванията си. Почти всички, когато сж влизали въ нѣкой градъ, гледали сж, между другото, **укрепѣнъ ли е градътъ** съ стени, кули, валове и ималъ ли е замъци.

Използуваме тѣзи пжтеописи досежно състоянието на **Софийската крепостъ** презъ време на турското владичество.

Рицарътъ *Бертрандъ дьо ла Брокиеръ*, на пжтъ отъ Цариградъ презъ Одринъ, миналъ презъ България презъ пролѣтъта на 1433 год., бележи, че **София** билъ голѣмъ градъ, което личело отъ **крепостнитъ стени**, „които сж съвсемъ съборени до земята и разрушени“, и че въ града имало малка крепостъ (*petit château*) и **развалени градски стени**. Сжщиятъ пише и за друга една „малка крепостъ до планината“ (вѣроятно, *Боянската*). А за населението на **София** бележи: „Турцитъ сж твърде малочислени, което обнадеждава завладѣното население за отграване отъ робството“.

Пжтешественикътъ *Герлахъ*, като описва (1578 г.) подробно **София** и околността въ земеделско отношение, население на града, училища, религиозни общини и пр., казва, че видѣлъ само остатъци отъ развалини на една кула край града.

Другъ пжтешественикъ — *Врапичъ*, забелязалъ развалини отъ крепостни градски стени.

Давидъ Угнотъ (1572 г.) пише: „Градътъ не е укрепѣнъ, нѣма стени, а въ предградията има остатъци отъ стари зидове“.

Герардъ Корнелиусъ Дришъ въ 1718 г. видѣлъ остатъци отъ стари крепостни зидове, които стърчели край **София** налѣво, идвайки отъ Нишъ; иначе, градътъ не билъ укрепѣнъ нито съ зидове, нито съ насипи.

Хенри А. Дибронъ издалъ презъ 1819 год. въ Съединенитъ щати — Бостонъ, едно голѣмо съчинение за „Плуване по Черно-море“. Първиятъ томъ е отреденъ за България и *Дибронъ* пише за **София**, между другото, че е **безъ укрепления**.

Отъ горнитъ засвидетелствувания се вижда, че **София не е била укрепена** съ крепостни стени презъ време на тур-

ското владичество и турцитъ, отъ завладяването на града до началото на XIX в., не сж даже помислювали за укрепяването ѝ. Пжтешественицитъ бележатъ въ пжтеописитъ си само за развалини отъ стари крепостни стени и кули, стърчещи край северната покрайнина на града; нѣкои отъ тѣхъ споменаватъ и за цитадела на крепостъта. Едва презъ срѣдата на първата половина отъ XIX в. турцитъ започнали да **укрепаватъ София**.

Заклучение. Отъ изложеното се вижда, че — когато **София** е била **укрепена** — градътъ представлявалъ силна твърдина, подъ чийто стени сж били водени упорити борби и геройски се е съпротивлявала отбраната; градътъ занемаренъ въ фортификационно отношение, леко е минавалъ отъ едни ржце въ други. Така, римската *Serdica*, византийската *Triadiza* и българскиятъ *Сръдецъ*, сж били непристъпни. Наистина, крепостъта пада подъ ударитъ на варваритъ (хуни, готи) и по-късно на славянитъ и българитъ; но, както е известно, Великото преселение на народитъ бѣ мировъ потокъ — хала, която помѣте европейската стара цивилизация, сломи обширни империи, та твърде естествено е падането и на *укрепената Сердика*. Българскиятъ *укрепѣнъ Сръдецъ*, както се изложи (стр. 138), оказа двегодишна упорита съпротива срещу атакитъ на *Лала Шахинъ* паша и три години противостоя на войскитъ на *Индже Балабанъ* бей и само предателството улесни завземането на крепостъта безъ бой. *Турска София не е била укрепена*, затова градътъ минавалъ отъ ржце на ржце — почти безъ бой — презъ време на разни военни действия или смутове.

Срѣдновѣковна Бояна.

Селото *Бояна* е имало въ историческото минало тѣсна свръзка съ *София*; следователно, *срѣдновѣковна Бояна* се явява отъ интересъ за нашитъ исторически изследвания.

Днешното село *Бояна* е разположено надъ нѣкогашно цѣвтешо и богато селище — предградие на *срѣдновѣковния Сръдецъ*. Крепостнитъ стени сж заобикаляли селището откъмъ северъ (къмъ полето) и, вѣроятно, съ двата си фланга сж опирали въ непристъпнитъ поли на Витоша. Горе, на „*Момина скала*“, се е издигалъ цитаделътъ на крепостъта, отъ който има съхранени и досега развалини, наречени „*градще Батилъ*“ — по името на нѣкогашния му владетелъ князь. Срѣ-

щатъ се изъ *Бояна* следи отъ основи на крепостни стени, които сж заобикаляли сръдновѣковното селище.

Военачалникътъ *Никифоръ Ксифиасъ*, презъ време нашествията на императора *Василий II* въ България, успѣлъ да превземе (1016 г.) чрезъ обсада *Боянската крепостъ* (стр. 136). Презъ 1040 год. станало Нишкото възстание противъ византийцитѣ; повдигнала се е *Сръдецката* областъ. Лѣтописецътъ *Кекавменъ* бележи за превземането на „укрепения български градъ *Бояна*“, управляванъ отъ военачалника *Батко* (Батилъ).

Вѣроятно, крепостта на *Бояна* е била разрушена отъ турцитѣ едновременно съ разрушаването на *Софийската* римска крепостъ.

Селската църквица е една отъ нашитѣ стари исторически ценности. Тя е била изследвана отъ *Иречекъ* и по-късно отъ наши историци и археолози. Въ църковната библиотека сж били съхранени стари книги и ржкописи, между които поменикътъ на „българскитѣ царе, царици, патриарси и знаменити велможи“. Между образитѣ на светиитѣ, запазени сж фрески на царъ *Константинъ Тиха-Асенъ* и жена му — *Ирина* (внучка на царъ *Иванъ Асенъ II*), на севастократа *Калояна* (царювъ братовчедъ) и жена му — *Десислава* и др. По богато и разкошно украсенитѣ облѣкла може да се сжди отчасти за сръдновѣковния битъ на дѣдитѣ ни.

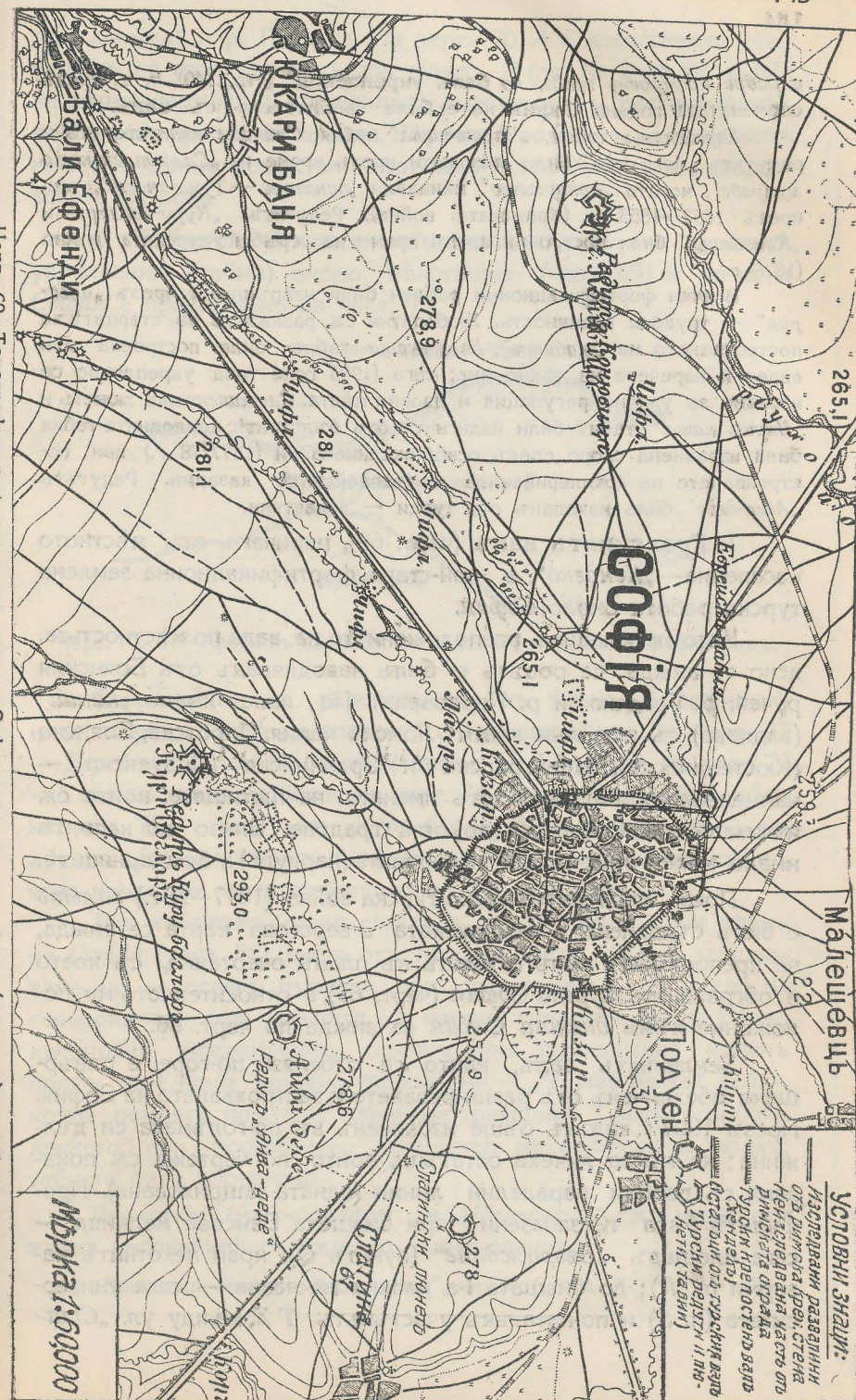
Укрепяване на София отъ турцитѣ.

Презъ сръдата на първата половина отъ миналия вѣкъ турцитѣ започнали да укрепяватъ *София* съ землени укрепления (черт. 69) и били построени, както се каза на стр. 117: градскитѣ валъ, *Еврейската табия*, „*Чаушъ-паша*“ табия, *Слатинскитѣ люнетъ* и *редутитѣ „Айва-деде“*, „*Куру-българъ*“ и „*Коньовица*“. Градскитѣ валъ, *Еврейската табия* и „*Чаушъ-паша*“ табия, сж обезличени отъ разширението на града; останалитѣ укрепления сж запазени и досега, но нѣматъ никакво тактическо значение.

Презъ 1907 г., когато изследвахъ остатъцитѣ отъ развалинитѣ на крепостнитѣ римски стени, разпитахъ стари хора по на 80—90 годишна възраст, дали помнятъ, кога турцитѣ сж построили укрепления около *София*. Старцитѣ ми обясниха:

Градскитѣ валъ—„*Хендеко*“, не знаятъ кога е построенъ; но чували да имъ се разказва въ детинство, че е билъ изкопанъ 10—15 години преди „*чумата*“. А като се знае, че тази епидемия е върлувала въ отечеството ни презъ 1837 год., излиза, че валътъ е билъ изкопанъ презъ 1822—1827 год. Това се подкрепя и отъ американеца *Дибронъ*, какво презъ 1819 год. „*София е твърде голъмъ, населенъ*

Черт. 69. Топографически планъ на турска София, укрепена съ валъ (хендекъ) и табии.

и добре построенъ градъ, но безъ укрепления“ (стр. 140), т. е. презъ споменатата година **София** не е била заобиколена съ **валъ**.

Еврейската табия, „*Чаушъ-паша*“ табия, *Слатинскиятъ* люнетъ и редутиятъ „*Айва-деде*“ били издигнати презъ време на „*Силистренското муарабе*“, когато „*арнаутето*“ минавали „*занагоре — Туна-янасж*“, т. е. презъ 1852—1853 г. (Кримската война). Редутитъ „*Куру-багларъ*“ и „*Коньовица*“ били построени презъ време на сръбско-турската война (1876 г.).

Всички фортификационни работи били извършвани чрезъ „*ангария*“ — трудова повинност. Любопитни сж разказитъ на старцитъ за построяването на „*табитъ*“. *Еврейската табия* била построена отъ евреи и наречена на тѣхно име; сега (1933 год.) това укрепление се изравни за улична регулация и дворни мѣста. *Слатинскиятъ* люнетъ и „*Чаушъ паша*“ табия били издигнати отъ българитъ; последната табия била изравнена скоро следъ освобождението ни (1877/78 г.) при построяването на артилерийскитъ и гвардейскитъ казарми. Редутитъ „*Айва-деде*“ билъ изкопанъ отъ турци — занаятчии.

1. **Градскиятъ валъ** (черт. 69), наричанъ отъ мѣстното население — „*Хендеко*“, е най-стара фортификационна землена турска работа около **София**.

Като проследимъ разположението на вала по мѣстността, ясно се вижда, че ровътъ е билъ наводняванъ отъ Боянския ручей, р. Градска и р. Перловецъ. По вала имало „*капии*“ (входове) съ желѣзни врати: Ломска капия, Пиротска, Боянска (Кюстендилска), Цариградска и Орханийска (Подуенска) — наименования, получени отъ имената на пѣтищата; които сж излизали отъ София за другитъ градове. Близко до капиитъ имало малки пристройки за охраната (караула) и баждарницитъ.

Презъ последната руско-турска война (1877—78 г.) *валътъ* е билъ съхраненъ и отъ руската 3-верстова карта се вижда, че крепостниятъ валъ е ималъ въ планъ очертание, съ което е обграждалъ *турска София* (черт. 69), а относителното му положение къмъ *днешна София* се вижда по черт. 66.

Землениятъ валъ, както се отбеляза по-горе, е свършено обезличенъ отъ разширяването и застрояването на София. Презъ 1907 г. валътъ бѣше изравненъ въ по-голѣмата си дължина; на мѣста личеха остатѣци, които по чертежа сж показани съ двойни паралелни линии (едната заштрихована). Профилитъ бѣха по-запазени: при бившата Вайсова мелница — сега площадъ „*Възраждане*“ (пунктъ Q); край пехотнитъ казарми (п. R); до бившата I-а мжжка гимназия — сега университета (п. S) и по-нататкъ участъкътъ TZ, между ул. „*Ста-*

ра-планина“ и р. Градска. На черт. 70, A е представенъ профилътъ на градския валъ при пунктъ R (по № 1 на черт. 69); на сѣщия чертежъ, B—профилътъ възстановенъ (реставриранъ), което дава представа за вала. Вѣроятно, водниятъ ровъ е ималъ кюветъ—дѣнно ровче, за увеличаване дълбочината на наводняването на рова.

2. **Табитъ**. Относителното разположение на турскитъ укрепления (табии) около нѣкогашна (черт. 69) и сегашна **София** е представено на черт. 71.

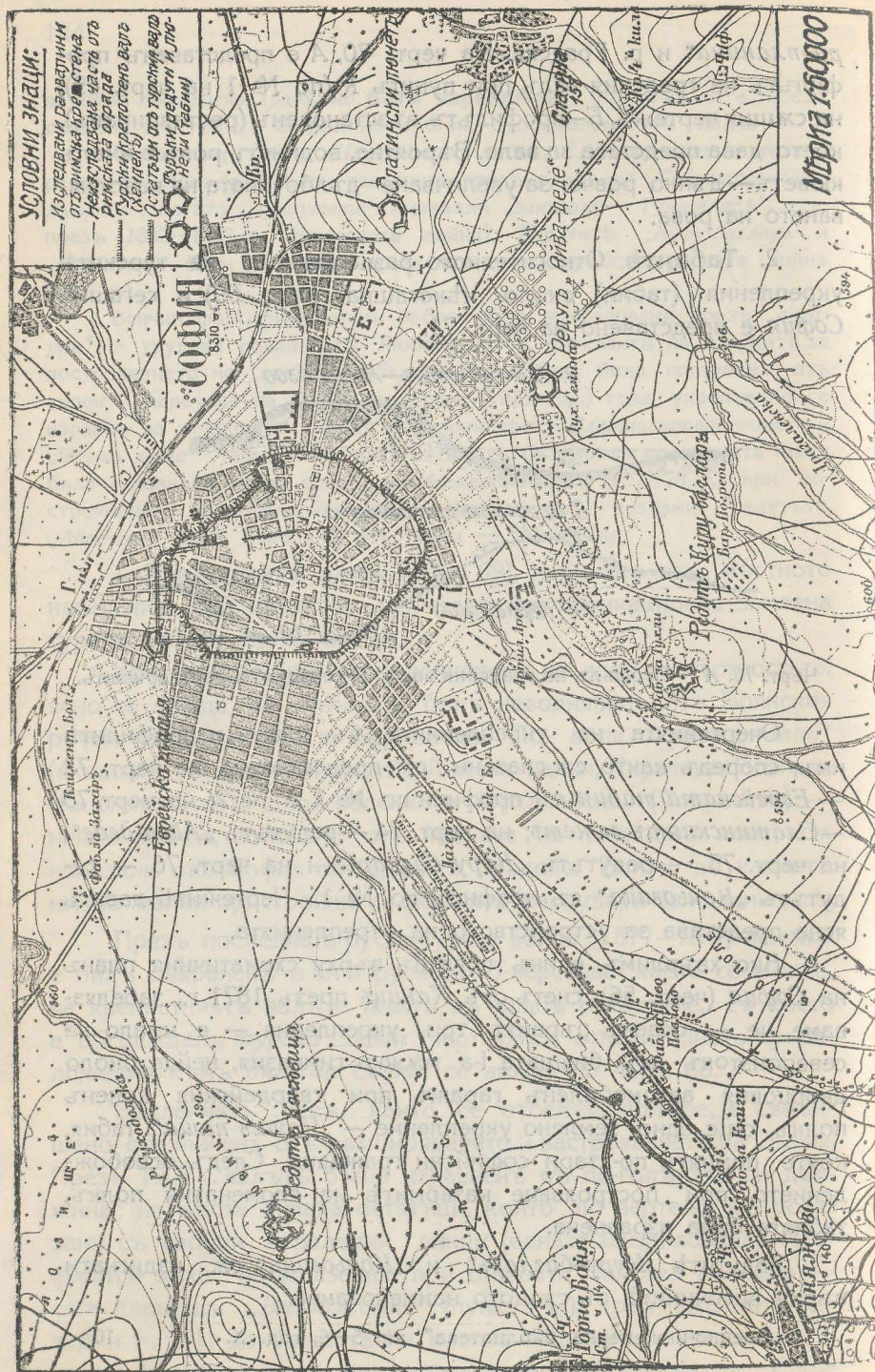

Черт. 70. A — Профилъ на градския валъ; B—сѣщиятъ реставриранъ.

Очертанията на укрепленията въ планъ и профилитъ имъ, споредъ както сж спазени, сж представени: на черт. 72 — *Еврейската табия* съ профили по № 1 и № 2; на черт. 73 — *Слатинскиятъ люнетъ*; на черт. 74 — редутиятъ „*Айва-деде*“; на черт. 75 — редутиятъ „*Куру-багларъ*“ и на черт. 76 — редутиятъ „*Коньовица*“ съ профилъ по № 1. Чертежитъ даватъ ясна представа за устройството на укрепленията.

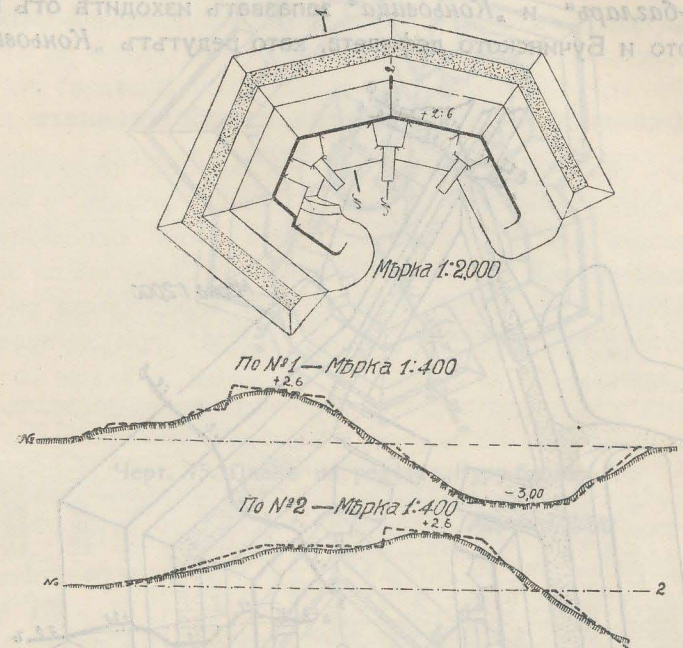
Ако хвърлимъ единъ погледъ върху схематичния планъ на **София** (черт. 56), снетъ отъ *Каницъ* презъ 1871 г., забелязваме, че — освенъ първитъ три укрепления — е имало на североизтокъ отъ бившата I-а мжжка гимназия, нейде около дворцовия автомобиленъ гаражъ при гвардейския коненъ полкъ, още едно землено укрепление — „*Чаушъ паша*“ табия, която помнятъ по-стари софийски граждани. Следъ освобождението, при построяване казармитъ на споменатия полкъ, табията била изравнена.

Редутитъ „*Куру-багларъ*“ и „*Коньовица*“ сж издигнати върху височинитъ съ сѣщото наименование.

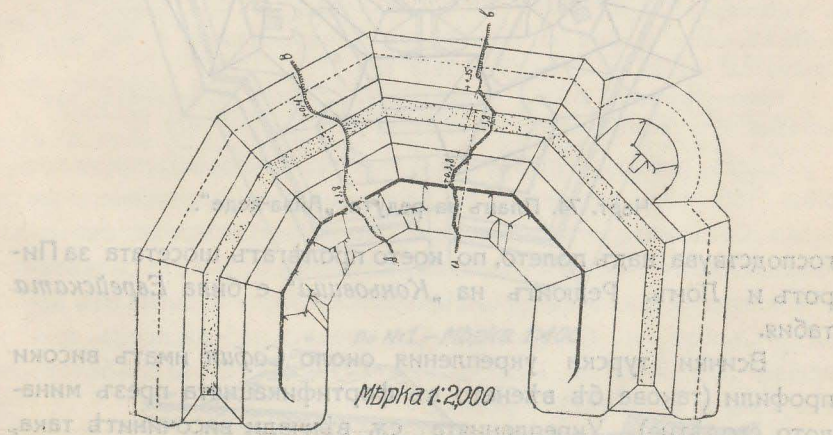
Черт. 71. Топогр. планъ на сегашна София съ означение на турските укрепления.

Редутътъ „Куру-багларъ“ (черт. 75) има въ двора си кавалеръ и по очертанието си прилича на малкитъ одрински фортове.

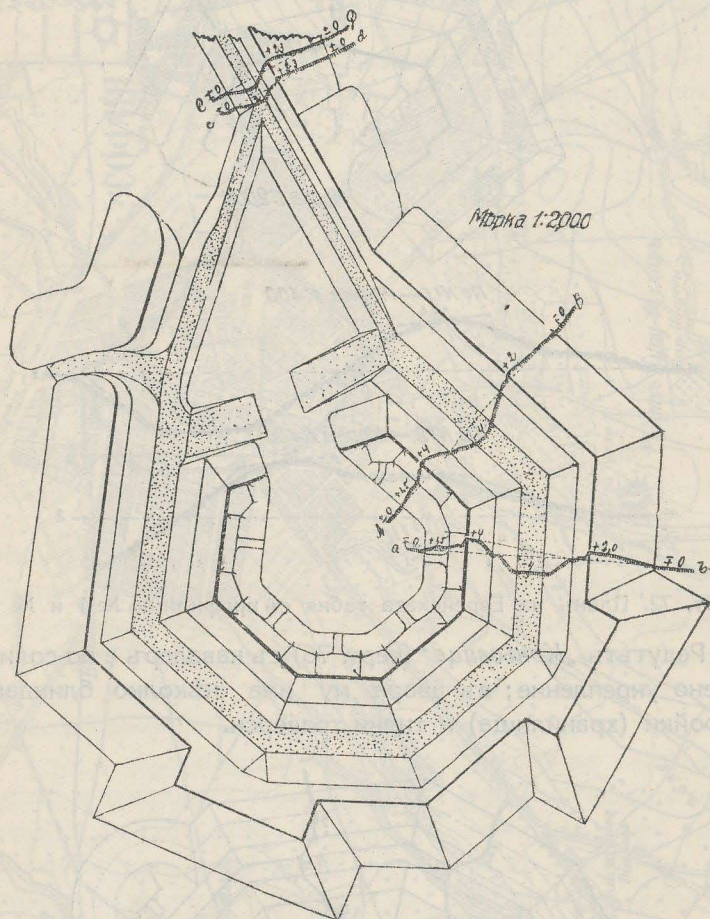
Черт. 72. Планъ на Еврейската табия съ профили по № 1 и № 2.

Редутътъ „Коньовица“ (черт. 76) съ кавалеръ е по-солидно землено укрепление; въ двора му има нѣколко блиндажни постройки (хранилища) и тилни траверси.

Черт. 73. Планъ на Слатинския лунетъ.

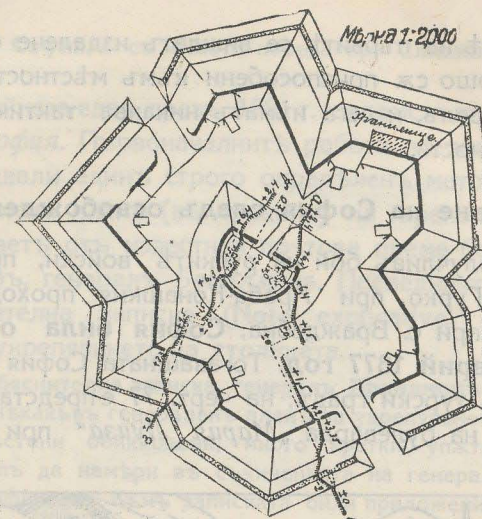
Редутът „Айва-деде“, Слатинският люнет и обезличената „Чауш паша“ табия имат разположение и фронтъ за отбрана на Цариградското и Орханийското шосета; редутитъ „Куру-багларъ“ и „Коньовица“ запазват изходитъ отъ Княжевското и Бучинското дефилета, като редутътъ „Коньовица“

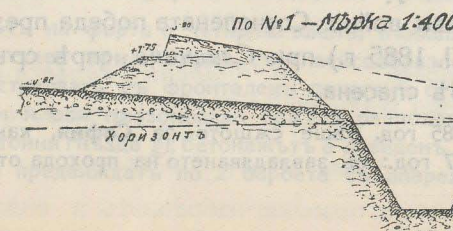
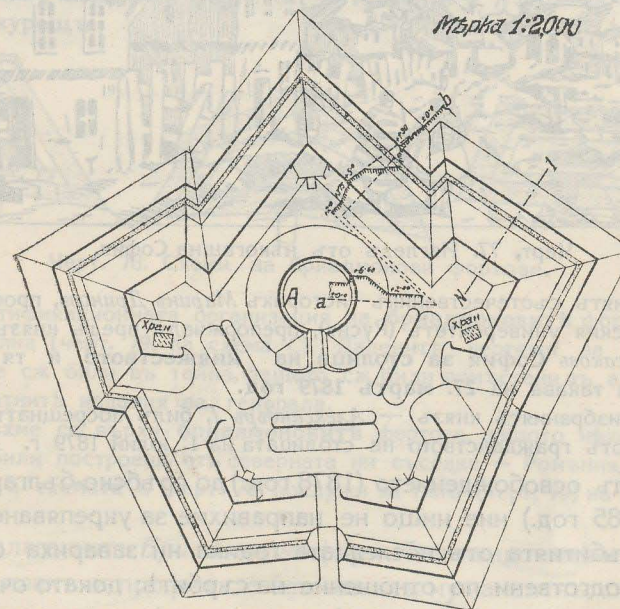
Черт. 74. Планъ на редута „Айва-деде“.

господствува надъ полето, по което пролѣгатъ шосетата за Пиротъ и Ломъ. Редюитъ на „Коньовица“ е била Еврейската табия.

Всички турски укрепления около София иматъ високи профили (такова бѣ вѣненето въ фортификацията презъ миналото столѣтие). Укрепленията сж вѣнчали височинитъ така,

Черт. 75. Планъ на редута „Куру-багларъ“.

Черт. 76. Планъ на редута „Коньовица“ съ профилъ по №1

щото силуетитъ на първитъ се виждатъ издалече отъ Софийското поле; лошо сж приспособени къмъ мѣстността — безъ близъкъ обстрелъ, и сега нѣматъ никаква тактико-фортификационна стойностъ.

Укрепяване на София следъ освобождението.

Следъ сполучливъ бой на рускитъ войски, предвождани отъ генералъ Гурко, при Араба-Конашкия проходъ и моста на р. Искъръ при с. Враждебна, **София била освободена на 23. декемврий 1877 год.** Тогаващата София имала видъ на обикновенъ турски градъ; на черт. 77 е представена рисунка за изгледа на булеварда „Мария Луиза“ при сегашнитъ градски хали.

Черт. 77. Изгледъ отъ нѣкогашна София.

Нашиятъ съотечественикъ — историкъ *Маринъ Дриновъ*, професоръ въ Харковския университетъ (Русия), препоръчалъ предъ князь *Дондуковъ-Корсаковъ* **София за столица на княжеството** и тя била обявена за такава на **27. мартъ 1879 год.**

Новоизбраниятъ князь — *Александъръ I*, билъ посрещнатъ тържествено отъ гражданството на столицата на 1. юлий 1879 г.

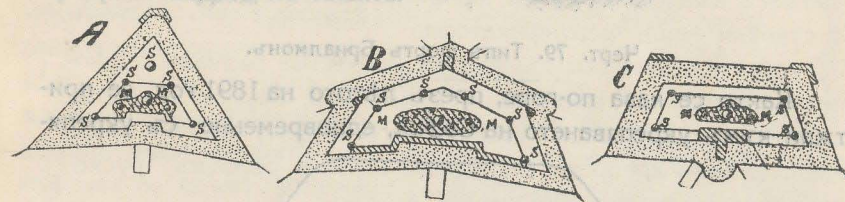
Следъ освобождението (1878 год.) до сръбско-българската война (1885 год.) ние нищо не направихме за укрепяването на *София*. Събитията отъ последната година ни завариха свършено неподготвени по отношение на сърбитъ; докато очаквахме воюване отъ югъ съ турцитъ, опасността се надигна отъ западъ — Сърбия ни обяви война. Спечелената победа презъ тридневния бой (5—7. XI. 1885 г.) при *Сливница*, спрѣ сръбското нахлуване и *София* бѣ спасена.

Сливница отъ 1885 год. бѣше сжщото за *София*, каквото и *Араба-Конакъ* отъ 1877 год.: съ завладяването на прохода отъ руси-

тъ, освободи се *София*, а съ нашата победа при *Сливница* — спаси се столицата.

Следъ войната едва презъ 1891 г. се пристѣпи къмъ укрепяването на *София*. Първоначалнитъ работи по това укрепяване не сж следвали единъ строго опредѣленъ методъ; нѣмало е даже генераленъ планъ (въ проектъ) на крепостта. Поисканъ билъ съветъ отъ известния по това време белгийски воененъ инженеръ, генералъ *Бриалмонъ*. Последниятъ далъ една кратка обяснителна записка (Note explicative, 2. VII. 1891 Bruxelles) за укрепяването на столицата.

Въ тази обяснителна записка, генералъ *Бриалмонъ* нищо не бележи досежно нѣкакъвъ генераленъ планъ за укрепяването на *София*; въ нея сж помѣстени обикновени, много кратки упътвания, които всѣкой би могълъ да намѣри въ съчиненията на генерала по дълго-временна фортификация. Къмъ записката били приложени 4 листа съ чертежи за *анверскитъ*, *лиежскитъ*, *намюрскитъ* (Белгия) и *букурешскитъ* (Ромъния) фортове; на черт. 78 сж показани нѣколко схеми: А — за единъ белгийски фортъ около *Намюръ* и Б и С — за фортове около *Букурешъ*.

Черт. 78. Схеми на бриалмонови фортове.

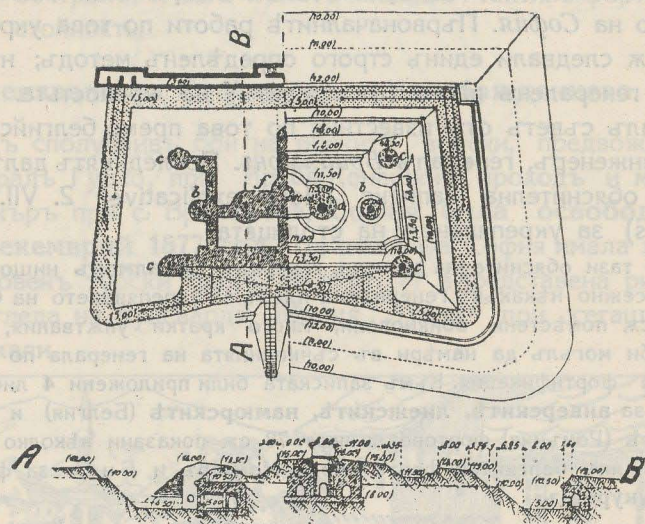
Фортификационната организация на *бриалмоновитъ* фортове е твърде силна (черт. 79, за схема С). Даденитъ чертежи за типове фортове не сж били въ тайна, защото сж били помѣстени въ атласитъ къмъ печатнитъ издания на генерала.

Спрѣхме се върху *бриалмоновитъ* фортове, защото нѣкои отъ тѣхъ сж били построени отъ северната ни съседка — Ромъния, около *Букурешъ*, а схемата С (черт. 78) послужи за типъ (черт. 79) на нашитъ фортове.

Предлаганиятъ *Бриалмоновъ* фортъ билъ видоизмѣненъ отъ насъ въ планъ и профилъ, а бетоначътъ му намаленъ; схематичното очертание на форта въ планъ е представено на черт. 80.

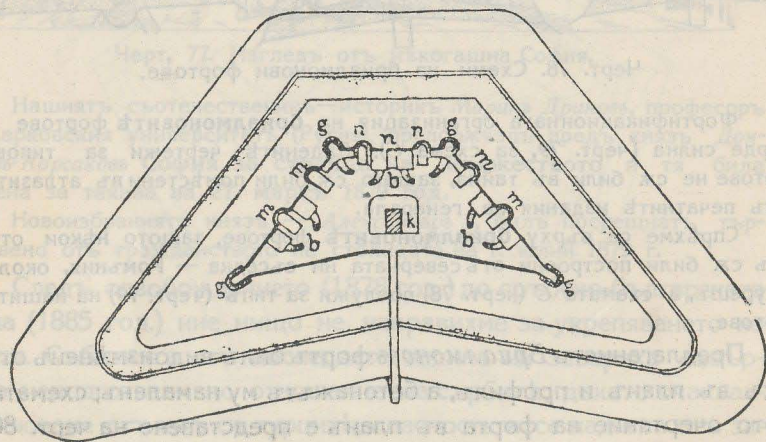
Планътъ на форта е четирижгъленъ; вънкашниятъ ровъ отъ трапецовиденъ става *трижгъленъ* съ гласисообразенъ брустверъ; рововетъ се обстрелватъ съ фронталенъ пехотенъ огънь и съ леки брониани 57 м. м.-ови грюзоновски орждия, разположени въ изходящитъ жгли (въ бетонни гнѣзда g); бетоначътъ е доведенъ до минимумъ. На всѣки фасъ се предвиждатъ по 2 барбета съ апарели (b) за 12 или 15

с.м.-ови крепостни орждия; барбетитѣ се отдѣлятъ съ малки (л) и голѣми (т) траверси. Тази фортификационна организация, въ сравнение съ първоначалната (черт. 78, С и 79), е крайно оскъдна.

Черт. 79. Типъ фортъ Бриалмонъ.

Както се каза по-горе, презъ лѣтото на 1891 год. се пристъпи къмъ укрепяването на *София*, едновременно съ укрепя-

Мѣрка 1:4,000.

а - Бетонна казарма
б - Бетонни гнѣзда за 57мм
в - Апарети и барбети за крор.
г - голѣми
д - малки } траверси

Черт. 80. Схема за софийски фортъ.

ването на *Сливнишката* позиция; избраниятъ и видоизмѣненъ типъ фортъ (черт. 80) бѣ приспособенъ къмъ мѣстността.

Укрепи се северозападниятъ фронтъ срещу *Владайско-Бучинското* дефилета — *Ломско-Вратчанското* шосета.

Следъ 1895 год. укрепяването на *София* се е подновявало на нѣколко пѣти въ зависимостъ отъ политическитѣ събития на Балканитѣ; издигнатитѣ фортификационни работи сж били малко и отъ полски характеръ.

Витоша и Люлинъ били изоставени за отбраната на *София*. А такива планини, при тѣй сполучливо разположената до тяхъ столица, трѣбва да се включатъ въ отбранителната линия. Единъ подобенъ проектъ съ записка, по своя частна инициатива, представихъ (1901 год.) въ Инженерната инспекция, отдето се препрати въ щаба на армията; този проектъ се застъпи отъ „Проектъ за *Софийската крепост* (1904 год.)“ и остана само на книга.

Сегашното състояние на фортите край *София* е добро, а издигнатитѣ въ различно време фортификационни работи, отъ полски характеръ, сж обезличени отъ атмосферното влияние и разработването на нивята.

Глава VI.

Укрепяване на България от турците.

Общ погледъ.

Турците презъ първитъ столѣтия отъ своето владичество на Балканитъ (XIV-XVII в.) сж били съ силенъ настѣпателенъ духъ, който ги заведе чакъ подъ Виена. Тѣ разрушили завладѣнитъ древни крепости, а нови не създали. Когато започва упадъкътъ на империята (XVIII в.), тѣ започнали да прибѣгватъ къмъ помощта на фортификацията и въ миналото станали вещи фортификатори.

Турците издигнали въ нашето отечество редица първо-степенни за времето си крепости: Силистра, Варна, Шуменъ, Русе, Никополъ, Видинъ, Бѣлоградчикъ, София, Одринъ и др.; нѣкои отъ тѣзи крепости сж играли голѣма роль въ руско-турскитъ войни презъ XVIII и XIX в.

Укрепяването на току-що споменатитъ градове е било споредъ тогавашнитъ вѣения въ дълговременната фортификация. Устройството на нѣкои укрепления е било, за даденото време, дори последна дума на фортификацията; такива сж: „Московъ-табия“ и „Илѣзъ-табия“ (Шуменъ), „Франга-табия“ (Варна), крепостната ограда около Силистра, „Меджидие-табия“ (тамъ) и др.

Стратегическата оценка на създаденитъ крепости е била отлична; достатъчно е да се отбележи фактътъ, че сжитъ градове сж били силно укрепени и отъ римлянитъ. Нѣщо повече: турците, съ стратегическия си усѣтъ за фортификационната организация на Североизточна България, сж изпреварили времето. Така, укреплениятъ четирижгълникъ: Шуменъ—Варна—Силистра—Русе, известенъ въ историята на фортификацията подъ името „Български укрепенъ четирижгълникъ“, е послужилъ за класически прототипъ на укрепенитъ райони.

Българскиятъ укрепенъ четирижгълникъ.

Българскиятъ укрепенъ четирижгълникъ: Шуменъ—Варна—Силистра—Русе (черт. 81), прегражда най-правия пѣтъ отъ долния Дунавъ за Одринъ и по-нататъкъ — Цариградъ. Разстоянието между крепоститъ се колебае отъ 80—150 клм. Две отъ крепоститъ (Силистра и Русе) сж прирѣчни, третата (Варна)—приморска и четвъртата (Шуменъ)—сухопътна. Укрепениятъ четирижгълникъ е оказвалъ силно влияние върху хода на всички руско-турски войни: или е привличалъ рускитъ сили за обсада на крепоститъ (войната 1828—1829 г.) и по този начинъ се е затѣгвала войната и се обезпечвалъ главниятъ пѣтъ за Цариградъ презъ Одринъ, или е раздробявалъ рускитъ сили (войната 1877-78 год.).

Първата война се разигра въ укрепления четирижгълникъ; той продължи войната, въпреки неумѣнето на турскитъ генерали да го използватъ, като укрепенъ районъ, за маневриране. Крепостта Варна оказа упорита съпротива и всѣка крачка напредъ за руситъ имъ е коствала много кръвъ; следъ тримесечна отбрана комендантътъ на крепостта, Юсуфъ паша, по причина на Цариградски придворни интриги, предаде крепостта на 11. октомврий 1828 г. (ст. ст.). Крепостта Силистра едва била превзета на 29. юний следващата година.

Презъ втората война укреплениятъ четирижгълникъ разедини рускитъ сили на две армии: едната минала Дунава въ долното течение, при Браила, а другата — при Свищовъ. Въ четирижгълника била 100,000-ата армия на Мехмедъ Али паша. Рускиятъ корпусъ въ Добруджа (генер. Цимерманъ) действувалъ пасивно, защото на операционната му линия се намиралъ укреплениятъ четирижгълникъ. Армията, която минала Дунава

Черт. 81. Българскиятъ укрепенъ четирижгълникъ.

при Свищовъ, следъ като оставила заслонъ за наблюдение къмъ крепоститѣ Русе—Шуменъ, оперирала на югъ презъ Балкана изъ Тракийската равнина.

Това значение на укрепения четирижгълникъ е било преценено още отъ генералъ **Жомини**, началникъ щаба на **Наполеона**: „Руска армия, която би поискала да мине Балкана, трѣбва да остави частъ отъ силитѣ си за наблюдение крепоститѣ Русе и Шуменъ—долното течение на Дънава“. Тѣзи три реда сж пророчески думи за плана на рускитѣ действия презъ освободителната война (1877-78 год.).

Османъ паша отъ Видинската крепостъ, схващайки създаденото стратегическо положение и преценявайки го добре, напусналъ крепостта и се съпоставилъ на руското напредване съ заемаването на Плѣвенъ. Стратегическото положение се влошило за руситѣ, а твърде много се подобрило за турцитѣ.

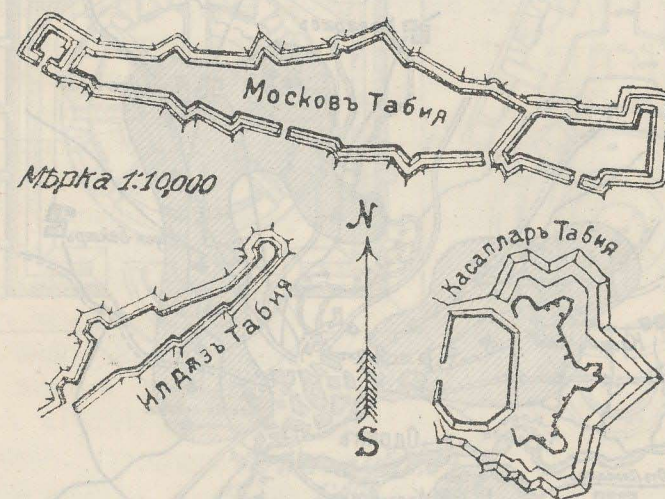
Но, благодарение на бездарността на **Мехмедъ Али паша** (съ бездействието му въ четирижгълника), положението на руситѣ се поправило; тѣ се разправили съ **Османъ паша** въ Плѣвенъ и, безъ да бждатъ обезпокоявани отъ турската 100,000-а армия въ четирижгълника, продължили операциитѣ си презъ Балкана и Тракийската равнина.

Днесъ укреплениятъ четирижгълникъ нѣма никаква цена въ фортификационно отношение и е вече достояние на историята. Укрепленията му сж отживѣли времето си (стари), полуразрушени и нѣкои обезличени, което се вижда отъ следващото описание на една отъ крепоститѣ му — **Шуменската**.

Шуменската крепостъ. Следъ завладяването на България, турцитѣ разрушили, между другитѣ крепости, и крепостнитѣ стени на **Преславъ** и **Плиска** (стр. 57-58 и 87-89); тѣзи две крепости сж застъпени отъ новоиздигнатата отъ турцитѣ твърдина **Шуменъ**, при източнитѣ поли на платото съ сжщото име — древниятъ **Симеоновъ връхъ** (стр. 63).

Съ заселването на Герлово и Дели-Орманъ съ компактна маса турско население, градътъ Шуменъ придобилъ вече голѣмо значение за този турски край. И когато презъ XIX в. се започнало усилено укрепяване на Северна България отъ турцитѣ, *най-силно е билъ укрепенъ Шуменъ*. Градътъ билъ ограденъ съ крепостенъ земенъ валъ и препасанъ съ фортовъ поясъ; крепостната ограда е била издигната преди руско-турската война 1828-29 г., едновременно съ земенитѣ огради на София, Варна, Русе и др. Следъ 1829 г. турцитѣ пристж-

пили къмъ постепенно засилване укрепяването на българския четирижгълникъ и, преди всичко, укрепяването на **Шуменъ**, което се продължавало до Кримската война (1853-54 г.); фортификационни работи сж били произведени до и презъ последната руско-турска война (1877-78 г.). Отъ турцитѣ били издигнати около Шуменъ укрепления отъ дълговремененъ и полудълговремененъ характеръ, които образували фортовъ поясъ около града съ диаметъръ отъ 7 до 11 клм. по въздушна линия. Едни отъ най-солиднитѣ фортове сж били „**Московъ-табия**“, „**Илѣвъ-табия**“, „**Касапляръ-табия**“ и др.; за времето си, тѣ сж били силни въ фортификационно отношение укрепления — очертанието имъ въ планъ е било най-разнообразно (черт. 82), което издава известно творчество.

Черт. 82. Характерни турски фортове около Шуменъ.

По Берлинския договоръ отъ 1878 г. ние трѣбваше да разрушимъ всички крепости въ страната ни, останали отъ турцитѣ; така щото, силната турска крепостъ **Шуменъ** постепенно се обърна на развалини отъ фортове.

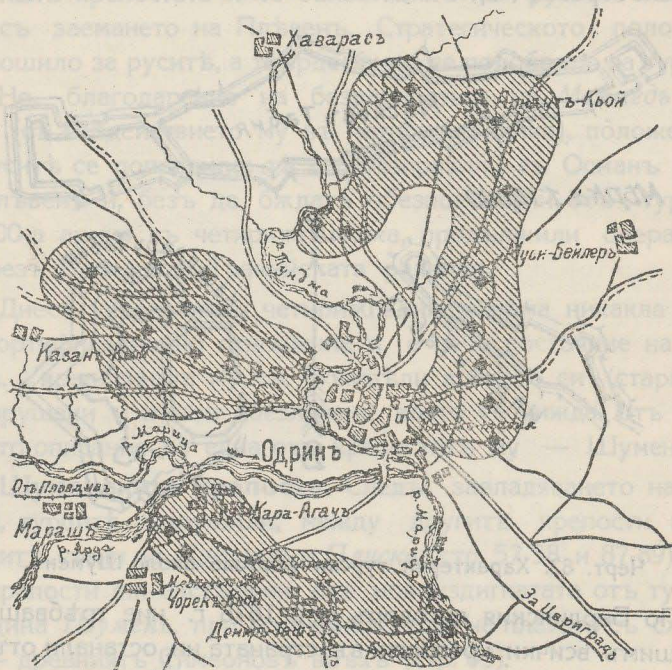
До първия ромъно-български конфликтъ (1900 г.) ние нищо не бѣхме направили за усиляването на **Шуменската крепостъ**. По западната и южната граница (срещу турцитѣ и сърбитѣ) се произвеждаха нѣкои и други фортификационни работи, защото откъмъ тѣзи посоки се повдигаше политическиятъ барометъръ на нашата млада държава. Ромънитѣ минаваха за добри приятели, но **Михаилаяновото убийство** въ Македония презъ 1900 г. ни убеди, че севернитѣ ни съседи

сж такива неприятели, както турцитѣ и сѣрбитѣ. Тогава се издигнаха около Шуменъ нѣкои полски фортификационни работи. Презъ 1904 г. се състави генераленъ планъ на крепостта. При шуменскитѣ маневри (1912 г.), както и презъ междусъюзническата (1913 г.) и Свѣтовната (1915-1918 г.) войни, издигнаха се по фортовия поясъ разни фортификационни работи, предимно отъ полски характеръ.

Одринската крепостъ.

Одринъ е взелъ на пѣтищата отъ Търново-Сейменъ (Златенъ-долъ), Ямболъ, Лозенградъ, Цариградъ, Деде-Агачъ и Кърджали.

Одринската крепостъ (черт. 83) е издигната въ началото на руско-турската война (1877-78 г.) по проектъ и ръковод-

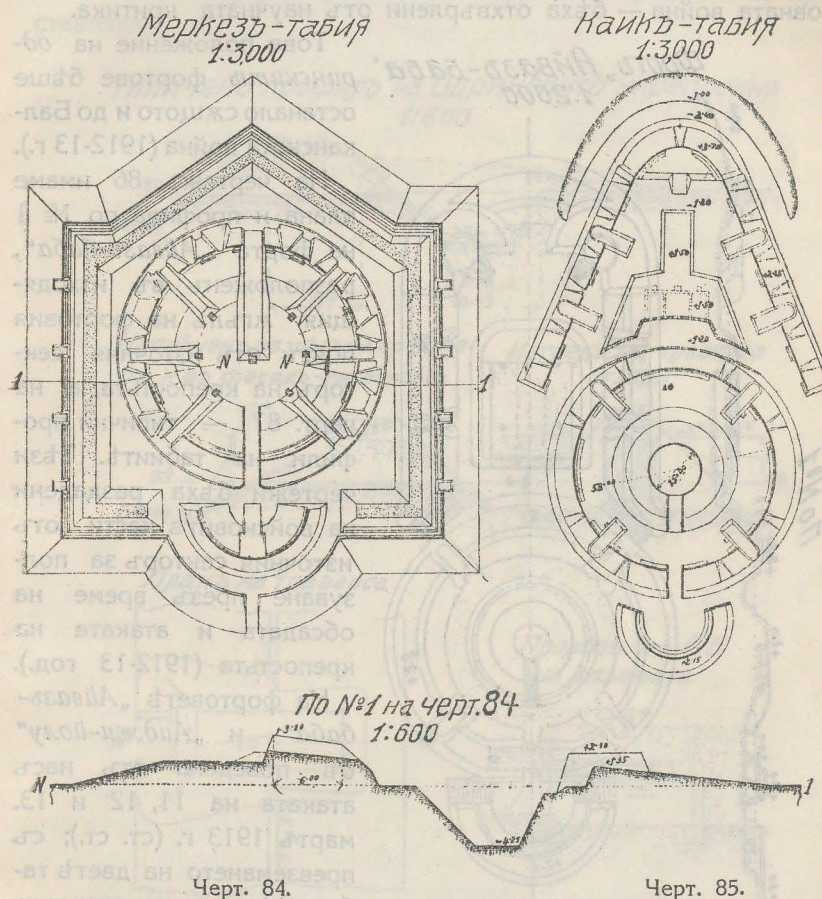
Черт. 83. Одринската крепостъ.

ство на Блюмъ паша, австрийски генералъ на турска служба. Презъ време на Съединението (1885 г.) и презъ Балканската война (1912-13 г.) крепостта бѣше усилена отъ турцитѣ.

Рѣка Марица въ Одринско е пълноводна. Съобщенията между брѣговетѣ ѝ сж трудни, поради голѣмата оскѣдица на мостове. Така, въ града, надъ Марица има единственъ мостъ

за предградието „Кара-Агачъ“; другъ голѣмъ камененъ мостъ има по горното течение на рѣката при Свиленградъ, построенъ още презъ 1512 г. отъ Мустафа паша.

Мѣстността около Одринъ естествено се дѣли отъ рѣкитѣ на три сектора: северенъ — между Марица и Тунджа; източенъ — между Тунджа и Марица и юженъ — между Ма-

рица и Арда. Укрепленията се групиратъ въ тѣзи сектори, като „табиитѣ“ сж разположени отъ града на разстояние $1\frac{1}{2}$ — $7\frac{1}{2}$ клм.

Одринскитѣ табии сж фортове-батареи отъ полудълговремененъ характеръ съ най-разнообразно очертание въ планъ. На черт. 84 е представенъ планътъ (съ профилъ по № 1) на „Меркезъ-табия“ въ южния секторъ (между селата Кара-Агачъ и Де-

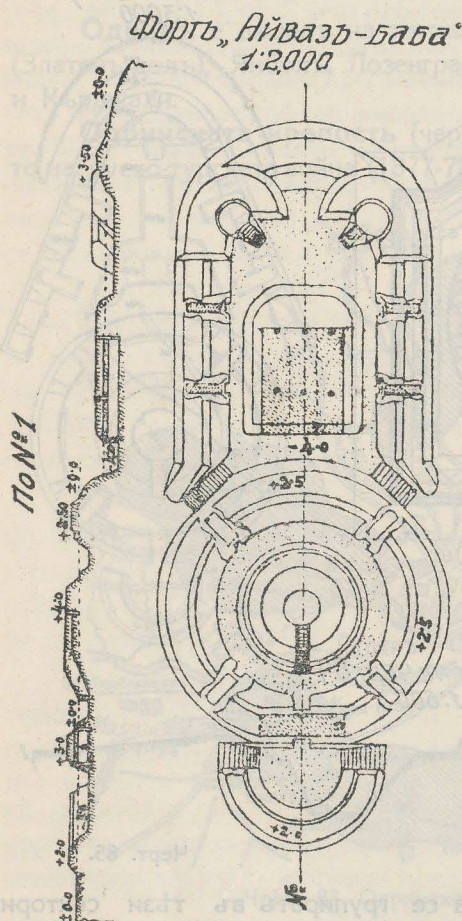
миръ-ташъ), а на черт. 85—планътъ на „Каикъ-табия“ въ източния секторъ (на изтокъ отъ града). Отъ профила и плановетъ се вижда, че фортоветъ иматъ високъ профилъ и рововетъ сж безъ обстрелване; казематированитъ постройки сж отъ тухлена съ каменна зидария и самитъ укрепления представяватъ фортове-батареи, които много рано—допреди Свѣтовната война—бѣха отхвърлени отъ научната критика.

Това положение на одринскитъ фортове бѣше останало сжщото и до Балканската война (1912-13 г.).

На чертежъ 86 имаме плана и профила по № 1 на форта „Айвазъ-баба“, разположенъ въ изходящия жгълъ на фортовия поясъ отъ източния секторъ на крепостта, а на черт. 87 — типични профили на табитѣ. Тѣзи чертежи бѣха раздадени на войсковитѣ части отъ източния секторъ за ползуване презъ време на обсадата и атаката на крепостта (1912-13 год.).

На фортоветъ „Айвазъ-баба“ и „Аиджи-йолу“ бѣ поведена отъ насъ атаката на 11, 12 и 13 мартъ 1913 г. (ст. ст.); съ превземането на дветѣ табии, Одринската крепостъ падна и комендантътъ ѝ, Шукри паша, съ гарнизона бѣ плененъ.

Споредъ нашия оперативенъ планъ за Балканската война, Одринската крепостъ се отминаваше, като се остави II-а армия да обкржи крепостта (1912 г.); обаче, презъ втората половина на войната (1913 г.) нашето политическо и стратегическо положение така се сложи, щото се наложи атакува-

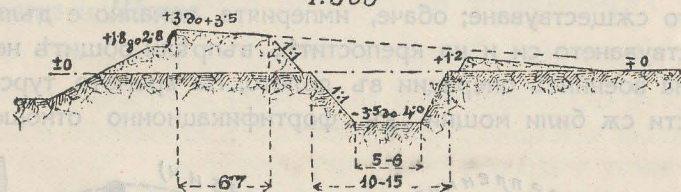
Черт. 86.

нето на крепостта съ открита сила и превземането ѝ на 13. мартъ (ст. ст.) 1913 г.

Характеристика на турскитъ крепости.

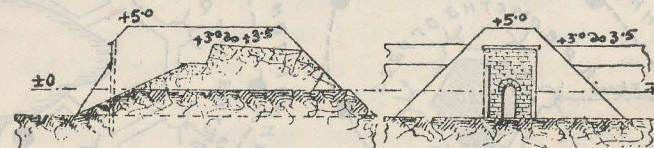
Общата характеристика на турскитъ крепости се представява:

Типиченъ профилъ на Одринскитъ укрепления 1:600

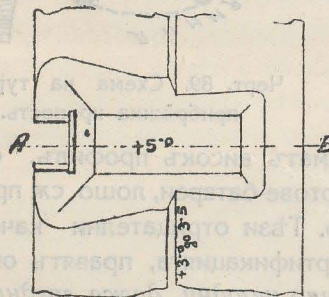

Напрѣченъ разрѣзъ на вrustвe-ра и въ фасадъ-траверсътъ

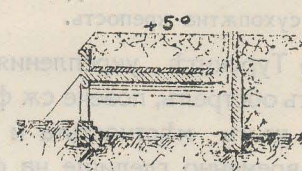
Изгледъ на траверса отзадъ

Планъ на траверса

Прорѣзъ по АБ на каземата

Черт. 87. Типични профили на одринскитъ укрепления.

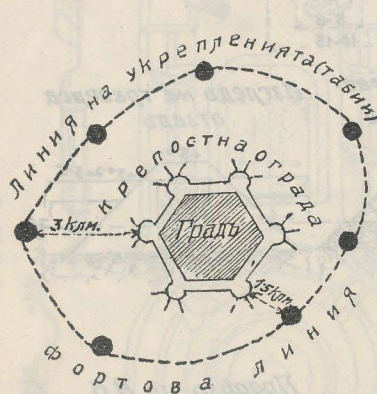
а) Каменна или землена ограда около града; сега нѣкои огради сж обезличени отъ разширението на градоветъ. На разстояние, срдно, 3 клм. отъ оградата сж разположени табитѣ — фортовиятъ поясъ. Фортификационнитъ особености на табитѣ, а сжщо и на оградитѣ, се изложиха по-горе.

„Военно-инженерна библиотека“, кн. 5—6, год. X.

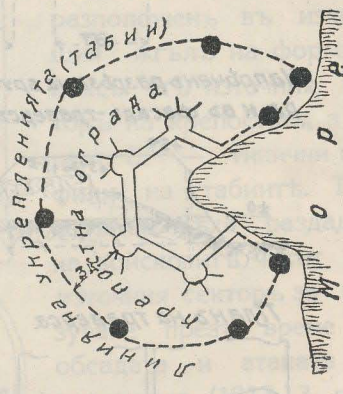
Сега оцѣлѣлитѣ турски укрепления нѣматъ никакво фортификационно значение.

На черт. 88 е представена схемата на турска сухопътна крепост, а на черт. 89 — схемата на прибрежна крепост (морска или рѣчна).

б) Известенъ е историческиятъ процесъ за постепенното разпадане на Отоманската империя въ продължение на 150-200 години. Съперничеството между великитѣ сили за влияние е крепило Турция на Балканитѣ следъ всѣка война за нейното съществуване; обаче, империята немалко е дължела съществуването си и на крепоститѣ, въпрѣки общитѣ несполуки на военнитѣ операции въ полето. На времето, турскитѣ крепости сж били мощни въ фортификационно отношение.

Черт. 88. Схема на турска сухопътна крепост.

Черт. 89. Схема на турска прибрежна крепост.

в) Турскитѣ укрепления иматъ високъ профилъ, слабъ близъкъ обстрелъ, повече сж фортове-батареи, лошо сж приспособени къмъ мѣстността и пр. Тѣзи отрицателни качества, отъ съвремененъ гледище на фортификацията, правятъ оцѣлѣлитѣ турски укрепления *свършено негодни, даже вредни*.

За държавната отбрана, турскитѣ укрепления трѣбва да не се взиматъ въ смѣтка, защото сж фортификационна безценица и вече сж предметъ на историята на фортификацията.

г) Ако турскитѣ крепости днесъ нѣматъ никакво значение отъ фортификационно гледище, то самитѣ пунктове не сж изгубили своето стратегическо значение и при новитѣ граници на царството, защото стратегическата имъ оценка е била направена отъ турцитѣ вѣрно.

Фортификацията презъ руско-турската война (1877-78 г.) се прояви:

1. Въ издигането на *Одринската крепост* по правилата на временната фортификация (1877 г.), за което говорихме по-горе и

2. Презъ течение на военнитѣ действия се издигнаха отъ воюващитѣ по военния театъръ полски фортификационни работи; последнитѣ по нѣкои позиции взеха широкъ размѣръ и оказаха голѣмо влияние върху операциитѣ — напримѣръ, *Плевенъ* и *Шипка*.

Глава VII.

Укрепяване на Родината отъ насъ.

Укрепяване презъ Освободителната война (1877-78 г.)

Презъ Освободителната война (1877-78 г.) широко бѣше използвана полската фортификация отъ воюващитѣ, особено при *Плѣвенъ* и *Шипка*.

Следъ преминаване отъ руситѣ Дунава при Свищовъ, армията имъ, като остави единъ заслонъ срещу укрепления български четиригълникъ, настѣпи стремително презъ Балкана за Тракия и по-на югъ. Стохиялната турска армия въ *Четиригълника*, командувана отъ посредствения *Мехмедъ Али паша*, бездействуваше, когато, подъ закрилата на крепоститѣ, можеше да се развиятъ ударни, маневрени, флангови, бойни действия, които щѣха да осуеятъ руското настѣпление още въ самото му начало.

Плѣвенъ. Комендантътъ на Видинската крепостъ, *Османъ паша*, генералъ съ голѣмъ стратегически усѣтъ, схваналъ и преценилъ вѣрно създаденото бойно положение, напусналъ крепостта и съ 30-хилядния гарнизонъ се насочилъ на югоизтокъ и се препрѣчилъ при *Плѣвенъ* на руското настѣпление; той заелъ при града околорѣстната, естествено силна позиция, която укрепилъ въ подобие на днешнитѣ укрепени пунктове.

При укрепяването на *Плѣвенъ*, турцитѣ използвали мѣстнитѣ жители като трудоваци; но, съ развитиѣ се бойни действия, работницитѣ-българи били отстранени, защото прибѣгвали къмъ страната на руситѣ.

Османъ паша съ 30 хилядния гарнизонъ, подпомогнатъ отъ фортификацията, отбилъ всички руски атаки; станало нужда, щото руситѣ да извикатъ отъ Русия прославилия се герой при Севастополската отбрана (Кримската война), военния инженеръ генералъ *Тотлебенъ*, който поелъ обсадата на *Плѣвенъ*.

Когато турцитѣ изчерпали хранителнитѣ и бойнитѣ си припаси, *Османъ паша* се поставилъ на чело на войскитѣ си, напусналъ укрепенитѣ позиции и се насочилъ на западъ, за да разкъса блокадната линия и да се оттегли къмъ София; но срещу превъзходнитѣ сили на руситѣ турскиятъ пробивъ не успѣлъ. *Османъ паша*, раненъ, билъ плѣненъ заедно съ армията си.

Съ развитиѣ се бойни действия около *Плѣвенъ*, руското стремително настѣпление на югъ бѣше спрѣно и войната бѣше се затегнала.

Шипка е друга страница отъ Освободителната война. Нашитѣ опълченци, редомъ съ своитѣ инструктори—руситѣ, заели *Шипченския* проходъ и много добре укрепили върха „*Св. Никола*“ съ полски укрепления и окопи. Издигнатитѣ фортификационни работи, въ сравнение съ плѣвенскитѣ, имали по-слаби профили, защото почвата е камено-скалиста; но затова пъкъ фронтътъ на укрепената позиция билъ въ по-голѣмата си частъ непристъпенъ — въ тѣзи мѣста склоноветѣ на върха „*Св. Никола*“ сж скалисти, крайно стрѣмни, почти отвесни.

Укрепената позиция въ *Шипченския* проходъ не е голѣма; тя е затворена и има очертание въ планъ като запетая (,).

Всички атаки на *Сулейманъ паша* били отбити отъ защитницитѣ на *Шипченския* проходъ; турцитѣ отстъпили, оттеглили се при политѣ на Балкана и се укрепилъ при *Шейново*. Руситѣ настѣпили презъ Балкана съ две обходни колони: едната—на западъ, а другата—на изтокъ отъ *Шипченския* проходъ, и заобиколили *Сулейманъ паша* съ войскитѣ му въ лагера при *Шейново*; следъ бой, пашата билъ плѣненъ съ войскитѣ си.

Падането на *Плѣвенъ* и плѣняването на *Османъ паша* съ гарнизона, отбиването отъ защитницитѣ на *Шипченския* проходъ атакитѣ на *Сулейманъ паша* и плѣняването му заедно съ войскитѣ му, решиха участието на *Освободителната* война: турската мощъ бѣ сломена и войната приключи съ Санъ-Стефанския договоръ, чрезъ който изгрѣ свободата за народа ни въ ширъ и дължъ на етнографическия му предѣли, но за кратко време!...

Погледъ върху укрепяването отъ освобождението до сръбско-българската война.

Следъ освобождението ни (1878 г.), до съединението и сръбско-българската война (1885 г.), ние нищо не бѣхме направили за укрепяването на татковината ни.

Упоени и унесени отъ настѣпилата свобода, не помислювахме за военно-инженерната организация на тогавашното княжество; па и армията ни бѣше въ периода на своето юношество — създаваше се отъ рускитѣ инструктори.

Съ обявяването на съединението (6. IX. 1885 г.), армията ни се съсрѣдоточи и развърна срещу Турция, откъдето очаквахме нападение. Тогава войскитѣ издигнаха по нѣколко укрепления отъ полски характеръ съ окопи по Търново-Сейменската, Хасковската, Къзълъ-Агаческата и други позиции. Но не стана нужда да воюваме съ турцитѣ; бѣхме нападнати отъ западния ни съседъ — сърбитѣ.

Сърбитѣ, подъ предлогъ че се нарушавало равновесието на Балкана, преминаха ненадѣйно на 2. ноемврий 1885 г. нашата граница. Стратегическото решение за водене на войната бѣше правилно и вѣрно взето: бързо да се прехвърлятъ войскитѣ ни отъ турската граница срещу сърбитѣ и да се даде решително сражение на западъ отъ София.

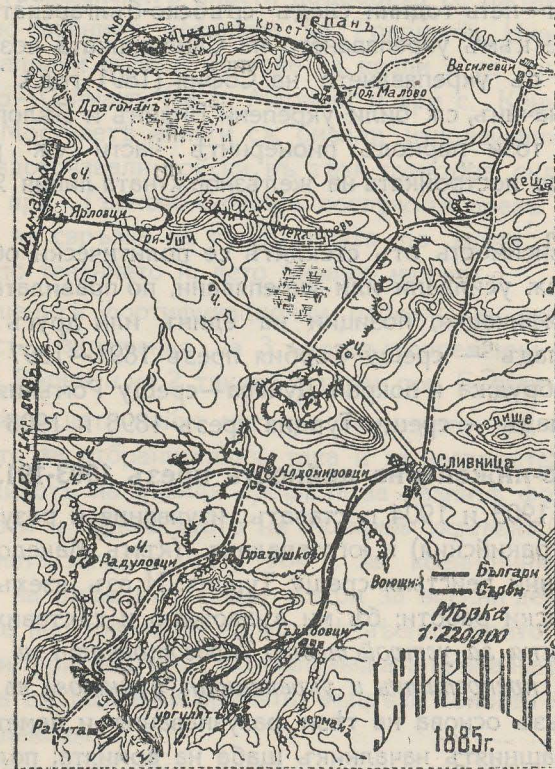
Съ слабитѣ си войскови части, по фронта срещу Сърбия, скоро заехме и бързо укрепихме позициите при с. Сливница; целта бѣше: да се спратъ сърбитѣ, докато нашитѣ войски отъ Тракийската граница се прехвърлятъ на северозападъ.

Сливница. Позицията при Сливница се състоеше отъ една уединена височина въ центра (черт. 90); дѣсниятъ флангъ достигалъ в. „Леща“, а лѣвиятъ — с. Братушково. На северъ отъ централната височина се издига височината „Три уши“ — преденъ пунктъ на позицията. Самата позиция препрѣчва шосето Цариградъ—София и се съпоставя на неприятелско нахлуване презъ Драгоманския проходъ.

Централната височина била укрепена постепенно, споредъ както била заемана отъ войсковитѣ части: 3—4 линии стрелкови окопи, разположени въ шахматенъ редъ, а на самия връхъ билъ издигнатъ редутъ; лѣвото крило било укрепено съ единъ редутъ и окопи, изнесени предъ с. Алдомировци и с. Братушково, а дѣсното било усилено съ нѣколко люнети и

стрелкови окопи. Съобщенията съ тила на позицията сж добри, съ изключение на онѣзи за в. „Леща“.

Въ тридневния брой при Сливница (5, 6 и 7. ноемврий, ст. ст.) ние проявихме по цѣлия фронтъ на позицията отбрана съ активни действия и тъкмо това спечели победата. Сърбитѣ бѣха отблъснати и разединени въ две групи: едната — при Драгоманъ, а другата — предъ Брѣзникъ. Сръбската армия отстъпи за Пиротъ и по-нататъкъ за Нишъ.

Черт. 90. Сливнишката позиция.

Боятъ се характеризира така: при Сливница бѣ подготвена една набързо укрепена полска позиция; защитниците, съ високия си патриотиченъ духъ, съ упоритостта си въ борбата, съ маневрената си способностъ и подпомогнати отъ полската фортификация, спечелиха победата. Новата ни история, следъ геройската Шипка, записа и славната Сливница съ лавровия вѣнецъ на победата и постави народа ни между самостоятелнитѣ народи въ Европа.

На времето италианският военен печат даде критика за укрепяването на **Сливнишката** позиция отъ насъ, като се спираше върху шахматното разположение на стрелковитъ окопи по централната височина, съ което сме били „изпреварили времето“; а французката критика сравняваше походнитъ маршове на войскитъ ни отъ южната къмъ западната граница съ маршоветъ на **Наполеона**.

Погледъ върху укрепяването следъ сръбско-българската война до 1903 год.

Четири—петъ години следъ сръбско-българската война пристъпи се къмъ укрепяването на Сливнишката позиция, едновременно съ укрепяването на София (1891 год.). Тогава, и по сщия начинъ, сж били укрепени Видинъ и Бѣлоградчикъ.

Презъ този периодъ пионернитъ части сж работили (1888 г.) и по постройката на желѣзнопътната линия Ямболъ—Бургазъ.

Въ зависимостъ отъ стеклитъ се политически обстоятелства, били сж усилявани или укрепявани, по правилата на полската фортификация, позиции на единъ или другъ фронтъ. Така, на западъ — срещу Сърбия презъ 1891—1897 г.; на северъ въ Добруджа и покрай Дунава—срещу Ромъния (1900 г.) и на югозападъ — срещу Турция презъ 1898 и 1903 г.

Военно-инженерна дейность презъ 1903-1913 г.

Презъ 1903 и 1904 г. ставатъ изучавания и разузнавания на южния (тракийския) и югозападния (къмъ Македония) театри за военни действия срещу Турция. И азъ взехъ участие въ тѣзи полски работи; бѣ ми възложено и съставихъ „*Паметна записка за устройството, подготовката и мобилизацията на крепоститъ и укрепенитъ пунктове въ княжеството.*“ Възъ основа на тѣзи разузнавания и паметната записка, тогавашниятъ началникъ щаба на армията, полковникъ **Радко Димитриевъ**, състави (въ връзка съ оперативния планъ на армията) „*Паметна записка по военно-инженерната подготовка на бждещитъ наши театри за военни действия (1904 г.)*“, която всецѣло легна въ основата на военно-инженерната подготовка на страната: съставиха се въ проектъ генерални планове за укрепяването и опредѣлиха се минималнитъ разходи за по-важнитъ фортификационни работи.

Тѣзи разходи възлизаха на 5,380,000 зл. лв.; една специална комисия по финансовия въпросъ закжгли сумата на 7,000,000 зл. лв.,

която да се кредитира отъ държавата ежегодно по 500,000 зл. лв. Отъ този кредитъ, въ продължение на 3—4 години, се отпуснаха нѣкои суми и се построи презъ 1907-1908 г. брѣговата батарея „**Св. Никола**“ при Варна, въ мѣстността „**Траката**“.

Още презъ 1904 г. усилено се работи по укрепяването на позициитъ: Дупница—Коньова-планина, Търново-Сейменъ, Явузъ-дере, Къзълъ-Агачъ, Стара-Загора и Кортенъ, а сжщо и по прибрѣжната отбрана на Бургазкия и Варненския заливи.

Чрезъ гражданскитъ власти подобриха се пѣтнитъ съобщения въ по-главнитъ дефилета на Родопитъ. Инженерната инспекция направи полски мостове на козли и се складираха при Търново—Сейманъ (за р. Марица) и при с. Коньово (за р. Струма). Мостоветъ винаги сж бивали използвани, когато сж се съсрѣдоточавали войски въ тѣзи пунктове; складирани тѣ мостове при Търново-Сейменъ послужиха презъ Балканската война за свръзка на съобщенията по двата брѣга на р. Марица, по течението ѝ, дето биваше нужно.

Извършенитъ фортификационни работи сж отъ полски характеръ, съ изключение на 3 полудълговременни брѣгови батереи при Варна и на 2 такива батереи при Бургазъ.

Руско-японската война изтъкна значението на фортификацията както за отбранителния, така и за настѣпателния бой, като даде животъ на *низкия профилъ* за разнитъ фортификационни работи и господството на *дългитъ укрепени линии и зони*. Паметната записка отъ 1904 г. за военно-инженерната организация на бждещитъ наши театри за военни действия се явяваше вече неотговаряща на новитъ вѣения, които наложи тази война и, при все това, до Балканската война не се написа нова записка въ Щаба на армията, въпрѣки молбата на Инженерната инспекция.

Презъ този периодъ на време се прокопа морскиятъ каналъ между Варненския заливъ и Девненското езеро (1906-1908 г.), за да се даде убѣжище на нашата крайно слаба флотилия въ езерото, което е дълбоко отъ 5 м. (при брѣговетъ) до 18 м. Презъ канала свободно минава нашата малка миноносна флотилия и крайцерътъ „**Надежда**“.

Каналътъ е дълъгъ 2,770 м. и дълбокъ 3 м.; горна широчина на напрѣчния му профилъ е 40 м., а по дъното — 12 м. Проектътъ на канала е така разработенъ, че напрѣчниятъ му профилъ може да се разшири и удълбае за минаване на морски параходи.

Езерото представлява добро убожище за флота и еднакво е обезпечено против неприятелски военни действия както откъм морето, така и откъм сушата (високи планински брѣгове). Следъ прокопаването на канала, езерото придоби морски режимъ — водата му се осоли. *Прокопаването на канала е не само воененъ успѣхъ, а и една народна културна придобивка.* Като се прокопа, каналътъ се предаде въ веденето на флота¹⁾.

Презъ пролѣтѣта и лѣтото на 1912 г. изучиха се въ инженерно отношение Ямболъ, Търново-Сейменъ, Дупница и Конѡва-планина, като първитѣ два града се превърнатъ въ укрепени пунктове съ кржгови позиции; последното бѣше въ измѣнение на паметната записка отъ 1904 г., споредъ която се предвиждаше да се укрепятъ Ямболъ и Търново-Сейменъ като полски позиции.

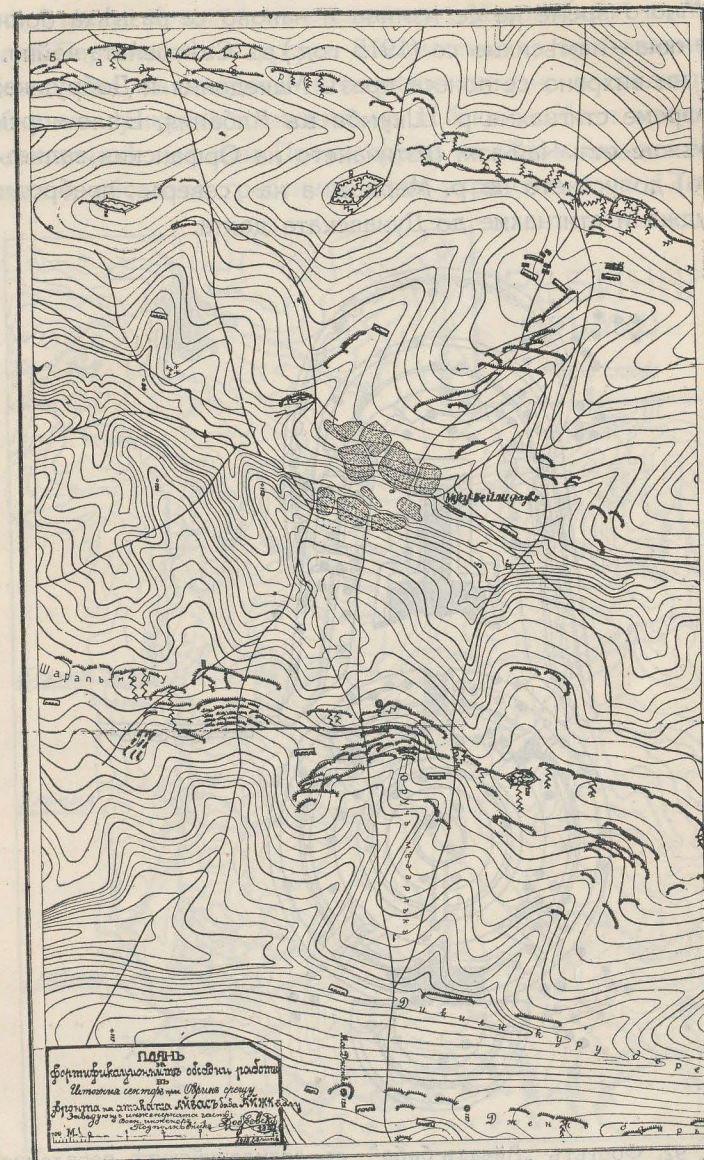
Непосрѣдствено преди и презъ Балканската война (1912 г.) се издигнаха съ помощта на войници отъ запаса нѣкои полски фортификационни работи по гореспоменатитѣ позиции и укрепени пунктове. По-късно, презъ време на междусъюзническата война (1913 г.), работи се по-усилено на позициитѣ Дупница—Конѡва-планина и по цѣлия фронтъ срещу Сърбия (Видинъ—Бѣлоградчикъ—Сливница—София).

Полскитѣ фортификационни работи, издигнати презъ разни времена следъ Освобождението и досега, като слаби по профилъ, сж обезличени отъ времето и разработването на земята за земледѣлски нужди.

Дейность отъ 1913 г. до намѣсването и участието ни въ Свѣтовната война.

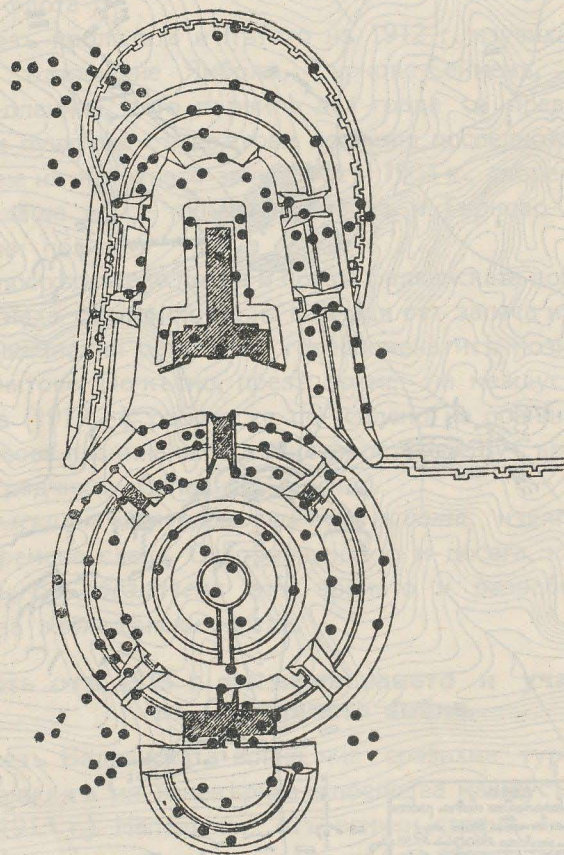
Презъ Балканската война ние сразихме турската мощъ, но съюзницитѣ ни изневѣриха и последва междусъюзническата война (1913 г.). Нападнати отъ всички страни — отъ сѣрби, черногорци, гърци, турци и ромъни, ние бѣхме окупирани, но *непобедени, и свихме бойнитѣ знамена за по-добри дни!* Междусъюзническата война ясно подчерта, че всички съседни сж били и сж наши врагове.

¹⁾ Подробно описание за „Каналътъ Черно-море—Девненско езеро“ ние сме дали въ статията съ сжщия надсловъ въ броеве 33 и 34, год. XV (1912 г.), отъ списанието на Българското инженерно-архитектно дружество.

Черт. 91. Боенъ укрепенъ участъкъ отъ източния секторъ на обкръжаването Одринската крепостъ — срещу фронта на атаката: „Айвазъ-баба“ — „Аиджи-йолу.“

Много време не се измина и наново се развѣха бойнитѣ ни знамена—намѣсихме се (1915 год.) въ Свѣтовната война. Армията ни вихрено се понесе презъ Македония и Добруджа; въ кжсо време стигнахме р. Шкумба въ Албания, Бѣло-морското прибрѣжие отъ Чай-азж (изтичането на Орфанския заливъ въ морето) до устието на р. Марица, а на северъ пребродихме Добруджа и стигнахме до Дунавската делта.

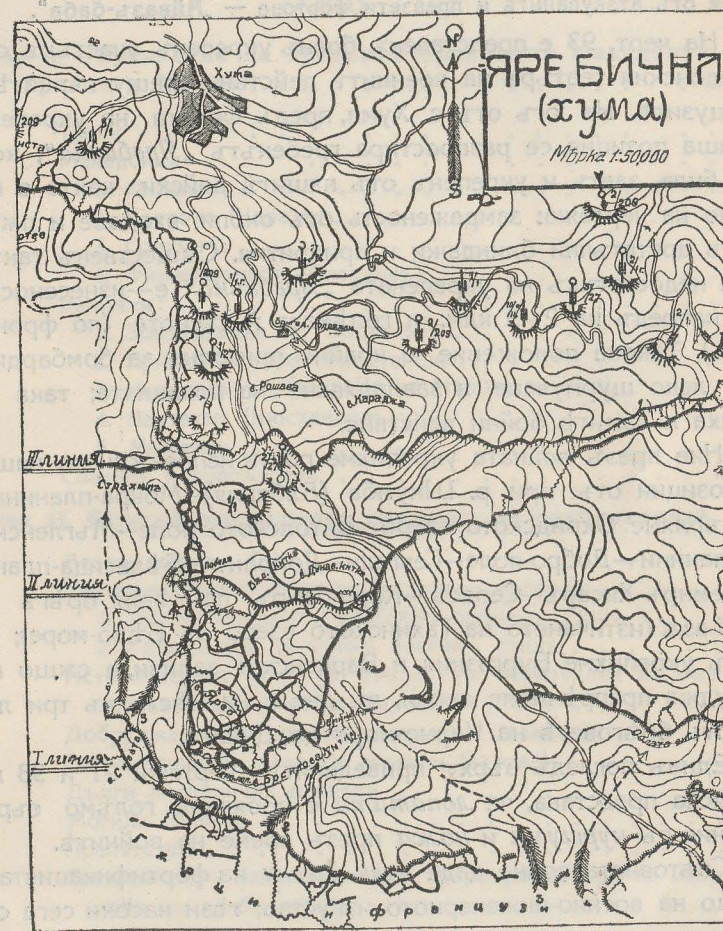

Черт. 92. Фортътъ „Айвазъ-баба“ съ артилерийскитѣ попадения.

Всички ние бѣхме дейци презъ войнитѣ 1912—13 год. и 1914—18 год., за да не изреждамъ работитѣ по укрепяванетоъ въ ширъ и дължъ на бойнитѣ полета; само давамъ по единъ примѣръ отъ Балканската и Свѣтовната войны.

На черт. 91 е представенъ отъ обсадната линия около Одринската крепостъ боенъ укрепенъ участъкъ отъ източния

секторъ срещу фронта на атаката: „Айвазъ-баба“ — „Аиджи-йолу“. Паралелно на фронта мѣстността се преобразява отъ 4—5 гребени съ дълбоки и широки оврази; последнитѣ сж удобни за прикрито движение на войски и обози вдлжъ на укрепителнитѣ позиции. Презъ време на обкржжването на крепостъта и обсадата, гребенитѣ бѣха укрепени и на 12 срещу

Черт. 93. Боенъ укрепенъ участъкъ отъ Македонския театъръ на военнитѣ действия.

13. мартъ 1913 год. поведохме атака съ открита сила отъ укрепления ржтъ „Бааларъ-съртж“ срещу фортотѣтъ „Айвазъ-баба“ — „Аиджи-йолу“. Атакуващитѣ войски съ силенъ ус-тремъ, почти въ единъ дѣхъ, достигнаха политѣ на гласиса

отъ фортовия поясъ и дето отнетитъ окопи приспособиха за себе си, като прикрития и за стрелба (черт. 92); оттукъ войскитъ се понесоха на ножъ и съ „Ура!“ превзеха двата атакувани форта, което повлече падането на крепостта и пленяването на коменданта ѝ — *Шукри паша*, съ гарнизона.

На сжщия чертежъ е представено артилерийското поражение на единия отъ атакуванитъ и превзети фортове — „Дивазъ-баба“.

На черт. 93 е представенъ боенъ укрепенъ участъкъ отъ Македонския театъръ на военнитъ действия срещу гърцитъ и французитъ. На югъ отъ с. Хума, предъ фронта на укрепената наша позиция, се разпростира гребенътъ „Яребична“, който е билъ заетъ и укрепенъ отъ нашитъ войски, както е показано на чертежа: замреженостъ отъ окопи, входи и пжтища съ достатъчни блиндажи и прикрития. Сжщественъ тактически недостатъкъ на укрепената „Яребична“ е — изнесеността ѝ напредъ на 2—3 клм. и голъматъ ѝ тѣснота (по фронта 1 клм.). Такова положение е крайно пригодно за бомбардироване, леко щурмуване и завладяване на позицията; така се развиха и самитъ бойни действия.

Ние презъ войната укрепихме почти непрекъснато нашитъ позиции отъ при р. Шкумба (Албания)—Мокра-планина—прехвърляме Охридското езеро—Битолското поле—Мъгленскитъ планини—Добро-поле—Гевгели—Дойранъ—Бѣласица-планина—Демиръ-Хисаръ—Сересъ—Кара-баиръ по лѣвия брѣгъ на р. Чай-азж (изтичането на Тахинското езеро въ Бѣло-море); на северъ укрепихме Бургазкия и Варненския заливи, а сжщо въ Добруджа препрѣчихме окопи, въ две и на мѣста въ три линии, отъ брѣговетъ на Черно-море до Дунава.

Единъ погледъ върху приведенитъ чертежи 91 и 93 ни дава ясна представа, че *лопатата* е проявила голѣмо съревнование съ *куришума* и *ножа* презъ време на войнитъ.

Свѣтовната война даде *нови насоки* на фортификацията и изобщо на военно-инженерното изкуство; тѣзи насоки сега сж въ периода на всестранни изучавания и изследвания.

СЪДЪРЖАНИЕ:

	Стр
Уводъ	3
Глава I. Укрепяване на древнитъ провинции Македония, Тракия и Мизия	5
Траки	„
Македонци:	6
1. Филипи	„
2. Неапол (Кавала)	10
3. Солунъ	12
4. Филипополисъ (Пловдивъ).	13
Римляни:	19
1. Завладяване на Балканитъ	„
2. Припжтни укрепени станции	21
3. Никополисъ (Nicopolis ad Istrum).	22
4. Пауталия (Кюстендилъ)	25
5. Мелникъ	29
Славяни и прабългари	30
Глава II. Фортификационното изкуство на прабългаритъ	33
Аспаруховиятъ Огълъ	„
Укрепени военни станове (укрепени лагери):	35
1. Николицелскитъ укрепенъ воененъ станъ	36
2. Галацкиятъ укрепенъ воененъ станъ	39
Историческата роля на Огъла при образуване Българската държава на Балкана	40
Добруджанскитъ крепостни прокопи (валове)	42
Старопланински и други прокопи (валове)	44
Дълги погранични прокопи	45
Могили (tumuli)	46
Препятствия	48
Сравнителенъ погледъ върху фортификационното изкуство на прабългаритъ	49
Глава III. Фортификационното изкуство на нашитъ прадѣди	51
Станъ—крепость Плиска	„
Мадара	63
Български паметници	67
Строителна дейность на хановетъ:	„
а) Демиръ-баба теке	68
б) Мумджиарската могила	70

в) Мадарският конник	72
Преславската крепост	78
Търновската крепост	91
Глава IV. Погледъ върху по-запазени крепостни развали-	
ни изъ татковината ни	104
Сравнителенъ погледъ	"
Хисарскиятъ крепостни развалини	"
Траяновата врата	108
Баба Вида	110
Бѣлоградчишката крепост	111
Маркови кули — срѣдновѣковенъ укрепенъ Прилепъ	113
Охридски крепостни развалини	115
Глава V. Софийската крепостъ презъ вѣковетъ	116
Сердика	"
1. Каницъ и Иречекъ за Сердика	118
2. Мои изследваия за крепостта на Сердика	119
Срѣдецъ	135
София	138
Срѣдновѣковна Бояна	141
Укрепяване на София отъ турцитъ	142
1. Градскиятъ валъ	144
2. Табиитъ	145
Укрепяване на София следъ освобождението	150
Глава VI. Укрепяване на България отъ турцитъ	154
Общъ погледъ	"
Българскиятъ укрепенъ четирижгълникъ	155
Шуменската крепост	156
Одринската крепост	158
Характеристика на турскиятъ крепости	161
Глава VII. Укрепяване на Родината отъ насъ	154
Укрепяване презъ Освободителната война (1877—78 г.)	"
Погледъ върху укрепяването отъ освобождението до	
сръбско-българската война	166
Погледъ върху укрепяването следъ сръбско-българската	
война до 1903 г.	168
Военно-инженерна дейность презъ 1903—1913 г.	"
Дейность отъ 1903 г. до намѣсването и участието ни	
въ Свѣтовната война	170